

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 7/2011

Харків
«Право»
2011

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 8 від 18 березня 2011 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008 р.

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.
Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 7. – 256 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
тел. 704-11-35

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011

© «Право», оформлення, 2011

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

СУЧАСНА СОЦІАЛЬНА СИНЕРГЕТИКА: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ

Уточнено ключові положення соціальної синергетики, що мають пріоритетне значення для розвитку соціально-філософського знання. Запропоновано варіант розуміння історії розвитку соціально організованої матерії, пов'язаний з пульсаційним чергуванням її проходження через порядок і хаос. Проаналізовано біфуркаційний механізм еволюції дисипативних структур на феноменологічному, елементарному та сутнісному рівнях.

Ключові слова: самоорганізація, хаос, порядок, тезаурус, детектор, селектор, точка біфуркації, суспільство, ентропія.

Актуальність проблеми. Незважаючи на те що синергетична парадигма розвивається вже досить тривалий час, соціальна синергетика як науковий підхід ще не стала загальноживаною у представників соціальних наук. Це багато в чому пояснюється тим, що перш ніж застосовувати загальну теорію самоорганізації до суспільства, необхідно правильно з'ясувати систему основних понять цієї теорії та їхній взаємозв'язок, що неможливо без оволодіння методологією точних наук. Передусім слід чітко усвідомити те, що центральною проблемою синергетики є взаємостосунки порядку і хаосу.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що на даний час є серйозні дослідження, що вказують, як розпочинати аналіз такої складної проблеми [1–7]. Разом з тим наразі при застосуванні синергетики з метою дослідження соціальних систем виникає необхідність в уточненні її концептуальних основ, що і є **метою** цієї публікації¹.

---

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські і філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

У цьому відношенні заслуговують на особливу увагу дві публікації. У першу чергу, це стаття Г. Малинецького [8]. Як переконливо показано в ній, завдання полягає перш за все у розкритті соціального значення таких фундаментальних понять, як біфуркація і атрактор. При величезній складності соціальних систем та їх змін найбільша проблема полягає у тому, аби при з'ясуванні соціальної специфіки цих понять знайти таке теоретичне «сито», яке дозволило б виокремити головне від другорядного і при цьому не втратити чогось істотного.

Другою публікацією є монографія А. Назаретяна [9], де міститься відповідь на запитання: яким чином можна знайти подібне «сито»? Ним має стати дослідження взаємовідносин утилітарної («технократичної») і духовної («гуманістичної») тенденцій у розвитку людства, тобто з'ясування того, як можливо в тривалій історичній перспективі досягти технократично-гуманістичну гармонію, оскільки тільки остання може урятувати людство від загрози самознищення.

Так виникло теоретичне уявлення про дисипативну систему. Специфіка останньої полягає в тому, що її існування підтримується постійним обміном з середовищем, речовиною чи енергією або тим й іншим одночасно. Звідси — термін «дисипативний» (дисипація — розсіювання речовини та енергії). У разі припинення такого обміну дисипативна структура руйнується й зникає. Цим вона істотно відрізняється від звичайних «рівноважних» (І. Пригожин) систем (наприклад, кристалів або рідини), які чудово існують без подібного обміну. Одним з найпростіших та ефектних прикладів дисипативної системи є хімічний годинник — ритмічна зміна забарвлення однорідного розчину в пробірці з блакитного на рожевий і назад за умови постійного притоку одних речовин та відтоку інших. Після припинення таких притоку і відтоку хімічний годинник зупиняється.

Найважливіша особливість дисипативної системи полягає у тому, що вона поєднує порядок з хаосом. Виникнення порядку в такій системі з кількісного погляду виражається у зменшенні її ентропії, але останнє відбувається за рахунок збільшення хаосу в навколишньому середовищі. Система не тільки виникає, а й існує за рахунок поглинання порядку з середовища (так би мовити, «харчується» порядком) і, отже, посилення там хаосу.

Таким чином, синтез порядку і хаосу, здійснюваний дисипативною системою, полягає в тому, що відтепер упорядкована структура не може існувати без неврегульованої, а порядок — без хаосу. Порядок і хаос, замість того аби виключати один одного, як це спостерігається у разі «рівноважних» систем, що, виявляються, доповнюють один одного так, що ні порядок не може існувати без підтримуючого його хаосу, ні хаос — без порядку, що породжує його.

Крім зазначеного, синтез порядку і хаосу в дисипативній системі має й інший аспект: упорядкована реакція цієї системи на хаотичні дії зовнішнього середовища. Різні дисипативні системи виявляються стійкими стосовно

різних (у кількісному і якісному відношенні) класів взаємодій із середовищем. Ця обставина разом з масштабами експорту ентропії (відповідно імпорту не-ентропії) дає змогу говорити про різні ступені синтезу порядку і хаосу.

Дисипативні системи характеризуються такими властивостями, як відкритість, нерівноважність та нелінійність. Відкритість означає спосіб обміну із зовнішнім середовищем. Це може бути обмін речовиною, енергією або інформацією чи тим й іншим одночасно у різних поєднаннях. Нерівноважність припускає наявність макроскопічних процесів обміну речовиною, енергією та інформацією між елементами самої дисипативної системи. Особливе значення мають нелінійність, здатність до самодії. Через відсутність такої здатності лінійні системи реагують на зовнішні впливи пропорційно останнім: малі впливи призводять до малих змін стану, а великі — до великих (звідси термін «лінійність», тобто лінійний характер пропорційної залежності). Самодія ж порушує зазначену пропорційність: малі дії тепер можуть призводити до дуже великих наслідків.

Така непропорційність залежності стану системи від стану середовища робить такі системи, з одного боку, виключно стійкими відносно великомасштабних несприятливих дій, а з другого — надзвичайно чутливими до навіть незначних коливань стану середовища.

Подібно до того, як різні види хаосу і різні види порядку можуть утворювати впорядковані і неврегульовані структури, так само дисипативні системи у свою чергу здатні формувати хаотичні й упорядковані структури вищого рангу. Причому впорядковані системи, складені з дисипативних систем, у свою чергу, можуть існувати тільки за рахунок специфічного обміну з середовищем речовиною, енергією та інформацією. З цих систем можна утворити дисипативні системи ще вищого рангу тощо. При цьому можливі й такі дисипативні системи, в яких елементи періодично замінюються подібними. Отже, ієрархія дисипативних систем створить підґрунтя для виникнення різних ступенів синтезу порядку і хаосу. І подібно до того, як існують переходи між різними видами порядку, різними видами хаосу та різними видами порядку і хаосу, аналогічно можливі переходи між дисипативними системами з неоднаковою ієрархічною структурою. Не всі з цих переходів мають однакову стійкість (з погляду прагнення максимальної стійкості), проте є серед них такий перехід, який відповідає принципу максимальної стійкості. Він й утворює те, що з точки зору теорії дисипативних систем природно назвати розвитком.

Людина (як і будь-який організм) є типовою дисипативною системою, що може існувати як фізично, так і духовно тільки за умови постійного обміну з середовищем речовиною, енергією та інформацією (живлення, дихання, теплообмін, виділення, розмноження, пізнання, виробництво утилітарних і духовних цінностей, спілкування тощо). Безліч таких систем утворює ту чи іншу соціальну організацію, чи корпорацію (сім'я, група, школа, підприємство і под.). Подібна корпорація у свою чергу є дисипативною системою, оскільки

вона існує лише за рахунок специфічного обміну з середовищем речовиною, енергією та інформацією. Корпорації одного рангу утворюють дисипативні системи вищого рангу, внаслідок чого формується ієрархічна дисипативна структура, що в результаті збігається з державою (у достатньо розвинених суспільствах), яка теж може існувати лише за умови обміну з оточуючим його природним і соціальним середовищем. Таким чином, будь-яке суспільство є дисипативною системою, причому з періодично змінюваними елементами, оскільки дисипативна структура тут у певних межах існує незалежно від змінювання поколінь (елементарних дисипативних систем).

На перший погляд може здатися, що описування суспільства мовою дисипативних систем є лише переформулюванням здавна відомих істин. Проте застосування до суспільства «дисипативного» поняття розвитку приводить до вельми несподіваних наслідків. На відміну від природних дисипативних структур в їх соціальних формах цей синтез порядку і хаосу є ще більш нерівноважним та більш схильним до динамічних коливань. Його механізм ускладнюється в багаторівневих соціальних утвореннях, що самоорганізуються. Узагальнення історичного досвіду людства свідчить про те, що в цих утвореннях (цивілізаціях, імперіях та інших дрібніших локальних формах) чергуються об'єднання простих дисипативних структур у складніші на етапах їх розквіту та розпад складних структур на простіші на етапі їх занепаду. Розглянемо механізм цього чергування спочатку на феноменологічному, а згодом — на сутнісному рівні.

На першому рівні розв'язується проблема: *як* відбувається соціальна самоорганізація і *як* у соціальних системах чергуються ускладнення соціальних дисипативних структур з їх розпадом і спрощенням та відповідною зміною співвідношення впорядкованості і хаосу в їх динамічному синтезі.

Упродовж історії людства зароджувалися, розцвітали та занепадали десятки цивілізацій, що нерідко оформлювалися у величезні імперії. На їх уламаках виникали цивілізації та імперії, як правило, вищого рівня впорядкованості. Процеси ускладнення і спрощення локальних складових соціально організованої матерії при цьому змінювали один одного, але так, що все ж таки в історично тривалих тисячолітніх періодах переважали процеси її ускладнення. Тимчасові проміжки між цими пульсаціями відбувалися десятки й сотні років. Ця періодичність взаємопереходів соціальної матерії від упорядкованості до хаосу і назад виявляється, на думку В. Бранського (і ми з цим погоджуємося), в чергуванні двох процесів, що виключають один одного, — ієрархізації та деієрархізації [10, с. 121].

Ієрархізація соціальної системи полягає у переважанні процесу послідовного об'єднання елементарних дисипативних соціальних структур в дисипативні структури вищого порядку, а динамічна взаємодія останніх один з одним й утворює складні системи — держави, імперії, цивілізації. Переважання процесу утворення складних, багаторівневих ієрархічно взаємодіючих дисипативних структур збільшує щільність цієї взаємодії, підсилює їх прями та

зворотні зв'язки з середовищем, метаболічні процеси з ним, а також стійкість соціальної системи в цілому і переважання її впорядкованості над хаосом.

Деієрархізація полягає у переважанні розпаду складних дисипативних структур на простіші, і це призводить до переходу від переважання впорядкованості соціальної системи до переважання її хаотичного стану. Отже, в чергуванні цих процесів виявляється складніший порівняно з елементарними дисипативними структурами механізм динамічного синтезу порядку і хаосу, оскільки він включає ще й взаємоперехід об'єднання дисипативних структур, що взаємодіють, у складніші і розпад їх складних різновидів на елементарні, хаотично взаємопов'язані.

Чергування процесів ієрархізації і деієрархізації визначається характером атракторів. Переважання ієрархізації визначається простими атракторами, деієрархізації — так званими дивними атракторами [10, с. 119], тобто нерегулярними атракторами, динаміка яких здебільшого є хаотичною, і тому прогнозування траєкторії, яка потрапила в атрактор, є надзвичайно ускладненим («ефект метелика»). Узагалі на швидкій стадії еволюційного процесу самоорганізації соціальна матерія динамічно балансує між визначальною роллю простих і дивних атракторів. Як це відбувається? Каскад мікробіфуркацій може і відвести систему, що самоорганізується, від початкового стану, і повернути її до колишнього стану. Але коли з безлічі флуктуацій організовується простий чи дивний атрактор, таке повернення стає неможливим, і в системі починає переважати ієрархізація або деієрархізація. Формування у зоні макробіфуркацій простого чи дивного атрактора є випадковим, імовірнісним та непередбачуваним і тому визначає нелінійність руху системи — розгалуження шляхів її прогресу або регресу.

Складний біфуркаційний механізм еволюції дисипативних структур разом з розглянутими його складовими включає ще й взаємодію диференціації та інтеграції. Уведення у цей механізм нових складових дає змогу з'ясувати взаємозв'язок таких понять, як «соціальна самоорганізація» та «соціальний прогрес». Соціальна самоорганізація при цьому постає як складна взаємодія диференціації і інтеграції соціальних інститутів з диференціацією та інтеграцією соціальних ідеалів. Тому на відміну від природи і розвитку суспільства об'єктивний порядок і об'єктивний хаос переплітаються найхимернішим чином з ідеологічним порядком і хаосом. Через це не існує об'єктивного критерію соціального прогресу, незалежного від соціальних ідеалів. Тому соціальний прогрес системи включає посилення її стійкості шляхом підвищення ступеня складності і щільності динамічного синтезу порядку і хаосу та взаємодію цього об'єктивного синтезу з суб'єктивним синтезом порядку і хаосу. А оскільки соціальний ідеал включає динаміку його політичних, економічних, етичних, естетичних та світоглядних аспектів, то ступінь соціального прогресу визначається разом з об'єктивними процесами і рівнем гармонізації всіх без винятку зазначених сторін соціального ідеалу.

Звідси випливає практичний висновок для політиків, що визначають ключові напрями своєї діяльності. Один з них полягає в пошуку оптимальної для даних історичних умов форми динамічного синтезу порядку і свободи (хаосу). Практично такий синтез означає досягнення певного балансу між лібералізацією в одних сферах діяльності і регламентацією — в інших. Цей баланс на онтологічному рівні полягає в знаходженні прийнятної для конкурентних умов «золотої середини» між крайнощами тоталітаризму (культу порядку) і анархізму (культу свободи). Результати такого пошуку і ухвалення правильних рішень можуть бути особливо ефективними тоді, коли система проходить зону біфуркації.

Чергування у процесі розвитку суспільства процесів ієрархізації і деієрархізації, диференціації і інтеграції за своєю сутністю схожі з одним з фундаментальних законів розвитку матерії в цілому — першим началом термодинаміки, яке виражає закон збереження енергії при її взаємоперетвореннях, і визначає в результаті вічність матерії. При перетвореннях енергії з одного виду в інший її загальна кількість відповідно до першого начала зберігається постійною, але змінюється її якість. У теорії соціальної синергетики ми можемо стверджувати, що діє аналогічний закон, який формує *перше начало соціальної синергетики*: переходи суспільства від одного стану до іншого через ієрархізацію та деієрархізацію є лише формами переходу від одного стану соціально організованої матерії до іншого без її знищення.

У термодинаміці ми знаходимо дуже схожий опис процесу трансформації енергії. Згідно з першим законом термодинаміки вся енергія в системі залишається незмінною, хоча й трансформується. У багатьох випадках в результаті взаємодій між компонентами системи вивільняється тепло, яке поширюється в навколишньому середовищі у разі відкритої системи і не може бути використано в подальших трансформаціях. Більш того, внаслідок трансформацій енергії може здійснюватися робота, наприклад, при русі механізму. В соціальній системі також спостерігається трансформація енергії і, отже, здійснення роботи. Таку трансформацію ми пов'язуємо з реалізацією потенційних уявлень політичних лідерів про належний суспільний устрій, які (уявлення) в такий спосіб стають актуальними формами структуризації соціальної матерії. Можна визначити роботу через актуальні соціальні (політичні) побудови, оскільки саме вони є остаточною метою будь-якої трансформації.

Крім роботи, процес трансформації енергії має своїм результатом витрати, тобто потенційні соціальні (політичні) побудови, не реалізовані в оптимальний спосіб. Такі витрати можуть бути викликані недосконалістю методів реалізації, зовнішніми діями.

Однак перше начало соціальної синергетики не вказує напрям процесів, що відбуваються у суспільстві, — такий напрям визначає друге начало соціальної синергетики.

Друге начало соціальної синергетики корелює з другим началом термодинаміки — законом невідворотного зростання ентропії в закритих системах, що визначає сутність руху різних форм матерії в процесі мікроеволюції. Сенс усіх переходів соціальної системи від порядку до хаосу і навпаки полягає в пошуку стійкості (досягнення такого стану, при якому переходи системи з одного стану в інший припиняються). Природною властивістю будь-якої матеріальної системи є прагнення переходу від менш стійкого до більш стійкого стану і в результаті досягнення максимально стійкого (за даних умов) стану.

Цей пошук виявляється у двох протилежних тенденціях: 1) прагненні максимально неврегульованого стану (хаосу) в замкнених (ізолюваних від зовнішніх взаємодій) системах; 2) прагненні тих чи інших форм упорядкованості (за певних умов) у відкритих системах. Оскільки мірою хаосу (дезорганізації) є величина, звана ентропією, а мірою порядку (організації), природно, — негативна ентропія, звана неентропією, чи «інформацією», то й друге начало соціальної синергетики виражається в законі зростання ентропії в ізолюваній соціальній системі і законі її зменшення, тобто збільшення неентропії у відкритій соціальній системі (за рахунок роботи, проведеної над системою зовнішнім середовищем).

Таким є розглянутий на феноменологічному рівні механізм самоорганізації соціальної матерії в процесах взаємопереходів і динамічного синтезу порядку та хаосу. Проте цей механізм не відповідає на запитання: *яким* є характер тієї соціальної рушійної сили, що примушує дисипативні структури ускладнюватися в процесі ієрархізації або спрощуватися в процесі деієрархізації? Відповідь на це запитання можлива тільки на основі переходу від феноменологічного рівня розгляду процесу самоорганізації до сутнісного.

Якщо припустити, що в основі розвитку лежить процес відбору, то тоді слід відповісти на три запитання: 1) з чого проводиться відбір; 2) хто його здійснює; 3) за допомогою чого відбір здійснюється. Погодимось із запропонованими В. Бранським для позначення цих питань поняттями: «перший зручно назвати тезаурусом; другий — детектором, а третій — селектором» [11, с. 40].

Тезаурус — безліч варіантів для відбору. Чим багатша множина, тим більше шансів знайти що-небудь дійсно цінне (з точки зору того, хто вибирає). Тоді постає запитання: яким чином виникає ця множина і яка природа її елементів? Відповідь на це дає таке важливе поняття теорії дисипативних систем, як біфуркація. Річ у тому, що кожна дисипативна система має свої специфічні величини («параметри, що управляють»), які характеризують фундаментальні властивості цієї системи. Кожен параметр має своє критичне (порогове) значення, досягши якого в кількісній еволюції системи відбувається якісний скачок — точка розгалуження еволюційної лінії, яка й отримала назву біфуркації. Поблизу точки біфуркації спостерігається як би розгалуження початкової якості на нові якості. Кількість гілок, що впливають з даної біфуркаційної точки, визначає дискретний набір нових можливих дисипативних

структур, у будь-яку з яких скачком може перейти дана структура. Кожна з таких структур відповідає можливим кореляціям між елементами системи. Ці кореляції здатні виникати спонтанно внаслідок комбінування внутрішніх взаємодій у системі із зовнішніми взаємодіями системи з середовищем. Важливо звернути увагу на те, що зазначені структури можуть дуже істотно відрізнятися від результатної. З наведеного зрозуміло, що саме біфуркація визначає набір можливих шляхів розвитку, тобто тезаурус для відбору.

Соціальними біфуркаціями виступають періодично спостережувані в будь-яких суспільствах соціальні кризи, пов'язані з революційними ситуаціями. Загальновідомо, що суспільство як соціальна система в цьому разі перебуває в нестійкому стані, чреватому, як говорять, соціальним вибухом («революцією»). Така криза відіграє роль глобальної біфуркації, яка звичайно готується протягом кризових ситуацій (локальних біфуркацій), що стосуються окремих соціальних інститутів і навіть окремих людей. Хаотична безліч локальних криз, як правило, пов'язана зі зміною поколінь. Виникаюча невідповідність старої соціальної структури (у загальному випадку, — форма влади і власності) новим соціальним елементам (нові люди і нові корпорації) породжує у суспільній свідомості сукупність уявлень про можливі варіанти («сценарії») іншої структуризації суспільства. Такі уявлення (чи, принаймні, частина з них) зазвичай відображують з тим чи іншим ступенем точності реальні можливості перебудови глобальної соціальної структури. Отже, кризовий стан суспільства припускає об'єктивне виникнення набору нових можливих соціальних структур, реалізація кожної з яких може відновити втрачену відповідність між глобальною структурою соціальної системи та її елементами.

На перший погляд, може здатися, що вибір із наведених альтернатив є справою випадку. Створюється враження, що біфуркаційний скачок від однієї дисипативної структури до іншої нічим не детерміновано. Однак, при найближчому розгляді така думка виявляється хибною: відповідальність за вибір насправді лягає на внутрішню взаємодію протидіючих причин (частина з яких перебуває в стані конкуренції, а інша — кооперації), що й відіграє роль детектора.

Тут відразу звертають на себе увагу три моменти. По-перше, боротьба ідеалів зовсім не зводиться до суто уявного зіткнення якихось суб'єктивних образів, а припускає соціальну конфронтацію їх носіїв у вигляді живих людей, готових заради реалізації своїх ідеалів часом піти на крайні жертви. Отже, боротьба ідеалів практично виявляється результатом зіткнення (колізії) жертвопринесень. По-друге, результат соціального відбору біфуркаційних можливостей (або, як говорять, історичних альтернатив) залежить не тільки від кількісного, а й від якісного співвідношення сил носіїв різних ідеалів. Тому результат відбору може бути несподіваним для носіїв усіх ідеалів, оскільки він у загальному випадку визначається рівнодіючою всіх соціальних сил, які беруть участь у взаємодії, і може не відповідати жодному з ідеалів. По-

третє, та обставина, що соціальний відбір завжди здійснюється шляхом боротьби ідеалів, показує його принципову відмінність від біологічного відбору: якщо всю відповідальність за останній несе боротьба за існування, то за перший — зовсім не вона, а боротьба за перетворення (або те, що Ф. Ніцше назвав «боротьбою за панування»). Якщо боротьба за існування спрямовує на конформізм (пристосування до середовища), то боротьба за перетворення — на трансформізм (зміну середовища).

З першого погляду може здатися, що тезаурусу і детектору вже досить для однозначного вибору. Глибший аналіз, проте, показує, що це не так. Річ у тому, що (як впливає з реальної практики відбору) один і той самий детектор може обирати з одного і того самого тезаурусу абсолютно різні елементи, якщо він керується різними настановами; і, навпаки, різні детектори з різних тезаурусів можуть обрати один і той самий елемент, якщо їх настанови збігаються. Отже, третій чинник відбору — селектор є керівним правилом, на підставі якого робиться вибір.

У разі довільної внутрішньої взаємодії в дисипативній системі будь-якої природи таким правилом виступає об'єктивний закон, якому підкоряється ця взаємодія. Коли йдеться про дисипативні структури, таким законом, очевидно, є відповідний принцип стійкості: у дисипативних системах пошук стійкості відіграє роль природного відбору. Біфуркація є нестійким станом системи. При цьому різні біфуркації породжують різні види нестійкості. У свою чергу, різні типи внутрішніх взаємодій можуть бути пов'язані з різними критеріями стійкості. Тому принцип відбору (селектор) підкоряється другому началу соціальної синергетики і означає визначення того стану, в який система має перейти, аби її стан став за даних умов максимально стійким. При цьому зазначений принцип залежно від соціальної ситуації, а також від характеру детектора може мати декілька різновидів: 1) фундаменталізм (непримиренність); 2) компроміс; 3) арбітраж (нейтралізація); 4) конвергенція (синтез).

Перший різновид проповідує культ перемоги («жодних поступок супротивнику — боротьба до переможного кінця!»). Повна перемога припускає повну й беззастережну капітуляцію переможеного, причому не тільки у фізичному, а й у духовному сенсі. Духовну поразку переможеного означає відмова його від свого ідеалу, заради якого було принесено так багато жертв, і ухвалення ідеалу переможця. Триумф звияжного полководця у Стародавньому Римі з його розробленим до дрібниць урочистим ритуалом утілював цей культ перемоги в історії найяскравіше. Інший різновид — компроміс припускає пошук взаємних поступок і готовність у чомусь «поступитися принципами», тобто відступити від якихось ідеалів, що борютьсяся. Арбітраж означає взаємну нейтралізацію альтернативних ідеалів і передання вибору «третьій силі» (сторонньому ідеалу, відмінному від тих, що беруть участь у боротьбі). Нарешті, конвергенція вимагає для виходу з критичної ситуації формування нового ідеалу на основі синтезу ідеалів, що борютьсяся.

Відзначимо, що успіх у використанні того чи іншого виду принципу як селектор залежить від співвідношення сил між носіями ворожих ідеалів. Якщо носій ідеалу *A* значно перевершує за силою носія ідеалу *B*, то принцип непримиренності принесе йому успіх, а принцип компромісу — принаймні, часткову невдачу. Навпаки, для *B* намагатися робити вибір історичних альтернатив, керуючись принципом непримиренності, рівнозначно самогубству, тоді як принцип компромісу може дозволити йому вийти «сухим з води». При однаковій силі *A* і *B* принцип непримиренності стає безглуздим (патова ситуація) і навіть небезпечним для обох (взаємне виснаження).

Якщо перенести ці думки на політичну сферу, то можна відзначити, що самоорганізація суспільства в точках біфуркації ставить породжену соціальним відбором політичну владу перед вибором одного з багатьох варіантів подальшого розвитку. Здійснивши вибір, ця влада діє відповідно до обраного нею варіанту. Самоорганізаційні засади системи вступають у взаємодію з організаційними, що реалізуються владою. Відповідність останніх внутрішнім тенденціям біфуркуючої системи максимізує їх ефективність, невідповідність — мінімізує. У результаті самоорганізація реалізується за допомогою організації, за допомогою динамічного синтезу і організаційних засад, самоорганізації. Такий вибір і динамічний синтез самоорганізації й організації притаманні владним фігурам на макрорівні. На мікрорівні у повсякденних життєвих ситуаціях він притаманний кожній особі. Кожна людина за своє життя тисячі разів здійснює цей акт творчого синтезу самоорганізації і організації в таких самих за кількістю точках життєвих біфуркацій, тому життя просякнуте творчим началом. Це творче начало синтезу самоорганізації і організації, об'єктивності та суб'єктивності до сьогодні, на жаль, не відображено ні в роботах основоположників синергетики, ні в наукових публікаціях з соціальної синергетики.

Таким чином, необхідною і достатньою умовою для однозначного (чи, принаймні, близького до однозначного) відбору є поєднання тезаурусу, детектору та селектору. Загальна ж картина дії відбору є такою. Випадкові кількісні зміни, накопичуючись і досягаючи критичного порогу, створюють для відбору новий в якісному відношенні матеріал (біфуркаційні структури); взаємодія («боротьба») протидіючих причин здійснює саму процедуру вибору конкретних елементів з цього матеріалу; закон стійкості, якому ця взаємодія підкоряється, проводить попереднє сортування матеріалу, відіграючи роль селекційного фільтру. Результатом відбору є мутація, або флуктуація, тобто реалізація однієї з біфуркаційних структур.

Звертає на себе увагу незвичайно складний і тонкий характер механізму відбору, який характеризується тим, що всі селекційні чинники (тезаурус, детектор, селектор) діють спільно і зливаються в процесі відбору в дещо єдине, яке надає всьому процесу надзвичайно загадкового вигляду. Тому не випадково, що для того, хто не знає описаних чинників відбору і не уявляє

собі їх взаємовідношення, народження нової якості як віртуозної комбінації незвичайних елементів і хитромудрої структури здається справжнім дивом, іраціональним актом (таємниця емерджентності, якій у ХХ ст. приділяли так багато уваги Семюел Александер та інші філософи).

У світлі наведеного соціальну синергетику можна розглядати як теорію утворення нових соціальних якостей. Підставою для цього є, зокрема, та важлива обставина, що синергетика пояснює суто математично (за допомогою систем нелінійних диференціальних рівнянь), яким чином відбувається розгалуження старої якості на нові (теорія біфуркацій). Механізм біфуркацій робить зрозумілим, як може суто кількісне зростання приводити до якісно нового вибору.

З аналізу механізму соціального відбору випливають два **висновки**. По-перше, історія людства, або в найвищій її абстракції, — історія розвитку соціальної матерії, полягає в пульсаційному чергуванні її проходження через переважання порядку і хаосу як різних форм існування соціальної матерії. При цьому згідно з першим началом соціальної синергетики відбувається не загибель соціальної матерії, а лише її перехід від одного стану до іншого (руйнування однієї держави/імперії/цивілізації супроводжується становленням нового). Фундаментально прихованою основою цього підтверджованого історією чергування є складний динамічний синтез порядку і хаосу у дисипативних структурах, які розвиваються у перебігу цього чергування. Отже, сенс розвитку соціальної матерії не зводиться ні до одностороннього зростання її впорядкованості, ні до одностороннього зростання її хаотичного стану.

Пульсаційний перехід соціальних систем від порядку до хаосу і назад істотною мірою викликається взаємодією прямих організаційних впливів соціальних сил, що набули влади в результаті соціального відбору, і зворотних зв'язків, дій саморозвитку соціальних систем. Коли соціальна система просякнута критично гострими суперечностями і застарілими соціальними структурами (відносинами), які гальмують її прогрес, тоді всупереч організаційним зусиллям влади до впорядкування системи вона неминуче проходить через частковий чи повний біфуркаційний хаос, аби вирішити найгостріші суперечності та очиститися від усього застарілого. У цьому разі зворотні зв'язки, що відповідають внутрішній тенденції розвитку системи, яка самоорганізовується, виявляються сильнішими, ніж прямі організаційні дії влади, оскільки останні не відповідають реальній внутрішній тенденції системи. У такій самоорганізації системи через хаос до вищого порядку виявляється реактивна нелінійність еволюції системи третього роду. Її сутність полягає не тільки у здатності соціальних систем до самовиживання, самоочищення та самооновлення у зазначених пульсаційних нелінійних переходах, а й у здатності зберігати і вдосконалювати на кожному новому циклі чергування порядку і хаосу всі позитивні властивості зруйнованих хаосом попередніх соціальних систем. Тим самим соціальні системи враховують свій минулий досвід або, інакше кажучи, отри-

мують історичні уроки з динаміки і чинників якісної зміни свого змісту, зберігаючи у ньому все, що сприяє зростанню стійкості і локальних систем, і світової соціальної матерії в цілому. Так, сучасна глобальна соціальна система, пройшовши крізь хаос двох світових воєн і потенційну загрозу повного знищення в ядерній війні, сьогодні, поза сумнівом, потенційно перебуває в найбільш стійкому стані за всю історію людства. Найбільшою мірою зросли в її найрозвиненіших системотворчих дисипативних структурах також ступінь щільності і складності динамічного синтезу порядку та хаосу.

По-друге, біфуркаційний механізм еволюції дисипативних структур є дуже складним. На елементарному рівні аналізу дисипативних структур він полягає в динамічному синтезі у них порядку і хаосу, що породжується взаємодією цих структур з середовищем; на феноменологічному — в чергуванні їх ускладнення і спрощення в перебігу ієрархізації і деієрархізації соціальної системи; на сутнісному — у спонтанно-суб'єктивному функціонуванні детектору і селектору соціального відбору провідної соціальної сили, що перетворюється на атрактор нової структуризації соціальної системи. Крім того, сутнісний рівень включає пульсаційні переходи соціальних систем від порядку до хаосу і назад, у перебігу яких особливо швидко підвищується ступінь складності і щільності динамічного синтезу порядку та хаосу в дисипативних структурах, що знову виникають.

З наведеного зрозуміло, що синергетичний підхід до соціальних явищ зовсім не зводиться до перефразування відомих істин. У результаті такого підходу формується нова система соціальних понять і виявляються нові соціальні закономірності, відкрити які без урахування цих понять було б неможливо. Завдяки ж урахуванню зазначених закономірностей такі старі соціальні проблеми, як соціальний детермінізм, критерії соціального розвитку, причини виникнення і природа соціальних криз, існування меж культурного розвитку людства, причини виникнення і ролі соціальних утопій та ін., одержують істотно нове вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буданов, В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании [Текст] : монография / В. Г. Буданов. — Изд. 2-е, испр. — М. : URSS. ЛКИ, 2008. — 230 с.
2. Вагурин, В. А. Синергетика эволюции современного общества [Текст] / В. А. Вагурин. — Луганск : Копицентр, 2005. — 200 с.
3. Василькова, В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации [Текст] / В. В. Василькова. — СПб. : Лань, 1999. — 480 с.
4. Князева, Е. Н. Синергетика. Нелинейность времени и ландшафты коэволюции [Текст] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов; вступ ст. Г. Г. Малинецкий. — М. : URSS. КомКнига, 2007. — 268 с.

5. Кочубей, Н. В. Синергетические концепты и нелинейные контексты [Текст] : монография / Н. В. Кочубей. — Сумы : Университет. кн., 2009. — 236 с.
6. Ораз, Туркмен. Синергетическая теория Жизни: природа, алгоритм, самопостижение, осознанная эволюция [Текст] / Туркмен Ораз. — 2-е изд., испр. и доп. — К. : Наук. думка, 2009. — 112 с.
7. Салин, Ю. С. Стратиграфия: порядок и хаос [Текст] / Ю. С. Салин — Владивосток : Дальнаука, 1994. — 221 с.
8. Малинецкий, Г. Г. Нелинейная динамика — ключ к теоретической истории? [Текст] / Г. Г. Малинецкий // Обществ. науки и современность. — 1996. — № 4. — С. 98–112.
9. Назаретян, А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры (Синергетика исторического прогресса) [Текст] / А. П. Назаретян — 2-е изд., доработ. і доп. — М. : Наследие, 1996. — 184 с.
10. Бранский, В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // Обществ. науки и современность. — 1999. — № 6. — С. 117–127.
11. Бранский, В. П. Синергетический историзм как новая философия истории [Текст] / В. П. Бранский, С. Д. Пожарский // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. — М. : Прогресс-Традиция, 2003. — С. 36–50.

СОВРЕМЕННАЯ СОЦИАЛЬНАЯ СИНЕРГЕТИКА: К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВ

Дзевань А. П.

Уточнены ключевые положения социальной синергетики, имеющие приоритетное значение для развития социально-философского знания. Предложен вариант понимания истории развития социально организованной материи, связанный с пульсационным чередованием ее прохождения через порядок и хаос. Проанализирован бифуркационный механизм эволюции диссипативных структур на феноменологическом, элементарном и сущностном уровнях.

Ключевые слова: общество, самоорганизация, хаос, порядок, тезаурус, детектор, селектор, точка бифуркации, энтропия.

MODERN SOCIAL SYNERGY: TO THE QUESTION ABOUT DETERMINATION OF CONCEPTUAL BASES

Dzeban A. P.

Key positions of social synergy, having the priority value for development of social-philosophical knowledge, are specified. The variant of understanding of history of development of the socially organized matter is offered related to pulsation alternation of its passing through an order and chaos. The bifurcation mechanism of evolution of dissipative structures is analyzed at phenomeno-logical, elementary and essence levels.

Key words: society, self-organizing, chaos, order, tezaurus, detector, selector, point of bifurcation, entropy.

УДК 301.28

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО ВИКОНАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ В СУСПІЛЬСТВІ

Проаналізовано систему виховання особистості до виконання соціальної ролі в суспільстві. Показано, що формування суспільно активної особистості залежить від виховання її до виконання соціальної ролі, соціальних функцій в суспільстві. Доведено, аби підготувати особистість до активної творчої діяльності, потрібно включити її в існуючу систему виховання, яка діє в суспільстві.

Ключові слова: виховання, особистість, соціальна роль, соціальний статус, активність, суспільство.

Актуальність проблеми. Формування соціально активної особистості залежить від виховання її до виконання соціальної ролі в суспільстві. Тому дослідження процесу виховання особистості як соціальної особи, як діючої особи, особливо в умовах трансформації сучасного суспільства, є дуже актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій показує, що проблема виховання особистості до виконання соціальної ролі в суспільстві в соціальній філософії вже висвітлювалася (Л. Архангельский, Г. Ашин, Л. Бережкова, М. Бобнева, Т. Божович, В. Водоп'янов, Є. Поліканова, Ю. Пятін, А. Ключев, Т. Лапіна, О. Якуба та ін.). Більшість дослідників відмічають, що соціальна роль особистості пов'язана з тими функціями, які вона виконує у суспільстві, і що мотивація до виконання такої ролі формується в процесі виховання, починаючи з родини, школи, вищого навчального закладу тощо.

Метою статті є спроба проаналізувати процес виховання особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві, що трансформується.

Особистість виступає суб'єктом соціальної, активної, а іноді й пасивної діяльності, посідає певне місце в суспільній системі (посади, права, обов'язки). Соціальна філософія розглядає соціальну роль особистості в статичному і динамічному аспектах. Статичний аспект пов'язаний з фіксуванням прав і обов'язків, визначенням міри їх взаємодії, а динамічний — з їх реалізацією. Соціальна роль — це динамічний процес, коли особа виконує свої права і обов'язки, тобто здійснює свої функції. Отже, маються на увазі ті нормативно ухвалені форми поведінки індивіда, що пов'язані з професійними і соціальними якостями людини. Іншими словами, соціальна роль особистості — це нормативно ухвалений спосіб діяльності і поведінки, це приведені в дію соціальні норми відповідно до функцій людини як суб'єкта праці, пізнання, ціннісного ставлення до завдання, що виконує особа як член колективу або представник певної професії, соціальної спільності та ін. Таким чином, со-

ціальна роль особистості завжди реалізується через професійну діяльність і суспільне становище, через функції, доручення і повноваження. Розглядувана у динамічному аспекті, тобто в зв'язку з функціонуванням особистості в суспільному середовищі, її соціальна роль виступає як соціальний процес і соціальна взаємодія.

Філософський аналіз соціальної ролі особистості доводить, аби підготувати її до активної, творчої діяльності, треба включити її в існуючу систему виховання, яка створюється у суспільстві. У такому разі організована структура цілісного виховного процесу виступає як єдина система соціальних колективів (родинних, навчальних, трудових, культурно-просвітницьких та ін.). Придбаний у процесі виховання, спілкування та соціальної діяльності в колективі досвід має важливе значення для вироблення в особистості внутрішніх мотивів і механізмів які впливають на саморегулювання вчинків та дій. Але тут постає одна перешкода: соціальна активність особистості, обмежена лише рамками трудової, професійної діяльності, перестає відповідати вимогам соціального прогресу. В сучасних умовах демократизації громадянського життя і формування ринкових відносин в Україні потрібна активізація всіх творчих сил особистості в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Творчість у соціальній сфері тим і відрізняється від професійної творчості, що тут на перший план виступає не стільки продуктивність у сенсі збільшення нового продукту, скільки розвиток самої людини як суспільної істоти. Своєрідним продуктом стає і сам процес збагачення і реалізації творчих сил кожного члена суспільства. Людина вдосконалюється інтелектуально, духовно та фізично.

Виховання особистості в умовах демократизації має важливе теоретичне і практичне значення. Прямий зв'язок виховання особистості з проведеними в Україні реформами — економічними, політичними, соціальними, культурними — ставить особливі завдання перед усіма суб'єктами виховання і в першу чергу перед навчальними закладами, особливо перед тими, де готують майбутніх фахівців для різних галузей громадського життя. Людина має навчитися жити і працювати в умовах демократизації усіх сфер суспільства, усіх форм ринкових відносин. Значно зростає роль спрямованості виховання (особливо в межах загальноосвітньої школи, вищих навчальних закладів) на підготування творчої особистості, соціально активної, відповідальної, з високою загальною і правовою культурою.

Сучасні заклади освіти і культури покликані не тільки розвивати і вдосконалювати закладені в індивіді природою здатності і схильності, а й формувати потреби в постійному саморозвитку. Процес виховання значно ускладнюється, оскільки йдеться вже не про те, аби прищепити черговому поколінню якійсь мінімум навичок, дати йому освіту і професію, а й сформувати нову психологію і свідомість, високу духовну культуру як передумову вирішення завдань, що постають перед суспільством. Застаріла система виховання вже не відповідає сучасним вимогам щодо підготування майбутніх фахівців. Основні

недоліки системи традиційного виховання полягають у тому, що, по-перше, не враховувалися такі риси культури, як авторитарність і патріархальність виховання, що визначали систему. По-друге, впровадження ідеології технократизму у виховання призвело до того, що виховання особистості стало розглядатися не як самоціль, а лише як інструмент вирішення інших, насамперед, виробничих завдань. По-третє, інтерес особистості припинив використовуватися як діючий засіб виховання, а проблеми виховання розв'язувалися шляхом постійного уселяння і впровадження у свідомість утопічних перспективних ідей досягнення ідеального соціального устрою. По-четверте, одним з основних принципів виховання став принцип протиставлення суспільного особистому. На жаль, рецидиви віджилої системи виховання не зовсім подолано й в умовах демократизації українського суспільства.

Слід зазначити, що складнощі соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку держави, незавершеність реформування освіти (входження її до Болонського процесу) не сприяють високій ефективності виховання особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві.

Спрямованість формування суспільно необхідних якостей особистості передбачає певну організацію виховання, що відповідає вимогам соціальної демократизації. І тут, на наш погляд, слід виділити основні напрями демократизації системи виховання в Україні. Перший напрям пов'язаний з участю широкої громадськості у вихованні і навчанні молоді. Тобто, має бути своєрідне «виховуюче» середовище суспільства, що сприяє формуванню такого клімату в соціальній дійсності, при якому виростає фізично здорове і духовно багате молоде покоління, створюється цілісна система вимог до молоді з боку навчальних, громадських закладів, цивільних організацій та інститутів, сім'ї. Другий напрям пов'язаний з державним управлінням системою виховання, глибокими структурними змінами в механізмі її управління. Сьогодні освіта і виховання України зорієнтовані на розвиток особистості майбутніх фахівців як всебічно розвиненої людини. У Державній національній програмі «Освіта» зазначено: «Вища освіта забезпечує фундаментальну наукову освіту, загальнокультурного, практичного підготування фахівців, які визначають темпи і рівень науково-технічного та соціального прогресу, співжиття, формування інтелектуального потенціалу нації як найвищої цінності суспільства». Третій напрям демократизації системи виховання пов'язаний з гуманізацією та гуманітаризацією системи освіти та виховання. Гуманітарне підготування покликане формувати у майбутніх фахівців гуманітарну культуру і планетарне мислення, виховувати відповідне ставлення до навколишнього світу, суспільства і людини, сприяти подоланню технократизму у вирішенні сучасних питань [3, с. 39–40]. Четвертий напрям демократизації системи виховання вимагає вдосконалення і перебудови внутрішнього механізму самого виховання в усіх його ланках. Виховання завжди є комплексним за метою, завданнями і самим процесом формування особи ідейно, науково, фізично.

У минулому захоплювалися диференціацією напрямів виховання. У сучасних умовах в Україні акцентується увага на формуванні здібностей, духовних потреб, інтересів і суспільно значущих якостей особистості, відповідності соціально-економічних умов завданням виховання. Виховна діяльність дедалі все більше набуває характеру суспільного виховання, розвиваючись на основі тісної взаємодії усіх типів навчальних закладів, громадських організацій, виробничих колективів. Цікаво, що Платон в «Державі» вже відмічав той факт, що існує залежність виховання від соціокультурних умов [1]. За ним система виховання в суспільстві не тільки виконує функцію соціалізації, а і визначається нею.

Сучасний етап суспільного розвитку потребує нового концептуального підходу до сутності, мети, завдань і змісту виховання взагалі та виховання особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві зокрема. Визначальним у розумінні сутності виховання стає усвідомлення особистістю своєї ролі як суб'єкта діяльності і спілкування, своєї відповідальності перед певним колективом і суспільством, і розвиток особистості в цьому плані розглядається як процес безперервного знаходження нею нових соціальних якостей. Тому метою виховання в сучасних умовах стає всебічний розвиток особистості, безперервне формування та задоволення її духовних, соціальних потреб й інтересів, збагачення ціннісних орієнтацій, запитів, розкриття задатків і здібностей, духовного потенціалу при зростанні соціальної ролі самої особистості на основі її вільного самовизначення і саморегуляції. Крім того, специфічна сфера суспільної практики, яким є виховання, покликана відігравати активну роль у створенні середовища розвитку особистості, в процесі демократизації суспільства» [4, с. 141–142]. Найбільші можливості для реалізації цих завдань є в системі освіти, особливо в сучасній вищій школі. Це зумовлено такими обставинами.

По-перше, достатня кількість вищих навчальних закладів з потужним науковим та педагогічним потенціалом, спроможним формувати соціально активного фахівця.

По-друге, філософсько-освітня парадигма ХХІ ст. має гуманістичну спрямованість, яка передбачає формування творчої особистості, підготування фахівця з високою культурою праці та спілкування, розвиток таланту, виховання високих моральних якостей, відродження та розвитку духовного потенціалу українського народу, інтелігентності.

По-третє, відбувається трансформація ціннісних орієнтацій і у суспільстві. Триває пошук тих духовних пріоритетів, які могли б стати фундаментом для відродження кращих духовних традицій українського народу.

По-четверте, форми та методи, за якими виховуються майбутні фахівці у вищих навчальних закладах України, сприяють вихованню в них головних ознак соціально активної особистості (компетентності, високої професійної, правової та політичної культури, орієнтованості на вищі цінності людського буття).

Отже, наукові дослідження та практична діяльність автора статті засвідчують, що виховання особистості до виконання нею соціальної ролі

в суспільстві формується і розвивається під впливом діалектичної дії взаємопов'язаних соціальних, духовних, політичних та природних чинників, до яких належать: соціальне середовище, навчання та виховання, спадковість та соціально-трудова діяльність.

За часів незалежності в Україні створено сучасну систему підготовки фахівців для різних галузей суспільства, яка в цілому відповідає національним інтересам України. На черзі — вдосконалення структури та змісту освіти у зв'язку з подальшим реформуванням системи освіти в Україні.

У більшості вищих навчальних закладах України вже створено необхідні умови для виховання фахівців з високою соціальністю, тобто здатністю до виконання ними соціальної ролі в суспільстві. Для цього застосовуються різноманітні засоби, форми та методи навчання та виховання протягом усього процесу навчання у вищих навчальних закладах [5, с. 173–175]. Перш за все це забезпечення високого рівня фахової підготовки, формування професійної культури та соціальної активності; по-друге — формування високих моральних якостей та естетичних смаків; по-третє — залучення майбутніх фахівців до науково-дослідницької та соціально-політичної роботи.

Особливе місце в процесі виховання особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві посідає формування у майбутніх фахівців високої правової та політичної культури. За визначеннями, що наводяться в науковій літературі, у суспільному житті політична культура є важливим засобом взаємодії особистості і політичної влади. Основне призначення політичної культури полягає не у відчуженні, а у залученні людей до політичної системи і політичної діяльності [6, с. 73]. Крім того, політична культура — це історичний досвід, пам'ять соціальних спільностей і окремих людей у сфері політики, їх орієнтація, навички, що впливає на політичну поведінку та соціальну активність особистості.

Важливого значення у формуванні політичної культури майбутніх фахівців набувають феномен політичної ідентичності та його розуміння молоддю. Йдеться про політико-ідеологічні цінності, орієнтацію молоді на них. Змістом політичної ідентичності є не сам факт належності, не просто усвідомлення себе «частиною» і перебування в «цілому». Ідентичність визначає певну, відмінну від інших поведінку, оскільки спільнота реалізується у своїй життєдіяльності, здатності бути «цілим» — суб'єктом того чи іншого [7, с. 64–65]. Коло політичних ідентичностей є дуже широким. Це може бути належність до певної партії, руху, суспільної акції, революційного процесу тощо. З точки зору особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві політичну ідентичність слід розглядати з огляду на політичну участь особистості в суспільному житті.

Висновки. Зважаючи на наведене, можна стверджувати, що виховання особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві має державний характер або перебуває під державним контролем. Особлива роль у цьому процесі належить навчальним закладам (загальноосвітнім, вищим та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Платон. Государство. Законы. Политик [Текст] / Платон ; предисл. Е. И. Темнов. — М. : Мысль, 1998. — 798 с.
2. Ануфриев, Е. А. Социальная активность личности [Текст] / Е. А. Ануфриев. — М. : Знание, 1978. — 45 с.
3. Мануйлов, С. М. Гуманізація та гуманітаризація системи юридичної освіти в Україні [Текст] / С. М. Мануйлов // Проблеми розвитку суспільства: системний підхід : матер. міжвуз. наук. конф. (м. Харків, 12–13 квіт. 2006 р. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. — С. 39–43.
4. Кривоконь, О. Г. Соціальний статус і соціальна роль особи в суспільств [Текст] / О. Г. Кривоконь // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. сил. — Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2006. — Вип. 1 (25). — С. 139–144.
5. Образование, общество, культура [Текст] : монографія / Нар. Укр. акад. ; под общ. ред. В. Ф. Сухина. — Х. : Изд-во НУА, 2006. — 252 с.
6. Пробийголова, Н. Деякі тенденції політичної соціалізації молоді [Текст] / Н. Пробийголова // Політ. менеджмент. — 2005. — № 4. — С. 70–81.
7. Бублик П. Ідентичність як фактор політичної культури / П. Бублик // Людина і політика. — 2004. — № 2. — С. 62–67.
8. Чмихун С. Е. Соціальні та психологічні підстави діяльності суб'єкта знання в інформаційному суспільстві / С. Е. Чмихун // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — 2007. — Вип. 2 (28). — С. 125–131.

ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТИ К ВЫПОЛНЕНИЮ СОЦИАЛЬНОЙ РОЛИ В ОБЩЕСТВЕ

Мануйлов Е. Н.

Проанализирована система воспитания личности к выполнению социальной роли в обществе. Показано, что формирование общественно активной личности зависит от воспитания ее к выполнению социальной роли, социальных функций в обществе. Доказано, чтобы подготовить личность к активной творческой деятельности, необходимо включить ее в существующую систему воспитания.

Ключевые слова: воспитание, личность, социальная роль, социальный статус, активность, общество.

THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY FOR PERFORMING SOCIAL ROLE IN THE SOCIETY

Manuylov E. M.

The article analyzes the educational system used to develop personality for performing social role in the society. The author considers that the creation of socially active personality depends on the development of readiness to perform social roles and social functions in the society. It is proved that in order to prepare personalities for active creative activity it is necessary to involve them into the existing system of education.

Key words: education, personality, social role, social status, activity, society.

УДК 140.1

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, доцент,
Л. О. Петрова

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ВИМІР ПІДГОТУВАННЯ ФАХІВЦІВ У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ

Розглянуто зміст категорій компетентнісного підходу до визначення змісту підготовки військових фахівців. Розроблено цілісну модель майбутнього військового керівника, що розкриває зміст його основних видів діяльності. Підкреслено, що обґрунтування моделі військового фахівця слугує описуванням системи об'єктивних вимог і характеристик особистості.

Ключові слова: компетентнісний підхід, компетентність, військовий фахівець, військово-професійні компетенції.

Актуальність і стан наукового розроблення теми. У суспільстві, заснованому на знанні, проста сума засвоєної інформації вже давно не є метою освіти, зокрема військової. ХХІ століття ставить вимоги виховання творчої та самостійної, мобільної та конкурентоспроможної особистості військового керівника, здатного гнучко реагувати на мінливі умови інформаційного суспільства, ефективно виконувати завдання військової служби. Одним із головних своїх аспектів військової діяльності є розвиток військового професіоналізму, що розуміється як належність до певної соціально-професійної спільноти і як рівень підготовки.

Сучасний етап розвитку соціуму вимагає від вищої військової освіти наперед формування професійної компетентності військових фахівців. Для цього процес навчання має бути побудовано на компетентнісній основі.

Різні аспекти військово-професійного підготовки і формування професійних якостей майбутніх військових фахівців відображено у працях Г. Артюшина, О. Бабенка, А. Барабанщикова, О. Бірюка, В. Давидова, В. Дудченка, Ю. Зінковського, О. Кондрачука, В. Кортенка, А. Лігоцького, Е. Лусса, М. Науменка, М. Нешадима, М. Пальчука, О. Пометуна, Ю. Приходька, І. Руснака, В. Талаласва, В. Ягупова та ін., а також у дисертаційних дослідженнях О. Безносюка, В. Воловник, В. Гринькова, І. Радванського, Ю. Сердюка, А. Троца, О. Удовиці, І. Хорева, В. Чернявського, Н. Черноусенко, В. Ройлян та ін. Нині, незважаючи на наявність окремих праць науковців з проблем компетенції та компетентності, практично відсутні дослідження теоретичних і концептуальних засад компетентнісного підходу в вищій військовій школі.

Метою статті є з'ясування та узагальнення різних поглядів до розуміння компетентнісного підходу з підготовки фахівців у системі вищої військової освіти.

Грунтовна дискусія навколо проблем стосовно того, як для забезпечення гармонійної взаємодії людини із інформаційно-технологічним суспільством, що швидко розвивається, дати їй знання, вміння та компетентності, розгорнулася перш за все у США, Канаді, Великій Британії, Франції, Німеччині, Новій Зеландії, Австрії, Росії, Україні, Угорщині, Румунії, Латвії, Литві та інших державах. Такий стан справ обумовлено:

– переходом світової спільноти до інформаційного суспільства, де пріоритетним вважається не просте накопичення студентами знань та предметних умінь і навичок (мета так званої «знаннєвої педагогіки»), а й формування вміння вчитися, оволодіння навичками пошуку інформації, здатності до самонавчання впродовж життя, де ці новоутворення стають визначальною сферою професійної діяльності людини [1, с. 10–11];

– упровадженням моделі особистісно-орієнтованого навчально-виховного процесу як оновленої парадигми освіти, що передбачає визнання студента суб'єктом цього процесу, носієм двох груп якостей через вміння навчатися, та бажанням вчитися, саме в педагогічній соціальній інституції, що переважно формує суб'єктність особистості [2, с. 6–7];

– особливою актуалізацією глобалізації всіх сфер життєдіяльності особистості і суспільства в умовах загальноцивілізаційних тенденцій сучасного світу, що вимагає від вищої школи [3, с. 6–7] надати молодій людині елементарні можливості інтегруватися в різні соціуми, самовизначатися в житті, активно діяти, бути конкурентоспроможною на світовому ринку праці.

Як зазначає О. Пометун, під «компетентнісним підходом» слід мати на увазі спрямованість освітнього процесу на формування ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості. Результатом такого процесу є формування загальної компетентності людини, що виступає сукупністю ключових компетентностей, інтегрованою характеристикою особистості. Така характеристика має сформуватися в процесі навчання і містити знання, вміння, ставлення, досвід діяльності та поведінкові моделі особистості [4].

А. Хуторський і В. Краєвський розмежують терміни «компетентність» і «компетенція», пояснюючи, що компетенція у перекладі з латинської — це коло питань, щодо яких людина обізнана добре, пізнала їх і має досвід. Компетентність — це поєднання відповідних знань у певній галузі, здібностей, що дають змогу обґрунтовано судити про цю сферу і активно діяти в ній [2, 5].

А. Хуторський наголошує на тому, що треба відрізнити просто «компетентності» від «освітніх компетентностей». Компетентності для учня — це образ його майбутнього, орієнтир для освоєння. Але в період навчання в учня формуються ти чи інші складові цих «дорослих» компетентностей, і аби йому не тільки готуватися до майбутнього, а й жити у сьогоденні, він освоює ці компетентності з освітньої точки. Компетенції належать не до всіх видів діяльності, в яких бере участь людина (наприклад, дорослий фахівець), а тільки до тих, що включено до складу загальноосвітніх галузей і навчальних предметів [5].

Н. Бібік аналізує компетентнісний підхід в освітньому процесі як переорієнтацію «з процесу на результат освіти в діяльнісному вимірі» і розглядування цього результату з погляду затребуваності в суспільстві, забезпечення спроможності випускника школи відповідати новим запитам ринку, мати відповідний потенціал для практичного розв'язання життєвих проблем, пошуку свого «Я» в професії, соціальній структурі [4].

Американський філософ П. Мучинський розглядає компетентність з точки зору об'єктно-суб'єктних відносин і наполягає на тому, що компетентність — це «характеристика або якості людей, вияв яких компанія бажала б бачити у своїх співробітників... Це найважливіші знання, навички, здібності та інші якості» [6]. Указуючи на те, що компетентність є більш універсальною, ніж просто знання, навички та здібності, П. Мучинський розкриває вияв її сутності: незмінно демонструвати найвищий рівень професійної чесності і етичності; поважати гідність усіх співробітників; бути в курсі усіх останніх досягнень у своїй професійній сфері; ставити успіх організації вище свого особистісного [8]. І якщо завдяки вузькій характеристиці компетентності (знання, навички, здібності та ін.) можна відрізнити один вид професії від іншого, то сутність компетентності як широкого поняття може бути використане до будь-яких професій, у тому числі військових.

Безперечно, серед науковців немає єдиного підходу до визначення цього поняття і є певні розбіжності у підходах та розумінні цього терміна.

Компетентнісний підхід є дуже важливим для роботодавців, у військовій діяльності — для замовників, оскільки на сучасному ринку праці є запити на компетентного фахівця.

Компетентнісний підхід зумовлює зміни у підходах до формування змісту підготовки, визначення переліку навчальних дисциплін і скорочення їх кількості у навчальних планах, визначення компетентностей з кожного предмета і формування змісту кожного предмета та підбирання необхідної для навчального процесу інформації. Важливо врахувати, що формування професійних компетентностей може змінюватися, але у межах освітньо-кваліфікаційної характеристики та плану підготовки за спеціальністю.

Отже, компетенція та компетентність є взаємодоповнюючими і взаємозумовлюючими поняттями. Компетентність, як і компетенція, є інтегральною характеристикою особистості, здобутими нею якостями, де узагальнювальною категорією цих двох понять виступає діяльність. Тобто, компетенція є сферою відносин, що існують між знанням та дією у практичній, професійній діяльності випускника вищого навчального закладу. Відтак, без знань немає компетенції, проте не кожне знання у будь-якій ситуації виявляє себе як компетенція.

Аби з'ясувати рівень сформованості тієї чи іншої компетентності, спочатку необхідно чітко визначити її структуру.

Система компетентностей в освіті має ієрархічну структуру, рівні якої становлять [7, с. 15–25]:

– ключові компетентності (міжпредметні та надпредметні компетентності), які визначаються як здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культурнодоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи актуальні індивідуальні, соціальні та інші проблеми;

– загальногалузеві компетентності, яких набуває особа впродовж засвоєння змісту тієї чи іншої освітньої галузі в усіх класах середньої школи, вищого навчального закладу і які позначаються у розумінні способу існування відповідної галузі, тобто того місця, яке ця галузь посідає у суспільстві, а також уміння застосовувати їх на практиці в рамках культурнодоцільної діяльності для розв'язування індивідуальних та соціальних проблем;

– предметні компетентності, яких набуває особа впродовж вивчення того чи іншого предмета, навчальної дисципліни в усіх класах середньої школи, вищого навчального закладу протягом конкретного навчального року або ступеня навчання [8, с. 2–6].

Аналіз тенденцій розвитку професійного підготування кадрів відповідно до потреб суспільства та модернізації освіти показує, що ефективність освітнього процесу у вищому військовому навчальному закладі (ВВНЗ) оцінюється рівнем сформованості професійних компетенцій його випускників. Планування розвитку освітнього процесу з точки зору компетентнісного підходу передбачає виділення його декількох елементів, які виявляються у визначенні цілей навчання, відбиранні змісту, організаційних формах освітнього процесу, обранні освітніх технологій і оцінюванні результатів навчання. Реалізація компетентнісного підходу в професійному підготуванні фахівців будь-якого рівня освіти, профілю і кваліфікації передбачає в першу чергу аналізування змісту професійної підготовки і відповідності її вимогам та умовам ринку праці [9].

Важливою умовою, що сприяє реалізації компетентнісного підходу в професійній освіті, є розроблення цілісної моделі майбутнього фахівця, що розкриває зміст його основних видів діяльності, які відповідають умовам ринку праці, особистісних якостей, професійних компетентностей та ін. Модель фахівця відображає готовність людини до майбутньої професійної діяльності і свідчить про рівень формування таких конструктів, як компетентність і компетенція, що дозволяють здійснювати діяльність у конкретних виробничих умовах [10].

Розглянемо найбільш адаптовані у професійній освіті підходи до змісту моделей майбутніх фахівців військового профілю. На даний час одним із завдань оновлення змісту професійної освіти є проблема визначення номенклатури компетенцій. Попит на фахівців з чітким переліком компетенцій має формувати вимоги стандартів вищої професійної освіти, в тому числі військової. Вимоги до випускника ВВНЗ завжди регламентуються керівними документами (наказами і директивами міністра оборони України) і, як правило, мають нормативний та директивний характер.

Якщо питанням ключових компетентностей приділено достатньо уваги, то питання загальногалузевих та предметних компетентностей, особливо військово-професійних, розроблено поки що недостатньо.

Можна запропонувати такі обриси моделі компетентності конкурентоспроможного військового фахівця.

Компетентності, якими повинен володіти майбутній військовий фахівець, можна розділити на дві основні групи: загальні та професійні (предметноспеціалізовані). Загальні поділяються на базові (ключові) — соціальні та особистісні. Професійні (предметноспеціалізовані) включають військово-спеціальні, військово-патріотичні, загальновійськові та командно-організаторські компетенції.

Базові (ключові) компетентності входять до складу всіх предметних компетентностей і слугують основою для їх формування.

Перелік ключових освітніх компетентностей визначається на основі головних цілей загальної освіти, структурного представлення соціального досвіду і досвіду особистості, а також основних видів діяльності учня, що дозволяють йому опанувати соціальний досвід, одержувати навички життя та практичної діяльності в сучасному суспільстві [5].

Соціальні компетенції — компетенції, які відбивають здатність і готовність особистості співпрацювати із людьми певним чином, розуміти їх інтереси та соціальне становище, брати участь у процесі трудового життя [11]. До них віднесемо такі: ціннісно-сенсові, загальнокультурні, навчально-пізнавальні, інформаційні, комунікативні, соціально-трудова, управлінські, творчі, емоційно-психологічні.

Особистісні компетенції спрямовано на фізичний, духовний та інтелектуальний саморозвиток. Курсант ВВНЗ опановує способи діяльності у власних інтересах, що виражається в його безперервному самопізнанні, розвитку необхідних сучасній людині особистісних якостей, формуванні психологічної грамотності, культури мислення та поведінки.

Військовий фахівець може бути компетентним як професіонал, але відсутність у нього належним чином розвинених власне особистісних компетенцій (комунікативність, презентабельність, повага до людей, толерантність) значно зменшує результативність та ефективність його роботи. Саме особистісні компетенції дають можливість досягти успішності у професійній діяльності.

Склад професійних (предметно-спеціалізованих) компетентностей спрямовано на вдосконалення загальновійськового і військово-професійного підготування військового керівника; формування у нього патріотичних, морально-бойових і вольових якостей, організаторських здібностей.

Військово-професійна компетентність визначається як «військово-професійна підготовленість і здатність суб'єкта військової праці (окремого чи колективного) до виконання завдань військової служби» [12]. Рівень військово-професійної компетентності виявляється лише в процесі військової праці і втілюється в її результатах. Особливості праці військовослужбовця переважно визначаються не тільки реальними умовами, а й системою регламентації, де важливе місце посідають професійні принципи та норми. Вони базуються на гуманістичних загальнолюдських цінностях, нормативних дер-

жавних вимогах, цілях і завданнях військової служби, особистісних потребах та інтересах конкретного військовослужбовця. Відповідно до цього вимірами професійної компетентності є: моральна відповідальність, самовідданість, самостійність, творчість, ініціатива та ін.

Вищі військові навчальні заклади мають значно більші можливості щодо використання компетентнісного підходу до підготування фахівців порівняно з цивільними ВНЗ. Військові фахівці згідно з державним кадровим замовленням готуються на конкретні посади. Тому компетенції випускників ВВНЗ у розумінні кола повноважень, наданих їм як посадовим особам, визначено нормативними документами (статути Збройних Сил України, положення, інструкції). Компетенції в розумінні знань і досвіду змісту військово-професійної діяльності визначено службовими функціями відповідних посадових осіб. Зокрема, третя група компетентностей, що належать до військово-професійної діяльності військового фахівця, відбивається в освітньо-кваліфікаційній характеристиці випускників ВВНЗ та варіативній частині освітньо-професійної програми підготування і змісті відповідних навчальних дисциплін.

Отже, до основних військово-професійних компетентностей, що формуються під час навчання у ВВНЗ, пропонується віднести: професійні знання, вміння та навички; знання та виконання посадових обов'язків командирів взводу, роти; здатність до навчання, самонавчання, самовдосконалення і саморозвитку; пізнавальну діяльність, а саме: постановлення та вирішення пізнавальних завдань, створення та вирішення проблемних ситуацій, продуктивне пізнання; знання керівних документів, що регламентують військову діяльність, зокрема військових статутів Збройних Сил України та вміння організувати виконання підлеглими вимог військових статутів Збройних Сил України; здатність до дій у непередбачуваних ситуаціях; знання устрою озброєння, яким оснащено підлеглий підрозділ (військової техніки, принципів його функціонування та бойових можливостей); уміння організувати підтримання озброєння та військової техніки у встановлених ступенях бойової готовності; знання основ військової психології та педагогіки; мотивацію до професійного самовдосконалення.

При формуванні нормативної моделі конкурентоспроможного військового фахівця на особливу увагу заслуговує ціннісний компонент серед складових компетентності. Модель поведінки людини, що розглядається у контексті компетентності, передбачає: пріоритет оцінювання мотивації до здібностей; при описуванні поведінки слід урахувати цінності як інтегральний компонент поведінки людини. Дж. Равен стверджує, що «не можна оцінювати здібності незалежно від цінностей. Ми повинні спочатку визначити цінності індивіда, а потім оцінювати його здібність виявляти широкий спектр когнітивних, емоційних та вольових навичок для досягнення значущих цілей» [13, 152].

Висновки. Таким чином, модель військового фахівця слугує описуванням системи об'єктивних вимог і характеристик особистості, в цілому зорієнтована на соціально-економічну впорядкованість суспільства та військово-спеціальну спрямованість професійної діяльності військовослужбовців.

У комплексності освітніх компетенцій закладено додаткову можливість представлення цілей, змісту освіти (освітніх стандартів) та освітніх технологій у системному вигляді, що припускає побудування чітких вимірників із перевірення успішності їх засвоєння курсантами.

Використання компетентнісного підходу до визначення змісту підготовки фахівців забезпечить створення якісно нових стандартів вищої освіти і дозволить розширити поле майбутньої професійної діяльності випускників ВВНЗ.

Модель фахівця, побудована на основі компетентнісного підходу, сприятиме визначенню більш конкретних вимог до знань, умінь, навичок та якостей випускників ВВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодлюк, Я. П. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх педагогів як пріоритет модернізації вищої освіти України [Текст] / Я. П. Кодлюк // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики : за заг. ред. О. В. Овчарук. — К. : К.І.С. — 2004. — С. 10–11.
2. Краевский, В. В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах [Текст] / В. В. Краевский, А. В. Хуторской // Педагогика. — 2003. — № 3. — С. 3–10.
3. Кремень, В. Г. Нові вимоги до якісної освіти [Текст] / В. Г. Кремень // Освіта України. — 2006. — № 45–46. — С. 6–7.
4. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики [Текст] : за заг. ред. О. В. Овчарук. — К. : К.І.С., 2004. С. 3–21.
5. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты [Текст] / А. В. Хуторской // Отделение философии образования и теоретической педагогики РАО. — Центр Эйдос. Доступ : www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm
6. Мучински, П. Психология, профессия, карьера [Текст] / П. Мучински. — 7-е изд. — СПб. : Питер — 2004. — С. 90–91.
7. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. Бібліотека з освітньої політики [Текст] : за заг. ред. О. В. Овчарук. — К. : К.І.С., 2004. — С. 15–25.
8. Пометун, О. І. Компетентнісний підхід до оцінювання рівнів досягнень учнів. [Текст] / О. І. Пометун // Презентація на нараді Центру тестових технологій — К. : , 2004. — 10 с.
9. Соколов, Е. А. Профессиональное становление личности специалиста гуманитария [Текст] / Е. А. Соколов. — М. : Универ. кн., 2009. — 200 с.
10. Кукарцева, Т. А. Модель специалиста как образ современного профессионала [Текст] / Т. А. Кукарцева // Высш. образование сегодня. — 2010. — № 9. — С. 40–42.
11. Циба, В. Життєва компетентність у соціальній психології: до визначення поняття [Текст] / В. Циба // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук.-метод. зб. — К. : Контекст. — 2000. — С. 87–93.
12. Военная психология и педагогика [Текст] : учеб. пособие. под ред. П. А. Корчемного, Л. Г. Лаптева, В. Г. Михайловского. — М. : Совершенство, 1998. — С. 210–187, 338–339, 201.
13. Равен, Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие, реализация [Текст] / Дж. Равен ; пер. с англ. — М. : Когнито-Центр, 2002. — 396 с.

КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТА В СИСТЕМЕ ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Панфилов А. Ю., Петрова Л. А.

Рассмотрено содержание категорий компетентностного подхода в контексте подготовки военных специалистов. Разработана целостная модель будущего военного специалиста, раскрывающая содержание его основных видов деятельности. Подчеркнуто, что обоснование модели военного специалиста является описанием системы объективных требований и характеристик личности.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетентность, военный специалист, военно-профессиональные компетенции.

MEASUREMENT OF COMPETENCE TRAINING IN MILITARY EDUCATION

Panfilov O. Yu., Petrova L. O.

The article deals with the content categories of competence-based approach to determining the content of the training of military specialists. Developed a holistic model of future military specialist, revealing the contents of its core activities. Proved that the rationale for the model of military specialist is a description of the objective requirements and personality characteristics.

Key words: competence approach, competence, a military expert, professional military competence.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук

ПАТРІОТИЗМ І ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ ТА ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ — ГРОМАДЯНИНА

Проаналізовано зміст основних принципів формування особистості — громадянськості та патріотизму. Висвітлено наукові підходи до цієї проблеми на основі аналізування праць вітчизняних та зарубіжних дослідників: Г. Ващенко, Г. Кершенштайнера, В. Сухомлинського та ін.

Ключові слова: патріотизм, громадянськість, цінності, громадянське виховання.

Актуальність та стан наукової обробленості теми. Проблема становлення духовно-моральних якостей особистості, зокрема таких, як громадянськість і патріотизм, завжди була актуальною як у науці, так і в суспільній практиці, а на перехідних етапах історичного розвитку народу набуває на особливу вагу.

Тема патріотизму і громадянськості у вітчизняній філософській науці тривалий час була гранично ідеологізованою, тому її тлумачення суттєво різнилися, а іноді й зовсім ставали взаємовиключними. Ця обставина вимагає від дослідників точності і коректності у використанні базових, системоутворюючих елементів, які незначною мірою пов'язані з різного роду ідеологічними і моральними тлумаченнями даних феноменів. Однак не слід принижувати значення ідеологічних, моральних, а також етнічних складових, які іманентно притаманні феноменам громадянськості і патріотизму. Розуміння генези цих феноменів можливе в контексті соціальної динаміки, яка характеризується постійними змінами соціальної ситуації, значень кожної зі складових конкретної соціальної композиції, а також самих досліджуваних феноменів у русі, розвитку та взаємодії, причому з урахуванням її нерівномірності, що у свою чергу відкриває можливість імовірнісного прогнозування. Крізь призму соціальної динаміки виразніше видно й аспект самоорганізації. Іншими словами, соціальна динаміка, внаслідок її інноваційної сутності, дає змогу перевести поняття «громадянськість» і «патріотизм» у площину живої соціально-історичної конкретики.

В українському суспільстві і науковій думці зібрано багату спадщину, яка потребує докладного вивчення і застосування в сучасних умовах. Нагадаємо лише імена Г. Сковороди, М. Драгоманова, М. Грушевського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, К. Ушинського, С. Кримського, аби підкреслити, що з XVIII ст. до сьогодні простежується безперервний зв'язок української суспільно-філософської думки, присвяченої темі громадянського виховання.

Патріотизм і громадянськість — різні за своєю природою, але в той же час тісно пов'язані між собою феномени. Вони виявляються як соціальні характеристики особистості і соціальних спільнот та вказують на якість їх соціального розвитку.

У найзагальнішому вигляді патріотизм виступає інтегративною, системоутворюючою характеристикою особистості (соціальної спільноти, суспільства в цілому), яка має генетичне коріння і відображає зв'язок «людина (спільність) — середовище існування і розвитку», що історично об'єктивно склався і передбачає морально-емоційний зв'язок названих суб'єктів з комплексом географічних, етнічних, історичних, культурних, ідеологічних, естетичних, релігійних тощо уявлень, власне й інтегрованих в поняття «Батьківщина», що мають ціннісно-діяльнісну природу і виражені у прагненні відстоювати дані цінності, захищати їх і примножувати.

Зрозуміло, що, відіграючи істотну роль в житті людей, суспільств і держав, патріотизм був і залишається предметом активного вивчення. За минулі три століття склалося декілька основних підходів до його дослідження.

Перший підхід, який найбільш поширений в науково-дослідницькій літературі та публіцистиці, можна назвати піднесено-діяльнісним. Відповідно до нього патріотизм тлумачиться як піднесене почуття любові до Батьківщини,

як суто позитивне емоційне відображення, вияв в абстрактній формі любові до складових поняття «Батьківщина». Сила патріотичного почуття спонукає людину до активних дій на благо Батьківщини.

Другий підхід тлумачить патріотизм як суспільне явище. Його зміст і характер значною мірою зумовлюються особливостями історичного розвитку суспільства, держави та її правлячої еліти. Патріотизм — категорія соціально-історична. У кожному історичний період, кожна суспільна сила, вдаючись до цього поняття, вкладає у нього зміст, який відповідає її морально-політичній орієнтації. Почуття патріотизму тільки тоді є справжнім, коли воно сполучається з історичною свідомістю. Без осмислення історичного досвіду, без знання культурної спадщини народу патріотизм неможливий.

Третій підхід, що склався в 60-х — на початку 80-х років ХХ ст., розглядає патріотизм як явище суспільної свідомості, причому з середини 80-х років стала переважати тенденція доосмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспільства.

Четвертий підхід — державницький, або етатичний, характеризується розглядом держави як головного об'єкта патріотизму. Найбільш повно його розробив Г. Гегель, згідно з яким поняття патріотизму означає прагнення спільних цілей та інтересів держави, будь це інтереси особистості, групи людей чи суспільства в цілому. Патріотизм виражається в почутті гордості за державу. Остання ж виступає головним об'єктом вищих почуттів і помислів особистості.

П'ятий — особистісний підхід. У ньому першорядна роль відводиться особистості як вищій цінності. А вияви патріотизму, за словами Г. Флоровського, становлять «культурну творчість і національне напруження власних сил».

Шостий підхід — духовно-релігійний, розглядає дану якість особистості як акт високої духовності, глибоко релігійне почуття.

Давно відмічено, що рівень патріотизму в суспільстві багато в чому визначається ступенем екстремальності станів. Патріотичні настрої ростуть не тільки в часи важких випробувань (періоди воєн, стихійних лих, соціальних потрясінь), а й в епохи творчого розквіту, культурного сходження, національного піднесення. Вітчизняна історія дає нам яскраві приклади патріотичного ентузіазму, який виявився в добу Козаччини, у буремному вирі національно-визвольних змагань 1917 — 1920 років, у грізні роки Великої Вітчизняної війни. Навпаки, в періоди лихоліття, застою ступінь патріотичності або знижується, спадає, вироджуючись у космополітизм, або зайве нагнітається, виходячи за параметри норми, внаслідок чого патріотизм як «складний комплекс суспільних почуттів» [8, с. 243] трансформується у викривлені й у міру загострення все більш агресивні форми, що виявляються у вигляді націоналізму, расизму, шовінізму.

Патріотизм, отже, у природному своєму вигляді виступає не тільки як «моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов

до Батьківщини» [10, с. 335]. А й перш за все як складний процес пошуку і встановлення оптимальних відносин людини з самою собою, своїм родом, етносом та усім світом. У цьому контексті справжній патріотизм слід розуміти як екстремум-оптимум історичного процесу взаємодії окремих людей та їх спільнот. За визначенням О. Козлова, «патріотизм — феномен моральний і звернений до тієї сфери ціннісного світу людини, який лежить в основі моральної самоідентифікації того чи іншого народу, формування, його “культури духу”» [6, с. 31].

У соціально-психологічній літературі патріотизм розглядається як одна із складових громадянських цінностей людини, до яких так само належать: ідентичність з національним співтовариством, усвідомлення виключної ролі рідної мови в житті нації, держави, відповідальність за долю нації, шановне ставлення до інших національних спільнот [1, с. 50]. Патріотизм як складова громадянських ціннісних орієнтацій, безумовно, може виступати одиницею виміру духовної зрілості особи, давати внутрішню опору і впливати на формування життєвих виборів. Основним виявом патріотизму є любов до своєї Вітчизни, свого народу.

Що стосується громадянськості, то вона передбачає в основному динамічний ціннісно-правовий зв'язок людей (спільнот) як громадян з визначеною державою, який реалізовано через їхнє ставлення до прав і обов'язків, закріплених у відповідних нормативних актах (конституція, закони), а також у звичаях і традиціях. За словником юридичних термінів «громадянськість — це готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків». Громадянськість розгортається в діапазоні від простої законслухняності до громадянської активності, в критичні періоди виходить за межі, що визначають стійкість системи, і спрямована на її радикальне перевлаштування.

Крім того, громадянськість є й соціально-психологічним феноменом. У цьому аспекті вона є складною особистісною характеристикою (якістю), що інтегрує в собі взаємопов'язані утворення у свідомості та самосвідомості, які виникають на ґрунті оволодіння людиною системою громадянських цінностей, що стали для суб'єкта значущими внутрішніми регуляторами поведінки, діяльності. Критерії громадянської свідомості та самосвідомості особистості дають змогу виокремити цінності як основний елемент становлення громадянськості.

Громадянськість є механізмом набування власним життям нової якості. Це позначається майже на всіх елементах особистісної структури, на пізнавальній та емоційно-вольовій сферах. Домінування орієнтації особистості на духовно-моральні цінності буття характеризує високий ступінь реалізації сутнісного потенціалу особистості як громадянина, постає результатом її самовдосконалення.

Патріотизм і громадянськість реалізуються в контексті етнічності, однією з основних ознак якої є самоідентифікація представників однієї етнічної

спільноти відносно інших. У реальності всі ці поняття — патріотизм, громадянськість і етнічність — взаємопов'язані і перебувають у динамічному співвідношенні та єдності, які щоразу визначаються специфікою моменту і характером впливу комплексу різного роду об'єктивних і суб'єктивних чинників. Їх урахування має вирішальне значення при формуванні системи виховання і стратегій соціального управління.

У чинній «Концепції громадянського виховання в умовах розвитку української державності» визначено, що «громадянське виховання — процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливості відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною», а у розділі «Зміст громадянського виховання» зазначено, що «виховання громадянина має бути спрямованим, передусім, на розвиток патріотизму — любові до свого народу, до України...» [7, с. 7–13]. Це положення викликало досить критичні зауваження. Зокрема, О. Вишневський зазначив: «Цінності національні, патріотичні не залежать від соціального устрою в державі. Він може бути тоталітарним чи демократичним, подобатись людині чи ні, але Батьківщина для неї завжди буде Батьківщиною. Вершиною в ієрархії національних цінностей є національна ідея, яку визнають всі громадяни, що свідомо обрали своє громадянство» [5, с. 24].

Основною виховання людини і громадянина, за В. Сухомлинським, має стати діяльна турбота про життя, щастя, спокій іншої людини. Справжнім громадянином стає тільки та людина, яка в дитинстві оволоділа мистецтвом людяності, гуманності. Душевна краса, моральне обличчя особистості, вміння бачити добро і зло формуються в дитинстві, а тому в доросле життя людина повинна вступати належно вихованою. Педагог прагнув, аби діти бачили життя своєї Батьківщини очима громадянина, кровно зацікавленого в її розквіті, славі, могутності. На всіх заняттях, коли вивчалось минуле і сучасне нашої Вітчизни, він намагався пробудити почуття того, що Вітчизна — це рідний дім; щастя Батьківщини — особисте щастя кожного, її горе в годину тяжких випробувань — горе кожного [9, с. 302].

Провідною ідеєю громадянського виховання, на думку її основоположника німецького педагога Г. Кершенштайнера, є формування державної свідомості особистості. У передмові до свого твору про державно-громадянське виховання він писав про власні враження від перебування в Україні перед початком Першої світової війни і висловлював думку, згідно з якою під час воєнного лихоліття спільна небезпека об'єднує громадян. Але у мирні роки інтереси одиниць беруть верх, панує байдужість до державних справ не тільки пересічних індивідів, а й можновладців, хоча вони про це ніколи публічно не наголошують. Цей природний, егоїстичний нахил людини можна ефективно лікувати лише в один спосіб: планово і послідовно виховувати всіх у напрямі державної думки, тобто непорушної свідомості, що добро одиниці найкращим чином зберігається в державі добре упорядкованій, збудованій на

моральних підвалинах, і кожний має обов'язок — державу, в якій він живе, так підтримувати, як це тільки в даному разі можливо [3, с. 95].

Виховання моральності, патріотизму має ґрунтуватися на піднесенні громадянського почуття, яке закладене в людині генетично, проте воно позитивно розвивається чи деформується залежно від соціального оточення. Любов до свого краю, родини, Батьківщини змалку складається у людини несвідомо. Але справжня любов сягає вершини лише тоді, коли вона духовно усвідомлена, самовизначена. Якщо ж переважає інстинктивність, то любов до Батьківщини може обернутися сліпим афектом, здатним заглушити в душі і голос совісті, і голос справедливості, і навіть вимоги елементарного сенсу. Тоді людина переживає не творче піднесення, а навпаки, погорду, зневагу до інших народів. Ідея Батьківщини передбачає в людині живе начало духовності. Якщо ж людина не має останнього, то вона може прожити все життя в межах своєї держави і не «знайти» своєї Батьківщини, не полюбити її всім серцем, залишитися духовною сиротою. У сучасному світі є багато таких безрідних людей, які не здатні любити свою Батьківщину тому, що вони живуть еґотично-груповими інтересами, але належної духовності не мають.

Цікавою з цього приводу є думка М. Боришевського, який вважає духовність об'єднувальною засадою всіх структурних компонентів і системи цінностей загалом. Він розглядає духовність як «утілення у світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, переживань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір. Це осмислення особистістю гуманістичного сенсу цілей людської життєдіяльності» [2, с. 147]. Досліджуючи роль духовних цінностей у становленні громадянина, дослідник запропонував концептуальну модель зрілої особистості-громадянина, духовна сфера якої включає відповідну систему цінностей і ціннісних орієнтацій: утвердження в міжлюдських стосунках гуманних засад: доброти, толерантності, щирості, власної гідності, відповідальності, принциповості тощо; ставлення до праці не тільки як до засобу забезпечення матеріального достатку, а й як до джерела радості, натхнення і щастя; усвідомлення відповідального ставлення до родинних обов'язків; здатності мислити критично і самокритично і на цій основі плекати власні об'єктивні оцінки; екологічну вихованість, що включає дбайливе ставлення до природи; свідоме та відповідальне ставлення до прав і обов'язків громадян відповідно до державного законодавства, захист Конституції та державних символів від посягань з боку несвідомих громадян держави або ж іноземних осіб; самовдосконалення і творіння себе задля досягнення найвищої, достойної людської гідності мети — слугувати людині, народові, Вітчизні і вбачати в цьому найбільше людське щастя; інтерес до історії рідного краю, його минулого; усвідомлення неоціненного значення мистецтва, літератури в житті людини, естетичну вихованість; свідоме та відповідальне ставлення до рідної мови, в якій на генетичному рівні втілюються творча сила народного духу, помисли народу, його сподівання, віра та воля; повагу до мов інших народів;

бездоганне володіння рідною мовою, розвинену національну свідомість, національну гідність з пошаною до всіх етносів, що є патріотами і як громадяни самовіддано слугують Батьківщині [2, с. 148–150].

У сучасному розумінні громадянин — це людина, яка усвідомлює свою належність до конкретної нації, держави, частини світу, планети Земля, Всесвіту, яка має почуття відповідальності за їх становище і визнає свої права та обов'язки. Належність людини до конкретної держави визначає її громадянство, що дозволяє їй реалізувати і, якщо потрібно, захистити ці права і свободи. Громадянство забезпечує людині правовий захист як усередині країни, так і за її межами. Сучасний громадянин уміє користуватися інститутами правової демократичної держави, поважає демократичні цінності і прихильно ставиться до громадянської діяльності.

Аби підготувати людину до життя в громадянському суспільстві, потрібно забезпечити їй належне виховання. Тому формування демократичних цінностей має стати основою виховання громадянина демократичного суспільства. Серед цих цінностей на першому плані мусять бути ті, в основі яких закладено ідею належності до народу та залежності від нього, до суспільства, держави, нації, а також взаємозалежності загальнолюдського національного.

У контексті даного дослідження цікавою є точка зору О. Вишневського щодо взаємовідношення національних і громадянських цінностей. На його думку, громадянські і національні цінності перебувають у певній суперечності. Більш того, злиття цих груп цінностей, а відтак громадянського і національно-патріотичного виховання, є науково некоректним, оскільки суперечить таким аргументам.

1. Громадянськість стосується внутрішнього життя держави, тоді як національно-державницьке самовизначення людини і народу впливає з контексту міжнародних стосунків.

2. Національно-патріотичне виховання ґрунтується на цінностях, що зросли на історичному ґрунті кожної конкретної нації і об'єднуються поняттям національної ідеї (суверенітету, соборності, патріотизму і готовності до самопожертви у разі потреби захистити Батьківщину, шануванні рідної мови, національних і державних символів). Цінності ж громадянського життя об'єднуються в загальному понятті демократії і є спільними для всіх демократичних країн.

3. Усвідомлення етносу, нації як носія неповторного, своєрідного, що зумовлює єдині і довготривалі поняття та назву держави. Громадянськість вказує на внутрішній суспільний устрій держави, який у процесі її історичного існування може зазнавати змін.

4. Національно-патріотичне виховання орієнтується на історичні потреби нації, головна серед яких — державотворення. Метою громадянського виховання є формування якостей, необхідних для життя в громадянському суспільстві. Викривлення цінностей у першому випадку веде до нацизму, в другому — до розвитку антропологічного світогляду.

5. Національна ідея та ідея демократії мають різні цілі, а отже, й різну спрямованість. Тільки органічне і збалансоване поєднання цих двох ідей робить їх продуктивними [4, с. 32].

Висновки. На сьогодні в Україні в галузі громадянського і патріотичного виховання зроблено чимало. Важливе значення мали ухвалення «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», де окреслено основні засади, цілі, напрями, зміст, форми і методи громадянського виховання, і «Концепції національно-патріотичного виховання молоді», де визначено основи виховної роботи з молоддю. При цьому важливо відзначити, що логікою розвитку українського суспільства саме молоді належить стати головним носієм патріотизму, громадянськості, громадянських прав і свобод, правової держави та інших принципів і понять, за якими нині живе більшість країн і народів нашої планети, що відносять себе до «цивілізованого людства». Саме висування і потім засвоєння цих понять та принципів означатиме поєднання патріотизму і громадянськості як складного і часом внутрішньо суперечливого симбіозу в соціально-правовому просторі. Дослідження і соціальна практика переконливо показують, що патріотизм у зв'язці з громадянськістю та етнічністю виконує роль чинника, який згуртовує, «цементує» суспільство, нейтралізує негативні явища і процеси, виступає потужним стимулом позитивного розвитку особистості і суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боришевський, М. Й. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості [Текст] / М. Й. Боришевський // зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Т. XI, ч. 5. — К., 2009. — С. 50–58.
2. Боришевський, М. Й. Духовні цінності в становленні особистості — громадянина вимірах [Текст] / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. — К., 1997. — № 1. — С. 147–148.
3. Васькович, Г. Кершенштейнер і українська педагогіка [Текст] / Г. Васькович. — Мюнхен, 1970.
4. Вишневський, О. Громадянськість (civics) у структурі змісту сучасного українського виховання [Текст] / О. Вишневський // Міжн. конф. «Освіта для майбутнього розвитку»: тези. — К.: НУ «КМА», 2002. — С. 32.
5. Вишневський, О. Громадянське виховання: благо чи безпека? [Текст] / О. Вишневський // Освіта України. — 2000. — № 45.
6. Козлов, А. А. Молодые патриоты и граждане новой России: социологический очерк [Текст] / А. А. Козлов. — СПб., 1999.
7. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [Текст] // Шлях освіти. — 2000. — № 4. — С. 7–13.
8. Словарь по этике [Текст] / под ред. И. С. Кона. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1981. — 430 с.
9. Сухомлинський, В. О. Народження громадянина [Текст] / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 3. — С. 302.
10. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. — 7-е изд., перераб. и доп. — М.: Республика, 2001. — 719 с.

ПАТРИОТИЗМ И ГРАЖДАНСТВЕННОСТЬ: ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ — ГРАЖДАНИНА

Кротюк В. А.

Проанализировано содержание основных принципов формирования личности — гражданственности и патриотизма. Освещены научные подходы к этой проблеме на основе анализа трудов отечественных и зарубежных исследователей: Г. Ващенко, Г. Кершенштайнера, В. Сухомлинского и др.

Ключевые слова: патриотизм, гражданственность, духовные ценности, гражданское воспитание.

PATRIOTISM AND CITIZENSHIP AND ITS ROLE IN SHAPING THE PERSONALITY OF CITIZEN

Krotyuk V. A.

The content of such basic principles of personality forming as citizenship and patriotism is analyzed in the article. Scientific approaches to this problem are highlighted on the base of analysis of domestic and foreign researchers' proceedings: G. Vaschenko G. Kershenshtaynera, V. Sukhomlynsky et al.

Key words: patriotism, citizenship, spiritual values, civic education.

УДК 345.2:355.25+378

О. Л. Гончаренко, кандидат філософських наук

ПАРАДИГМАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАХІДНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Проаналізовано західну парадигму військової освіти. Показано тенденції розвитку військової освіти на прикладі армій провідних країн світу. Обґрунтовано можливість і визначено основні шляхи імплементації засад західної парадигми військової освіти у систему військової освіти України. Запропоновано деякі рекомендації щодо вдосконалення військової освіти України.

Ключові слова: збройні сили, військова освіта, західна парадигма військової освіти, військовий професіонал, соціальний механізм формування військової освіти.

Актуальність проблеми. На зламі тисячоліть освіта виступає потенційно могутнім чинником соціально-економічного, науково-технічного, культурного та оборонного розвитку держави. Зміни в характері навчання відбуваються

в контексті глобальних змін освітніх систем, що тією чи іншою мірою стосується всіх країн світу. Людство прагне скорегувати нову освітню парадигму з тим, аби підтримати входження нових поколінь у бурхливий світ, допомогти їм придбати «символічний капітал» (П. Бурд'є) та забезпечити «м'яку посадку» в майбутньому (Е. Тоффлер). Як ніколи, зросли потреби суспільства в високоосвічених офіцерах, а тому гостро постає питання про необхідність їхнього підготування. Вивчення досвіду армій провідних країн світу у сфері військової освіти є важливим і необхідним кроком для військового будівництва України. Тому пошук адекватної аргументації у визначенні світових тенденцій розвитку військової освіти є актуальним науково-філософським завданням.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Глобальні процеси та геополітичні зміни актуалізували дослідження проблем військової діяльності (Д. Вільямс, Д. Маккаусленд, В. Мандрагеля, Г. Мартін, Ч. Москос, М. Насіарі, О. Панфілов, Д. Сегал, В. Смолянюк, М. Требін, С. Хантінгтон та ін.). Останнім часом суттєво активізувалися дослідження проблем, пов'язаних з військовою освітою. Це характерно як для вітчизняних (О. Гаврилов, П. Квіткін, В. Мандрагеля, С. Мануйлов, М. Нещадим, О. Панфілов, М. Требін), так і для зарубіжних (Д. Маккаусленд, Г. Мартін, В. Новітон, Р. Рехт, Д. Соетерс та ін.) дослідників. Проте в сучасних умовах ця проблема набула вкрай актуального значення для Збройних Сил України, які формують власну гуманістичну парадигму військової освіти.

Формулювання цілей. У статті розглянуто вимоги, які висуває сучасність до військової освіти; визначено тенденції розвитку військової освіти на основі аналізу досвіду армій провідних країн світу. Поставлено також завдання обґрунтувати можливість і визначити основні шляхи імплементації засад західної парадигми військової освіти у систему військової освіти України.

Об'єктивні національні інтереси вимагають створення надійної системи військової безпеки і є джерелом виникнення та розвитку військової освіти. У свою чергу системний розвиток військової освіти виступає основою гарантування національної безпеки держави.

Нові вимоги до військової освіти зумовлені такими чинниками. *По-перше*, високотехнологічна зброя і способи ведення бойових дій гостро ставлять питання про необхідність підготування високоосвічених офіцерів. Вирішальною тут є ефективність системи освіти. *По-друге*, специфіка офіцерської кар'єри постійно вимагає освоєння нових спеціальностей, спеціалізації та підвищення кваліфікації. Це у свою чергу спонукає офіцерів до неухильного додержання принципу: «Навчатися протягом усієї служби». *По-третє*, традиційно консервативна предметна структура військової освіти не відповідає вимогам часу. Отже, реалії вимагають просування військової освіти в напрямі багатодисциплінарного підготування офіцерів. *По-четверте*, поширення географічної мобільності офіцерів веде до розриву соціальних зв'язків, що

загострює проблеми соціалізації мілітарного соціуму. Тому набувають актуальності питання про роль освіти у соціалізаційному контексті.

У свою чергу вимоги до військової освіти детермінують тенденції її розвитку. Розглядаючи поняття «тенденція» як спрямованість у поглядах чи діях, доцільно показати наявне у західній практиці розмаїття поглядів і дій щодо розвитку військової освіти через структуру концептуальних принципів, які формують військову школу. При цьому залишаються чинними головні критерії вимог до розвитку військової освіти [1, с. 751]: державі потрібні військові фахівці, здатні керувати військами в бою та їх навчанням у мирний час; експлуатувати і застосовувати найскладніші системи озброєння і військової техніки; здійснювати фундаментальні та прикладні дослідження.

Тенденції розвитку військової освіти визначалися досить складно і виявилися наслідками розвитку як цивілізаційних процесів, так і національних процесів зокрема. Тут, безумовно, слід урахувувати історичні, економічні, політичні, соціальні, етнопсихологічні, суто військові особливості кожної країни, які наклали особливий відбиток на свідомість громадян відносно своїх збройних сил, їх місця і ролі у сучасному суспільстві. Тому об'єктивні процеси, що відбувалися у глобальній військово-політичній обстановці, поставили військово-політичні керівництва країн перед необхідністю проведення військових реформ відповідно до бурхливих реалій сучасності. І цілком природно, що такий розвиток подій не міг не позначитись на тенденціях розвитку військової освіти, основні з яких спробуємо розглянути.

Перша. Аксиоматичним є ствердження, що освіту необхідно адаптувати до політичних, соціально-економічних і культурних реалій: у суспільстві, де відбуваються зміни, освіта при всьому її виправданому консерватизмі не в змозі залишатися незмінною [2]. З урахуванням світової практики і національних особливостей західні країни чітко орієнтуються на системний розвиток військової освіти. Ця тенденція детермінована прагненням захисту національних інтересів і забезпечення національної безпеки держави і, отже, виступає джерелом виникнення та розвитку військової освіти. Такий погляд, якого додержується більшість західних країн, дає змогу відійти від традиційного підходу до військової освіти, який був пов'язаний в основному з військовим і військово-технічним аспектом застосування збройних сил [1; 3; 4].

Друга. Все більш виразно виявляється тенденція залежності освіти від суспільства. Найбільший вплив на освіту справляють тенденції, що мають загальноцивілізаційний характер. Найвпливовішими серед них є тенденції політичної і соціально-економічної глобалізації, переходу до інформаційного суспільства, культурної універсалізації [2, с. 13–28]. У свою чергу глобальні освітні тенденції вимагають відповідності рівня навчального процесу глобальним стандартам, а його зміст — наближення до нових ціннісних орієнтацій. Важливою особливістю функціонування військової освіти в демократичних суспільствах, де військові підпорядковані політичній владі, є приведення

військово-професійної діяльності відповідно до демократичних цінностей, що є визначальними у відносинах між цивільною і військовою частинами суспільства [5; 6]. Важливим чинником підготування військових фахівців у розвинених державах є освоєння офіцерами таких функцій військово-професійної діяльності, які відповідали б загальнолюдським демократичним цінностям. Аби уникнути відчуженості від суспільства, військова освіта не обмежується суто технічними аспектами та професійною етикою. Надзвичайно важливими є й загальногуманітарні аспекти, що зумовлюються сучасними вимогами до військових фахівців та взаємозв'язком військової і цивільної освіти. Така тенденція є характерною для систем військової освіти провідних західних країн [1; 5; 7–9].

Третя. Збройні сили західних країн активно беруть участь у складі сил колективної безпеки і миротворчої діяльності, що актуалізувало тенденцію до навчання своїх офіцерів у військово-навчальних закладах інших країн — переважно країн — учасниць НАТО. Досвід багатьох держав світу підтверджує, що система освіти офіцерських кадрів має діяти в умовах гарантованого централізованого керівництва. Також зростання масштабів та обсягів завдань міжнародного характеру вимагає зміни рольових обов'язків військових професіоналів та детермінує зміни у цілях та змісті їх підготування. Військова освіта все більше набуває гуманістичного і соціально-наукового характеру. Відбувається зміна освітньої парадигми військової освіти — від традиційного обсягу, що складав професійне підготування офіцерів, — фундаментальні та інженерні науки, до нового, додаткового обсягу освіти, орієнтованого на вивчення питань дипломатії, організації та проведення переговорних процесів, виконання поліцейських функцій тощо. Успіх у збройних конфліктах має вимірюватися скоріше у категоріях запобігання конфліктам або їх розв'язання, ніж у досягненні традиційної перемоги [3; 10; 11]. Відтак, у структурі знань офіцерів постійно підвищуються роль та значення політологічних, соціально-економічних, культурологічних, антропологічних, етнопсихологічних наук та дисциплін [5; 8; 12].

Четверта. Стрімкі темпи розвитку інформації та необхідність відповідності знань офіцера сучасній професії детермінують його навчання протягом усієї служби. Тенденція на зростання тривалості освіти аж до безперервності сприяє становленню нового типу ідентичності і навіть, як вважають деякі автори [2, с. 23; 9; 13], людини нового типу — *Homo studiosus*, — всебічно освіченої, здатної до постійного оновлення своїх знань, навичок і вмінь. Безперервність і послідовність західної військової освіти передбачають необхідність виконання неухильної вимоги: перед кожним призначенням на вищу посаду офіцери повинні пройти курси підвищення кваліфікації, не кажучи вже про систему рейнджеровського, повітрянодесантного, аеромобільного підготування тощо. А це, у свою чергу, дає змогу своєчасно та оперативно реагувати на всі зміни у військово-політичній обстановці і відповідно у вій-

ськовому мистецтві, озброєнні військ та їхній організаційній структурі [3; 6; 12; 14; 15]. Крім того, офіцери активно навчаються в цивільних університетах для одержання вченого звання магістра або навіть доктора наук у відповідних галузях. Перетворюючись на «довічне навчання», освіта стає для військової людини своєрідним іміджем, способом життя. Якщо офіцер прослужив 12–15 років, то процес його навчання становить майже половину строку служби (у середньому шість–сім років) [1, с. 225; 3; 6, с. 35].

П'ята. Навчальний процес у військових вишах має чітко виражену тенденцію до поділу на початкове і спеціальне військове підготування. Причому початкове військове підготування складається з двох частин: на території військово-навчальних закладів та в польових (морських) умовах.

Шоста. Тенденції розвитку військової освіти виявляються і в тому, що зміст військової освіти формується на перспективу, відповідаючи складу, стану, призначенню завданням видів і родів військ. Значну увагу приділяється комплексному навчанню, коли у навчальний план деяких дисциплін включають інші навчальні дисципліни. Акцент при цьому робиться на питаннях національної безпеки, оперативного використання видів і родів військ, системного аналізу, комп'ютерні технології, гуманітарні і суспільні науки, менеджменту та економіці [3; 15]. На відміну від тих часів, коли військові фахівці готувалися «до минулої війни», сучасна військова освіта провідних країн світу орієнтується на війни шостого покоління: інформаційні, психологічні, технологічні [6].

Сьома. Характерною тенденцією залишається широке варіювання рівня і характеру цивільної освіти в процесі підготування офіцерів у військових навчальних закладах. Військова служба, з одного боку, віднесена до державного, а з другого — покликана забезпечити їх найбільш ефективну взаємодію в галузі військової освіти. Сучасність переконливо доводить існування лише одного шляху підготування військових фахівців, які відповідали б вимогам часу — надавати широку і всебічну освіту, акцентуючи увагу на засвоєнні гуманітарних наук з урахуванням тих процесів і тенденцій у суспільному розвитку, що впливають на професію військових. Стратегія розвитку військової освіти органічно пов'язана зі змінами, що відбуваються в економіці, політиці, соціальних відносинах і суспільній свідомості [3; 6; 7; 9; 13].

Восьма. Значне збільшення кількості молодших офіцерів, які одержали освіту в цивільних навчальних закладах, призвело до того, що й вищі офіцерські посади, а у деяких випадків і генеральські, стали комплектуватися випускниками підрозділів корпусу резервістів військово-навчальних закладів, що вимагає посилити роль системи підвищення кваліфікації і перепідготування офіцерських кадрів в оперативно-тактичній та оперативно-стратегічній ланках [3; 12; 16]. У недалекому майбутньому Україні неможливо буде уникнути цієї тенденції, а тому необхідно одразу ж посилювати військову складову у цивільних навчальних закладах [1; 3].

Дев'ята. Класична освітня система, що створювалася століттями, значною мірою орієнтувалася на одержання нового знання, а не на виховання [2, с. 8]. Теж саме, але меншою мірою, було притаманне й системі військової освіти. Така освітня система не формувала належним чином, у людини почуття відповідальності за наслідки своїх дій, за інших людей, обмежувала їх відповідальність інтересами своєї країни. Світові реалії на зламі XX–XXI століть бентежно позначили проблему вичерпаності попередньої культурної моделі і закладених в ній принципів пізнання та освіти, внаслідок чого склалася тенденція до посилення виховання, підґрунтям якої є певна інституціональна культура. І тут показником швидкості зміни базових світоглядних парадигм виступає переорієнтація у вихованні у військових навчальних закладах на загальнолюдські цінності, на відмову від формування стереотипів «образу ворога», визнання військовослужбовця як особистості з усіма його людськими потребами та інтересами [17; 18].

Десята. Тенденція до широких інтеграційних процесів у військовій освіті, що відбуваються за такими напрямками. По-перше, виявляється інтеграція цивільної і військової освіти з метою створення єдиного освітнього простору, що відповідає як загальнодержавним стандартам освіти, так і світовим тенденціям. По-друге, інтеграційні процеси виявляються у навчанні своїх офіцерів у військово-навчальних закладах інших країн. Це є виявом професійної ідентичності, віднесенням себе до інтернаціонального складу військових професіоналів. Мету такої ідентифікації детерміновано активним підготуванням збройних сил багатьох держав до участі у складі сил колективної безпеки і миротворчої діяльності [1, с. 224–227; 2, с. 23; 10; 12; 19].

Одинадцята. Індивідуалізація навчання є характерною тенденцією функціонування зарубіжної військової освіти. Акцент ставиться на виробленні у офіцерів активності, творчого підходу, гнучкості мислення, критичного аналізування, вміння знаходити і узагальнювати інформацію, обмінюватися нею, витримки у критичних ситуаціях, готовності взяти на себе відповідальність за ухвалені рішення. Військова освіта, упритул наблизившись до інтересів і потреб кожної особистості, має цільову спрямованість: з одного боку — на успішне одержання освіти вищого професійного рівня, а з другого — на всебічний розвиток і саморозвиток особистості [1, с. 227].

Дванадцята. Незважаючи на відданість збройних сил ієрархічності та субординації, їх військова освіта не позбавлена прагнення до інтеграції з цивільною освітою, у тому числі в переході від традиційно домінуючої «парадигми викладання» (*teaching paradigm*) до нової «парадигми вивчення» (*learning paradigm*) [13, с. 74].

Військову освіту як соціальне явище слід розглядати з двох точок зору: як соціальний інститут і як соціальний процес. Розгляд військової освіти як *соціального інституту* полягає у вивченні його структури, місця в загальній системі освіти і виховання, взаємозв'язків і взаємодії цілей і засобів, зв'язків

із суспільством. Тут також розглядаються питання, які суспільні потреби і яким чином визначають функції, зміст і характер діяльності вищої військової школи, котра покликана готувати військових фахівців вищої кваліфікації. Вона слугує відтворенню офіцерів як соціально-професійної групи. У цьому полягають мета і основа її існування. Ефективність функціонування вищої військової школи визначається лише остаточними результатами, а саме — коли підготування і виховання військових кадрів відповідають сучасним завданням: офіцери мають високі моральні та бойові якості; високий рівень професіоналізму; у них вироблено впевнені практичні навички навчання підлеглих та керування ними. Інакше кажучи, розгляд військової освіти припускає її вивчення як досить складного соціального організму, що виникає і функціонує залежно від потреби суспільства і держави, має власну структуру, власні форми і засоби, пристосованими для виконання його специфічних функцій, перебуває в різноманітних відносинах і зв'язках з іншими соціальними інститутами. Для розуміння сутності, складу і змісту його функцій військова освіта повинна вивчатися як *соціальний процес*, що передбачає виявлення умов, що породжують дане явище і слугують основними чинниками його розвитку.

Результати дослідження стану гуманізації та гуманітаризації військової освіти у військових вишах провідних країн світу дають змогу визначити такі тенденції їх розвитку [4; 5; 8; 12; 14; 18–20]. *Перша*. Нормативні вимоги до цілей і завдань виховної роботи з кадетами (курсантами) закріплюються в керівних документах (статутах, концепціях, програмах) і набувають статусу обов'язкових до виконання. *Друга*. Поширюються деїдеологізація та гуманізація навчально-виховного процесу. Ця тенденція виявляється перш за все у відмові військового керівництва від формування стереотипів «образу ворога» у свідомості кадетів у зв'язку зі змінами, що відбуваються у світі. *Третя*. Зростає визнання військового як особистості з усіма людськими потребами, виховання його на загальнолюдських цінностях. *Четверта*. У військових вишах створюється та підтримується така атмосфера, що якомога більше сприяє розвитку активності, самостійності та відповідальності кадетів за своє підготування до навчання і виховання підлеглих. *П'ята*. Гуманітаризація військової освіти все більше виявляється у посиленні індивідуалізації навчання та педагогічної роботи з невеличкими групами кадетів, широкому використанні методів індивідуальних завдань, самостійного пошуку інформації, вирішення проблемних ситуацій. *Шоста*. Посилюється практична складова навчальної і виховної роботи. Її спрямованість визначається перш за все формуванням у мілітарному соціумі високих військово-професійних якостей, що проводиться під гаслами. Наприклад, у США це такі: «Армія з однієї людини» (Сухопутні війська), яке підкреслює, що основою армії є саме людина; «Гордість та професіоналізм» (ВМС); «Мета вища над усе» (Корпус морської піхоти). *Сьома*. Активізується гуманітарне підготування командирів-вихователів та викладачів, які безпосередньо працюють з кадетами. До про-

грами їх підготування включено вивчення курсу менеджменту, курсу морального лідерства та основи керування підлеглими. Крім того, під керівництвом офіцерів кадети старших курсів придбають практичні навички керівництва при роботі з кадетами молодших курсів. *Восьма.* Посилюється соціальна спрямованість процесу навчання і виховання. Військове керівництво робить акцент не на організації вербального виховного впливу, а на створенні таких умов життєдіяльності кадетів, які б якомога більше стимулювали у них виключно запопадливе ставлення до виконання своїх професійних обов'язків (матеріальне стимулювання, підвищення статусу). *Дев'ята.* Зміцнюється матеріально-технічна база гуманізації та гуманітаризації військової освіти: широко використовуються комп'ютерна, відео- та аудіотехніка, телеканали космічного зв'язку, періодичні видання, впроваджуються сучасні інформаційні та педагогічні технології.

Військова освіта як компонента загальнодержавної системи освіти поки що перебуває на периферії пильної уваги науковців, і цей факт актуалізує її розгляд. Інтеграція військової освіти у світовий та національні освітні процеси передбачає розроблення її нової парадигми на підставі світових тенденцій. Проте військової навчальні заклади у багатьох відношеннях продовжують готувати фахівців для викликів минулого століття. Військовослужбовці часто не мають знань, навичок, конструктивної роботи, слабко обізнані в культурології, політології, дипломатії, спілкуванні з представниками засобів масової інформації. Значна частина військових контингентів, яка бере участь в операціях на користь миру, не опанувала необхідні функції для наведення порядку, відновлення цивільної інфраструктури, підготування національних сил безпеки [8]. Якість військової освіти ще недостатньо пов'язана з можливістю кар'єрного росту офіцерів, адекватною грошовою винагородою.

Система військової освіти України вимагає прискореного реформування з урахуванням світового досвіду та вимог сучасності, змін характеру та спрямованості небезпек, загроз та ризиків. Основними урахуваннями мають бути такі. *По-перше,* розвиток військової освіти повинен випереджати практику і йти в ногу з розвитком науки. Вирішення цього завдання стає можливим на шляхах інтеграції військової освіти, військової практики та військової науки. *По-друге,* на кожному етапі змін у військовій справі мають принципово вирішуватися питання про зміни у військовій освіті. *По-третє,* випереджений розвиток військової освіти може бути досягнутий на основі наукового прогнозування розвитку військової справи (зброї, бойової техніки, стратегії і тактики), вдосконалення професіоналізму офіцерів. Слід акцентувати увагу на необхідності трансформації системи військової освіти з огляду на кардинальне оновлення змісту навчання, його форм, методів з урахуванням нових принципів комплектації війська, його функцій, ролі та завдань, а також урахувати взаємопроникнення структур і культур цивільної та військової сфер, інтернаціоналізацію збройних сил.

Аналіз світових тенденцій розвитку військової освіти дозволяє зробити декілька узагальнюючих **висновків**.

1. У контексті здійснених науковцями пошуків окремо відзначимо їх прагнення практичної реалізації досліджень — осмислення сутності, змісту та суперечностей національної системи підготовки нової генерації офіцерів; пошуку шляхів імплементації концептуальних засад західної парадигми формування особи військового фахівця, яка відповідала б цілям і завданням військової реформи України.

2. Глобалізаційні процеси перекреслюють тезу про традиційну автономність армії від суспільства: навчання у військових навчальних закладах все більш здійснюється в контексті загальної системи освіти; сама військова освіта стає більш відкритою для цивільного демократичного контролю. Військова освіта повинна вважати за найважливішу мету формування творчої особи військового фахівця з високим рівнем військово-професійного підготовки, загальної та мілітарної культури, що наділена певним ступенем свободи і здатна нести відповідальність за свої рішення та дії.

3. Тенденції і суперечності сучасної епохи засвідчують, що проблема військової освіти вийшла за межі лише військової сфери, а тому реформування Збройних Сил України вимагає відтворення її нової парадигми. Україна прагне зберегти національну самобутність та активно використовувати світові надбання з військового будівництва. Тому існує об'єктивна необхідність у створенні нової парадигми військової освіти з широким використанням досвіду армій західних країн.

4. Сучасна гуманістична парадигма військової освіти повинна спиратися на досвід армій провідних країн світу з підготовки військових фахівців з широкою теоретичною та гуманітарною підготовкою, розвиненим почуттям патріотизму та громадянської відповідальності. Вияв особливостей військової освіти в Україні має риси одиничного та загального, а тому повністю приймати чи ігнорувати зарубіжний досвід навряд чи виправдано. Тільки творче осмислення досягнень армій інших країн дозволить вийти на головні напрями у пошуках пріоритетів для Збройних Сил України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нецадим, М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика [Текст] : монографія / М. І. Нецадим — К. : Київ. Ун-т, 2003. — 852 с.
2. Образование, общество, культура [Текст] : монографія / Нар. укр. акад. ; под общ. ред. В. Ф. Сухиной. — Х. : Изд-во НУА, 2006. — 252 с.
3. Гаврилов, О. С. Вивчення та запровадження іноземного досвіду в підготовці військових фахівців для Збройних Сил України [Текст] / О. С. Гаврилов // Військова освіта — 2003. — № 12. — С. 100–112.
4. Soeters, J. Culture and Discipline in Military Academies: An International Comparison [Text] / J. Soeters, R. Pecht // Journal of Political and Military Sociology. — Winter 1998. — Vol. 26. — № 2. — P. 169–190.

5. Требін, М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації [Текст]: монографія / М. П. Требін — Х. : Вид. Дім ІНЖЕК, 2004. — 404 с.
6. Мандрагеля, В. А. Військова освіта у контексті трансформації характеру війн, способів насильства: сучасні тенденції [Текст] / В. А. Мандрагеля // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка — К. : ІВЦ, — 2003. — № 3. — С. 31–39.
7. Квіткін, П. В. Проблеми гуманізації та гуманітаризації військової освіти в умовах реформування та розвитку Збройних Сил України [Текст] / П. В. Квіткін // Військова освіта — 2002. — № 10. — С. 75–81.
8. Мандрагеля, В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз [Текст] : монографія / В. А. Мандрагеля — К. : Ін-т металофізики ім. Г. В. Курдюмова НАН України, 2003. — 570 с.
9. Мануйлов, Є. М. Гуманізація та гуманітаризація військової освіти як фактор формування особистості українського офіцера [Текст] / Є. М. Мануйлов // Основні напрямки виховання військової інтелігенції у сучасних умовах : матер. наук.-практ. конф. — Х. : ХВУ, 2002. — С. 36–42.
10. Смоляннюк, В. Ф. Воєнно-силова практика як константа цивілізаційного поступу (світ, регіон, Україна) [Текст] / В. Ф. Смоляннюк // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — Х., 2009 — Вип. 1. — С. 88–99.
11. Панфілов, О. Ю. До питання про особливості війн ХХІ століття [Текст] / О. Ю. Панфілов // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2008 — Вип. 1 (30). — С. 63–70.
12. McCausland J. Transforming Strategic Leader Education for the 21st Century Army [Text] / J. McCausland, G. Martin // Parameters. — Autumn 2001. — Vol. XXXI, № 3. — P. 21–22.
13. Панфілов, О. Ю. До нової парадигми вищої освіти: інтерпретація деяких загальносвітових тенденцій [Текст] / О. Ю. Панфілов, О. О. Савченко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2007 — Вип. 2 (28). — С. 68–77.
14. Колесов, П. Сен-Сирская специальная военная школа Сухопутных войск Франции [Текст] / П. Колесов, А. Стрелецкий // Зарубежное военное обозрение. — 2006. — № 6. — С. 26–32.
15. Knowiton, W. Military Qualification Standards [Text] / W. Knowiton // Military Review. — 1991. — May. — P. 31–47.
16. Naciarı, M. Rethinking Military Profession: Models of Change Confronted [Text] / M. Naciarı // Current Sociology. — 1994. — Vol. 43. — № 3. — P. 7–21.
17. Мануйлов, Є. М. Фактори формування моральної культури особистості майбутнього фахівця [Текст] / Є. М. Мануйлов // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2007 — Вип. 2 (28). — С. 7–10.
18. Кудрявцев, Ю. Подготовка командных кадров к воспитательной деятельности в вузах США, ФРГ и Великобритании [Текст] / Ю. Кудрявцев // Зарубежное военное обозрение. — 2001. — № 5–6. — С. 20–24.
19. The Postmodern Military: Armed Forces After the Cold War [Text] / Moskos C., Williams J., Segal D. (Eds.) — N. Y., Oxford.: Oxford University Press, 2000. — P. 4–12.
20. West Point. The United States Military Academy [Text] — Catalogue, 2006–2007.

ПАРАДИГМАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЗАПАДНОГО ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ

Гончаренко О. Л.

Проанализирована западная парадигма военного образования. Показаны тенденции развития военного образования на примере армий ведущих стран мира. Обоснована возможность, и определены основные пути имплементации основ западной парадигмы военного образования в систему военного образования Украины. Предложены некоторые рекомендации по совершенствованию военного образования Украины.

Ключевые слова: вооруженные силы, военное образование, западная парадигма военного образования, военный профессионал, социальный механизм формирования военного образования.

PARADIGMAL PRINCIPLES OF WESTERN MILITARY EDUCATION: EXPERIENCE FOR UKRAINE

Goncharenko O. L.

The article is devoted to the analysis of western paradigm of military education. Tendencies of military education development are shown on the examples of world leading countries' armies. The article contains grounding of the possibility and defines the main ways of implementation the principles of western paradigm of military education into Ukrainian system of military education. Some recommendations to perfect Ukrainian military education are proposed.

Key words: Armed Forces, military education, western paradigm of military education, military professional, social mechanism of forming military education.

УДК 316. 648

О. К. Садовніков, кандидат філософських наук, доцент.

РЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ СВІДОМОСТІ

Процеси реміфологізації, що відбуваються у сучасному соціокультурному просторі, є продовженням впливу та розвитку міфологічної свідомості з властивими для неї специфічними функціями. Спираючись на ці функції, є можливість з'ясувати чинники, що сприяють реміфологізації взагалі. Зокрема, до таких чинників можна віднести бажання придбати аксіологічні підстави майбутнього, для формування уявлень про яке задіюються міфологічний час і протистояння героя та трикстера.

Ключові слова: ірраціональність, міф, міфологія, міфологічна свідомість, суспільство, сучасність, реміфологізація.

Актуальність проблеми. Україна ХХІ століття досить швидко починає входити в полікультурний і полінаціональний простір сучасного світу, який істотно відрізняється від усіх попередніх періодів історії. При переході від однієї історичної фази до наступної спостерігаються суперечності між старим та новим, що спонукає до боротьби між минулим та майбутнім, яке ще не є визначеним. При цьому можна убачати і зміни пануючої трансценденції, що прагне пристосування як у часи змін, що відбуваються, так і до формування наступної трансценденції.

Якщо наукове прогнозування та філософська рефлексія частіше звертаються до ідеологічних відбудов, то широкі маси більш охоче схильються до альтернативних світоглядних систем світосприйняття та світорозуміння, надалі ж будуються моделі поведінки соціальних груп та індивідів. У вирішенні філософських та взагалі гуманітарних питань люди ґрунтуються на «життєвому досвіді та внутрішньому відчутті», що веде до соціокультурної диференціації, соціальної нестабільності, конфліктності, напруженості в суспільстві.

Різнопланова обстановка у свідомості створює сприятливе поле для розвитку процесів реміфологізації як відновлення міфологічної форми свідомості, яка є більш зручною для розуміння, спрощеною, більш адаптованою, що взагалі є властивостями міфології. Отже, ми можемо спостерігати повернення міфу, але ж його нове існування відбувається на більш високому рівні. Це вже не стародавні розповіді про минулих богів, що часто здаються наївними творами примітивної свідомості, але це імперативи, на яких можуть будуватися ірраціональні системи взаємовідносин людини і світу.

Актуальність цієї статті визначається необхідністю осягнення процесів реміфологізації сучасної свідомості як її ірраціональної частини, яка помітно, а частіше завуальовано бере участь у формуванні ідеологій, механізмів утворення ідей та ідеалів. Міфи та міфологічні компоненти можуть ставати регулятивами поведінки, моралі, думки і способу життя. Спрощення або ігнорування міфологічного впливу веде до відриву від розуміння соціальних процесів, що вимагає не тільки виявлення міфів у житті суспільства, а й, перш за все усвідомлення міфології як такої, з'ясування її значущості, її особливостей в єдиному контексті суспільного розвитку та з урахуванням сучасних соціально-філософських обґрунтувань.

Аналіз останніх джерел і публікацій за даною тематикою показує, що процеси реміфологізації здобули більшого осягнення за межами нашої держави. По-перше, зберігають актуальність праці М. Еліаде, Ж. Бодрійяра, О. Лосева, які вже вважаються класичними, до речі, їх погляди використовуються надалі як концептуальні. Останнім же часом досить плідно процеси реміфологізації висвітлюють Ж.-Ж. Вюнанбурже [1], А. Косарев [2], А. Косов [3], В. Мерцалов [4]. З 1999 р. й дотепер проблеми міфу розглядаються на російській щорічній конференції «Бренное и Вечное» [5] у Новгороді. На

жаль, в Україні проблеми міфології досліджуються у більшості в контексті фольклористики, філології, культурології, звертається увага на політичні міфи, але ж й досі відсутні фундаментальні та обґрунтовані філософські дослідження міфологічної свідомості в контексті українського суспільства.

Формування цілей статті складається з бажання показати стійкість і адаптивну потенційність міфології як форми нашої свідомості, що знаходить нові якісні можливості для власного збереження і навіть розвитку, особливо в періоди соціальних трансформацій. Головною метою є показати, що в суспільній свідомості процеси реміфологізації набирають сили та все більш активніше впливають на розвиток суспільства.

Постановлення завдань визначається означеною метою, а саме:

- з'ясувати специфічні міфологічні функції, притаманні міфологічній свідомості;
- виходячи з функцій міфології, розглянути соціальні чинники, що сприяють сучасній реміфологізації;
- знайти підтвердження розвитку реміфологізації в сучасній українській соціореальності.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи міфологію, слід з'ясувати ті відповідні функції, що притаманні їй як одній з форм свідомості. Завдяки розумінню специфічних функцій міфологічної свідомості є можливість визначити ті ознаки, що мають місце тільки в межах міфологічного сприйняття світу, тобто створити можливість для виділення міфології з інших систем свідомого сприйняття світу, і надалі виявити вплив міфології у різноманітних сферах життя суспільства.

До функцій міфології, на наш погляд, можна віднести:

1) світоглядну, яка є визначальною з формування уявлень загальної картини світу, картини, що прагне універсально описати світ та його окремі частини; у цій функції є сенс виділити три напрями: пояснювально-методологічний, який несе знання, шляхи і методи для їх досягнення та застосування, перш за все для соціальних груп, що приймають або ж розробляють міфосистему, не закриваючи власні надбання для сприйняття іншими спільнотами;

– етіологічний, спрямований на пояснення світу чи його окремих частин через установлення причин (ця функція міфу визнається багатьма, але не всіма дослідниками. І. Лосева вважає, що пояснювальною функцією міф став наділятися вже з моменту його руйнування як світоглядної системи [6, с. 71];

– еволюціоністський, що уводить міф/міфи в чинні світоглядні системи, забезпечуючи розвиток та існування міфології як системи світосприйняття, при тому нова міфосистема розглядається як найдосконаліше творіння;

2) соціально-інтегруючу, що визначає значущість певного народу, нації чи соціальної групи, прихильників конкретної міфології щодо інших спільнот і, як правило, прагне знайти місце для цієї спільноти серед всього людського

суспільства, не маючи страху перед протиставленням з боку тих, хто не визнає вірності даної міфосистеми. У межах цієї функції діють деякі самостійні компоненти:

- символічний, який створює свій пантеон і своїх кумирів, власну символіку задля згуртування своїх прихильників;
- ритуалістичний, який спрямовує людей на єднання через спільні заходи, бажано великомасштабні, задля втілення властивостей ритуалу перетворювати повсякдень у таємничий, сакральний світ важливих подій;
- культуроформуючий, що спрямовує відображення та тлумачення міфологічних елементів в культурі, впливає на розвиток культури і ставлення до культурних цінностей;

3) сенсоконститутивну, що створює аксіологічні обґрунтування вірного напрямку людського існування та надає сенс існуванню людини і всьому світу. Вияви цієї функції простежуються у двох напрямках:

- структуралістському, який покликаний логічно і «науково» обґрунтувати необхідність і можливість існування світу і природи, людини і суспільства лише при опорі на відповідну міфологічну систему;
- постструктуралістському, який пророкує можливі події, найчастіше негативного окрасу, в разі, якщо існуючий порядок світу, що ґрунтується на чинних міфологічних принципах, буде порушено;

4) психоаналітичну, що формує уяви та ставлення про сутність і розвиток світу в рамках даної міфології, а також сприйняття самої міфологічної системи, на рівні підсвідомого, використовуючи психологічний вплив, спрямовує свідомість на сакралізацію світу;

5) етичну, що надає сенс етичним поняттям, визначає поведінкові дії в конкретних ситуаціях з опорою на події, що сприймаються як сакралізовані;

6) психотерапевтичну, коли міфологія, спираючись на власні психологічні потенції, адаптує свідомість людини для поведінки в конкретних ситуаціях і зняття можливих стресових наслідків у життєвих перипетіях;

7) аксіологічну, що визначає позитивну чи негативну природу об'єктів навколишнього світу відносно людини або соціальної групи, визначаючи не стільки їх властивості самі по собі, а й виходячи з міфологічних пристосувань задля залучення у сферу людської життєдіяльності ідеалів, взірців, цільових орієнтирів, інтересів та потреб для скріплення соціальних відносин та консолідації окремих людей в спільноті.

Функціонування міфу посилюється, коли людина стикається з процесами, які не в змозі розкрити силами розуму, тим більш у часи стрімких змін, які ми можемо спостерігати зараз, і які вже стали одним з атрибутів сучасності. Діюча сила міфології активізується при цілком природному бажанні людини визначити власне майбутнє, придбати впевненість у доцільності здійснюваних дій в даний момент існування та бути переконаною у можливості досягти результатів.

Будувати футурологічні прогнози духовного розвитку вкрай складно, перш за все з тієї причини, що необхідно, принаймні, максимально точно уявити саме майбутнє в його чистому вигляді, а не з оглядкою на сьогодення, намагаючись розглядати окремі аспекти дійсності або їх певну кількість, і на помічених окремих змінах приватного порядку прогнозувати ціле. Це просто неможливе, і у кращому разі ми одержуємо гіпотезу можливого розвитку, а враховуючи стрімкість розвитку техніки і технологій, що, безумовно, впливають на розвиток самого суспільства і людини, навіть найсмівливіші припущення не в змозі дійсно створити картину майбутнього. Як приклад можна навести футурологічні побудови найвідоміших фантастів, починаючи від Ж. Верна, С. Лема, А. Кларка. Навіть прогнози, що розробляються на наукових засадах і викликають інтерес, наприклад ті, що створені Д. Беллом, Дж. Нейсбиттом, С. Переслегіним, Е. Тоффлером, А. Туреном, все ж таки більш указують на проблеми сьогодення, ніж дійсно в змозі вийти за межі прогнозу та створити взірць чи діючу модель майбутнього.

Базисні підстави майбутнього досить чітко простежуються в багатьох соціально-філософських, соціологічних, політологічних дослідженнях. До таких підстав можна віднести процеси глобалізації, революцію в інформатиці та біології, але ж рішення всесвітнього масштабу не відповідають, а можливо, й ставлять нові питання перед окремою людиною при вирішенні власних потреб життєвого устрою. Враховуючи те, що швидкість перетворень збільшується, можна стверджувати, що ми перебуваємо в ситуації деконструкції, ситуації демонтажу індустріальної фази розвитку суспільства та формування нової фази в період катастрофи і період творення, період, який уводить людську спільноту в хаос для досягнення нового впорядкованого космосу. Таку ситуацію відображено в філософській рефлексії постмодерну, синергетично-му напрямі та численних релігійних виявах New Age.

Творчий потенціал суб'єктивної фантазії, що використовується подібним чином, більш нагадує сучасні інтерпретації міфологем «золотого століття» та «золотого роду», але, зрозуміло, на новому рівні. Подібні побудови створюють сприятливе поле для формування цілей, які спрямовують людину не на вирішення насущних потреб, не на досягнення результатів у майбутньому, спираючись на власні сили, а на бажання придбати бажане, реставруючи минуле, потрапивши у щасливі часи достатку та доброчинності. Повертаються дія міфічного часооберту, можливість переробити, виправити, не звертаючи увагу на необоротність часу, реальність та об'єктивність процесів, що відбуваються.

Занадто часто йдуться розмови про постійне «переписування» історії, але ж зрозуміло, що історію змінити вже не можна, події вже у минулому, можна тільки пристосовувати сприйняття давнини під якісь інтереси: власні, етичні, політичні, релігійні тощо. Історія взагалі та її окремі події приймають характер міфічної оповіді, билини, легенди, які можуть вільно інтерпретуватися.

При тому ж можливість «змінювати» історію є тільки при визнанні дії міфічного часу, що ми й бачимо при очікуванні кінця історії та початку нової: очікування ери водоля, міленіум, передбачення майя тощо.

Архетипічне підгрунтя колективного несвідомого повертає людину до сакрального світу давнини, відбуваються повернення до священних знань, реставрація обрядів, свят, культур. Але ж давнина, яку повертають задля задоволення власного емоційного спокою, відривається від контексту власного об'єктивного існування, здобутки і надбання минулих часів та народів набувають сенсу, якщо перетинаються з власними подобами. Спостерігаються спроби відбудови «моделей життя» як відтворення міфічних часів першотворіння, щасливих часів, що минулися або ж, навпаки, ще не настали.

Повернення ж до славетних часів з притаманним для них типом життя або відродження того, що колись було втрачено, стає мотивацією задля організації життя та пристосування світоглядних позицій у побудові картини світу. Так, можемо спостерігати спроби відродження поганських вірувань та відповідних стилів життя, відродження козацтва з наданням йому нових атрибутів та пристосуванням під нові потреби. Можемо спостерігати переосмислення значущості історичних осіб не стільки на основі системних та об'єктивних історичних досліджень, скільки в напрямі міфологізації окремої особи для формування культурних, етичних, політичних та інших зразків для діяльності.

При перегляді історії відродженню міфічної свідомості сприяють й колективні образи-стереотипи, на існування та дію яких звертали увагу представники психоаналітичної концепції існування міфів К. Юнг, Дж. Кемпбелл, О. Ранк, Х. Захс. Як продовження та посилення процесів міфологізації якоїсь особи ми маємо можливість спостерігати, як штучно створюється образ «ворога» як творця усіх проблем або ж образ «героя», що в цілому є відображенням архетипічного та міфічного протистояння героя та трикстера.

Героєм та трикстером можуть виступати як окремі особистості, так й роз'єднанні соціальні групи. Соціальна реальність надає численні приклади, які ми бачимо в боротьбі лідерів окремих партій та політичних сил, діяльності різноманітних фанівських угруповань, багатоманітних способах вияву привілейованості окремої соціальної групи або страти над іншими, обґрунтуваннях, що використовуються при геополітичних, внутрішньодержавних та національних конфліктах.

Пошуки «героя-рятівника», «кінець історії», «занепад Європи», «вічне повернення», «кінець світу», «смерть бога» вже вкоренилися в нашу свідомість, і на цих патерах нерідко зводяться карткові будиночки міфологізованого духовного відродження сьогодення та твориться майбутнє.

Міфологічна свідомість з усіма притаманними їй функціями втручається та закріплюється у свідомості сучасної людини та суспільства, зрозуміло, що її рівень може бути неоднаковим, залежно від ступеня розвитку ірраціональних компонентів свідомості, але її присутність завжди має місце. Отже, міфо-

логія або ж її окремі компоненти беруть участь у формуванні філософських, духовних, соціальних, політичних, культурних, аксіологічних, смислових засад сучасної людини.

Звісно, що свідомість сучасної людини не спрямована на народження чудернацьких богів, духів, демонів, чудовиськ (хоча такі вияви теж мають місце), які втручаються в світовий порядок, формують розвиток світу, суспільства та керують життям окремої людини. Сучасна міфологічна свідомість базується на розвиненому абстрактному мисленні. Міфічний образ уже не потребує цілком чіткої завершеності для його сприйняття у вигляді міфу-оповіді, міфу-містерії, міфу-зображення. Більш того, сучасна людина, яка потрапляє під владу і чарівність міфу, має потребу відчувати власну співпричетність, додаючи власну фантазію, власну образність, власне співпереживання. Цей процес є сенс розглядати не як міфологізацію сучасної свідомості, а як новий етап розвитку адаптації міфології у суспільній свідомості — реміфологізацію.

Сучасний світ поступово поринає в світ ірреальних, мінливих, фантастичних реміфологізованих побудов, які спрощують сприйняття дійсності, створюють, хоч і ілюзорні, але ж можливості досягнення бажаного. Як зауважує К. Россе, з чим погоджується і Ж. Дельоз [7, 49], коли не вистачає того, чого не вистачає бажанням для визначення свого об'єкта, виявляється, що світ подвоюється іншим світом. Якщо справжній світ не має того, що вимагає бажання, то це знаходиться в іншому світі, в іншому місці, яке містить принаймні ключ до бажання. Внаслідок цього формується сакральний простір, який набуває форми міфологічної реальності. Ж. Дельоз визначає міф як несвідоме, що виробляє та вимагає бути вираженням і прагне свого виразу [7, 46].

У своїх бажаннях, прагненнях піднятися над буденністю людина входить в сакральний простір не рефлексуючи, як у простір гри, але ж ця гра може захопити і підмінити собою реальність. Причин для цього забагато. Це і неосвіченість, і втрата власного місця в мінливості буття, і індивідуальні духовні пошуки, і різноманітні привабливі міфічні побудови, які існують і створюються в надмірній кількості. До цього слід додати, що складність сучасного філософського та наукового усвідомлення світу може викликати бажання до спрощення за допомогою яскравих міфологічних образів на емоційно-психологічному рівні.

Висновки. Суспільні зміни, що стають реаліями сучасного світу та набувають стрімкого характеру, далеко не завжди засвоюються та підлягають належній рефлексії як фахівцями, так і пересічними представниками спільноти. Спрощення розуміння мінливої реальності активізує ірреальні компоненти в свідомості, серед яких не останнє місце посідають оновлені елементи міфологічної свідомості. Міфологія в сучасному суспільстві не тільки змогла знайти можливості адаптуватися, використовуючи свої якості і функції, а й придбала нові можливості до саморозвитку, що слід розглядати як реміфологізацію суспільної свідомості.

Вияви реміфологізованої свідомості простежуються майже в усіх суспільних сферах, як на рівні суспільної психології в побутовій свідомості, так і на ідеологічному рівні теоретичної свідомості. Це слід вважати негативним виявом, оскільки процеси реміфологізації надають змогу людині пристосовуватися в трансцендентному сприйнятті дійсності, але ж не спрямовують її на дійсне пояснення та розуміння.

З'ясування впливу реміфологізації на життя суспільства та окремої людини надає перспектив для об'єктивного і всебічного розуміння соціальних перетворень як сучасного суспільства, так і перспектив його майбутнього розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вюнанбурже, Ж.-Ж. Принципы мифопоэтического воображения [Текст] / Ж.-Ж. Вюнанбурже // Метафизические исследования. — СПб. : Алтейя, 2000. — Вып. 15. — С. 69–76.
2. Косарев, А. Ф. Философия мифа: Мифология и ее эвристическая значимость [Текст] : учеб. пособие для вузов. А. Ф. Косарев — М. : ПЕР СЭ; СПб. : Университет. кн., 2000. — 304 с.
3. Косов, А. В. Феноменологический анализ мифа как результата социальной мифологизации и ремифологизации [Текст] : учеб.-метод. пособие А. В. Косов — М. : МПСИ, 2008. — 352 с.
4. Мерцалов, В. Л. Логика антропогенеза: Происхождение человека [Текст] / В. Л. Мерцалов — СПб. : Алтейя, 2008. — 296 с.
5. Всероссийская конференция «Бренное и Вечное» [Текст] / Электронный ресурс. — Режим доступа <http://brenное-i-vechnoe.narod.ru>
6. Лосева, И. Н. Миф и религия в отношении к рациональному познанию [Текст] / И. Н. Лосева // Вопр. философии. — 1992. — № 7. — С. 64–76.
7. Делез, Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения [Текст] : пер. с франц. / Ж. Делез, Ф. Гваттар. — Екатеринбург : У-Фактория, 2007. — 672 с.

РЕМИФОЛОГИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННОГО СОЗНАНИЯ

Садовников О. К.

Процессы ремифологизации, происходящие в современном социокультурном пространстве, являются продолжением влияния и развития мифологического сознания с присущими ему специфическими функциями. Опираясь на эти функции, есть возможность выявить факторы, способствующие ремифологизации вообще. В частности, к таким факторам можно отнести желание приобрести аксиологические основания будущего, для формирования представлений о котором задействуются мифологическое время и противостояния героя и трикстера.

Ключевые слова: иррациональность, миф, мифология, мифологическое сознание, общество, современность, ремифологизация.

REMYTHOLOGY CONSCIOUSNESS THE PRESENT

Sadovnikov O. K.

Processes developments of remythology, occuring in modern society, are extension of influence and progress of mythological consciousness with specific functions inherent for it. Leaning on these functions, there is a possibility to find out factors assisting developments of remythology in general. And in particular it is possible to carry desire to such factors to get axiology basis of the future for formation of concepts about which will be involved mythological time and oppositions of the hero and trickster.

Key words: irrationality, a myth, mythology, mythological consciousness, a society, the present, remythology.

УДК 141.7

Є. В. Пилипко, кандидат філософських наук, доцент

СЕКТАНТСТВО ЯК ФОРМА СВІТОГЛЯДУ: ВИЗНАЧЕННЯ, СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ

Проаналізовано сектантство як світогляд. Наведено ознаки сектантського світогляду. Запропоновано методи виявлення сектантського світогляду з боку характерних функціональних ознак сектантського світобачення. Надано означення сектантства.

Ключові слова: секта, сектантство, сектантський світогляд.

Актуальність проблеми. У сьогоднішньому стрімкому світі, світі збільшення інформації, сплетення цивілізацій, культур, релігій все частіше постає питання про стратегію суспільної безпеки, боротьбу ідеологій, технології змін світоглядних концепцій. У зв'язку із цим, неминуче постають питання й про секти і сектантство, їхню сутність і роль у житті суспільства.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питаннями вивчення сект і сектантства присвячено роботи І. Кантерова, А. Клибанова, А. Дворкіна, А. Белова, статті В. Даля, С. Ожегова, Д. Ушакова, де розкриваються проблему сект і сектантства та надаються деякі упевнені відповіді.

В. Даль визначив термін «секта» як братерство, що прийняло своє, окреме вчення про віру, згода, користь, розкол або ересь [2]. Д. Ушаков визначив слово «секта» як: 1) релігійне співтовариство, яке складається з людей, що відпали від пануючої церкви і прийняли нове вівчення 2) переносно — яке відокремилася від спілкування з іншими, замкнута у собі група осіб (несхвально) [8].

За С. Ожеговим, секта: 1) релігійне об'єднання, що відділилося від якогонебудь віровчення і йому конфронтуюче; 2) група осіб, що замкнулися у своїх дрібних, вузьких інтересах (книжкове — несхвальне) [7].

А. Дворкін уважає, що секта — це замкнута релігійна група, що протиставляє себе основній культуруотворюючій релігійній громаді (чи основним громадам) країни або регіону [3].

Видання «Религиоведение. Энциклопедический словарь» дає таке визначення: секта релігійна (лат. *secta* — школа, шлях, навчання, напрям) — один з типів релігійних організацій. У релігієзнавстві і релігії релігійне сектантство розглядається як опозиційний плін стосовно тих чи інших релігійних напрямів. Істотні ознаки релігійного сектантства, що відрізняють їх від церкви, — неприйняття миру, добровільне і свідоме вступлення, відсутність бюрократичної організації, менш формалізоване і більш емоційне богослужіння. Поряд із цими ознаками релігійному сектантству притаманне прагнення вдосконалити чи видозмінити деякі положення віровчення або обрядової практики «історичних релігій» (М. Вебер) [6].

У сучасному інформаційному світі (І. Кантеров, А. Клибанов, А. Белов [5;4;1]) з'явилися такі терміни, як деструктивна секта, тоталітарна секта, і в такому словосполученні вони згадуються так часто, особливо у засобах масової інформації, що в уяві звичайної людини, а іноді й фахівців, виникає стійкий негативний асоціативний зв'язок із цим явищем.

Формулювання цілей статті. З позиції стратегії суспільної безпеки цілком доречно поставити запитання практичного порядку: Що таке секта? У чому полягає сутність сектантства? Як визначити діючу організацію як секту? Як знайти ознаки, що вказують на сектантський світогляд? Як виявити сектантський напрям у процесі розвитку організації? Як розпізнати сектантські тенденції у ззовні благополучній організації? Пропонована стаття покликана освітлити ці питання та розкрити можливі відповіді.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо за необхідне насамперед відповісти на питання: що таке секта?

Воно піднімалося здавна, фактично з моменту виникнення явища секти. І практично завжди ставлення до сект, сектантства було негативним з боку як суспільної більшості, так і офіційної ідеології. Сектами визнавалися організації інакомислячих, еретиків, маргіналів. Але члени таких організацій самі себе сектантами не називали. Інакше кажучи, склалася ситуація, в якій суспільство розуміє, що секта — це щось негативне і навіть шкідливе соціальне явище, але якщо поставити запитання: а у чому саме полягають негативізм секти, її деструктивність, небезпека для суспільства? Тому, хто запитується, не відразу віднайдеться що відповісти.

Після чого звичайно випливають досить великі описові характеристики — за якими секта (особливо тоталітарна) — це організація, що завдає збитки духо-

вному життю суспільства, становить небезпечність життю і здоров'ю громадян. Уважається, що секта найчастіше існує у формі релігійної організації з метою прикриття різного роду протиправної діяльності.

Але відразу ж постають нові питання, оскільки і тут не все зрозуміло. У чому конкретно виражаються «збитки духовному життю суспільства»? В яких діяннях? Як розпізнати і упередити ці антигромадські діяння, перше ніж секта заподіє соціальну шкоду? Як просто і зрозуміло донести до свідомості громадської більшості сутність сектантства?

Наприклад, Свідки Іегови — це сектанти чи ні? А вайшнави, відомі обивателю як «кришнаїти»? А харизмати? Даоси? Буддисти? Мусульмани? Християни у цілому? Причому характерно, що представники трьох світових релігій (буддизм, іслам, християнство) теж у свій час уважалися сектантами, а самі релігійні організації — сектами.

Аби дати впевнену відповідь на зазначені питання, пропонуємо змістити акцент пізнання з явища «секта» на явище «сектантство», і досліджувати не секти як організації, а сектантство як форму світогляду в деяких організаціях. Такий підхід надає можливість приникнути у сутність явища сектантства і секти. Надалі, залежно від міри переважання сектантства як домінуючого світогляду в організації — визначати його як секту. Адже й у сектах є розсудливі люди (щоправда, надовго вони у таких організаціях не затримуються), і в офіційно й широко відомих церковних організаціях є адепти із сектантськими ідеями, і час від часу вони настільки домінують, що їхні ідеї приводять до розколу церкви.

Історія свідчить, що такі розколи постійно відбуваються протягом розвитку релігійного руху. Наприклад, християнство розпочиналось як сектантський рух усередині іудаїзму і в процесі розвитку за дві тисячі років розкололося на десятки різних відгалужень. Те саме стосується і буддизму, і ісламу.

Отже, секта — це суспільне угруповання, де домінуючою формою світогляду є сектантський світогляд.

Підхід до визначення сектантства як домінуючого світогляду дає змогу встановити й розпізнати секту не за зовнішніми атрибутами (чисельність, ритуали, агітація), а за істотними світоглядними характеристиками. Таких характерних рис, які вказують на сектантський світогляд, ми виявили дванадцять.

Істотні ознаки сектантського світогляду.

1. *Монополія на істину.* Відмітною рисою світогляду сектанта є переконання у тому, що його й тільки його навчання є «Вищою», «Чистою», «Єдино Вірною» істиною в останній інстанції. При цьому тільки сектант, чи організація, до якої він належить, мають право говорити про цю істину, поширювати її, апелювати до неї. Більш того, саме їх істина є абсолютно вірною для всіх часів і народів, культур і цивілізацій. Всі інші навчання, за переконанням сектантів, або помиляються, або умисно спотворюють істину, тобто є ворожими.

2. *Абсолютизація значення навчання.* Світогляд сектанта сформовано таким чином, що він переконаний у тому, що начебто його система навчання не тільки охоплює всі сфери життя, а й дає всі відповіді на всі запитання.

3. З одного боку, відрив від національної культури, а з другого апеляція до найдавніших і, звичайно, невідомих джерел навчання. Ця особливість світогляду використовується для непрямой підстави, одвічності, а отже, незмінності і непогрішності навчання сектанта.

4. Віра у виключне переважання свого навчання над іншими навчаннями. На тлі виключності свого навчання формується упевненість про безумовну хибність і неспроможність інших навчань. І ця віра, як правило, або обгрунтована особистим незнанням інших світоглядних систем, або ґрунтується на поверховій думці упереджених профанів.

5. Заборона на вивчення інших світоглядних концепцій. Ця особливість світогляду сектанта як би впливає з попередніх пунктів. Якщо адепт вірить, що всі інші навчання хибні, то й нема чого їх вивчати. Але цього не досить. Як правило, адептам навіть забороняють читання інших формуючих свідомість людини концепцій. А вивчення та порозуміння сутності таких концепцій забороняються категорично. Зацікавленість у цьому керівників сект є зрозумілою.

6. Безумовне підпорядкування авторитету. От ця риса особливо виділяє сектантський світогляд з ряду інших концепцій. Авторитетом можуть виступати лідер угруповання, саме вчення, ідеологія, посередники між лідером і навчанням, і навіть сама організація. У рамках світогляду формуються не тільки відсутність критичного ставлення до авторитетів, а й насамперед табування, заборона перевірення істинності категоричних суджень джерела авторитету. Перевірення і повторний огляд авторитету категорично забороняються. Авторитету треба вірити, а не перевіряти його.

7. Віра у виключну і месіанську роль посередника між авторитетом (істиною) і простими адептами (послушниками). Посередниками виступають люди, котрим приписуються виключні якості, як правило, містичного характеру, і ці якості зводяться до сили влади над фізичними і містичними силами. Сам посередник постає не тільки як провідник надприродних сил, а й як глашатай їх волі. Саме від посередника залежить, чи буде воля вищих сил добродійною чи руйнівною. Посередник у поданні сектанта — це заступник, що знає, як умилостивити грізні містичні сили, і навіть адвокат перед вищою владою, яка має можливість карати чи милувати.

8. Різкий поділ на «Добро» і «Зло». Тут використовується примітивний поділ світу на «ми» та «вони», «бог» та «сатана», «правда» та «кривда». Що саме є характерним для сектантського світогляду, так це відсутність міри і напівтонів у порозумінні складних мобільних, динамічних світових процесів. Таке чорно-біле мислення властиве для дітей (під впливом казок, де добро — добре, а зло — зле), підлітків з неповною оформленою свідомістю, та для людей з незрілою психікою.

9. Підмінення особистого досвіду і здорового міркування думкою авторитетів. Ця особливість світогляду, що намагаються сформувати в сектах, виявляється у вигляді вимоги, міркуваннях, мові, діяннях та навіть мотивах

діяння спиратися на авторитетне джерело (думку лідера, священні писання, думку громади, діяння засновників і под.), але не на свій досвід. Власний досвід сектанта начебто існує, але не визнається достовірним. Він обумовлюється як недосконалий і відповідно хибний. У свою чергу авторитетність джерела спирається на абсолютизацію самого авторитета, вимагаючи брати на віру його волю без осмислення. Ось так виникає порочне коло залежності сектанта від секти та абсолютизації ідей у межах світогляду сектанта.

10. *Встановлення суворих правил для всіх сфер життя.* Цікаво, що лімітація, нормування, обмеження стосуються не тільки релігійного, обрядового, а й громадського життя, особистого життя, міжособистого життя, наприклад, норми підпорядкування, субординації та спілкування у межах всього соціуму, а не тільки сект. В особистому житті виявляються тенденції до лімітації нормування харчування, гігієни, системи моральних цінностей, у духовному житті — встановлення правил розуміння душі, свідомості та моральних ідеалів життя, у матеріальних, виробничих, економічній сферах — скрізь, де тільки можна, максимум обмежень і правил. Все це — замість творчого підходу і доцільності. Спричиняються повсякчасні обмеження і заборона на вільнодумство сектанта, про що прямо, звичайно, не говориться, але слід виходить із суворих приписань. Все це й накладає обмеження на світогляд сектанта і робить цей світогляд обмеженим.

11. *Ізоляція від звичного оточення.* Підмінення старих соціальних зв'язків новими. Звичайно це реалізується так. На першому етапі перетвореному м'яко натякають на те, що всі, хто не знає про навчання, помиляються. На другому етапі перетвореному пропонується доповнити свій час спілкуванням з добрими і вірними новими «братами й сестрами», «товаришами», наприклад, відвідувати збори, зустрічі, спільні акції, дозволення та ін. На третьому етапі, після того як перетворений прийме м'яке обходження «братів й сестер» за взаємне порозуміння особистих переживань, старе й звичне оточення видаються йому як збори нерозуміючих, а іноді й ворожих новому адептові посланців сил зла. Колишні зв'язки з соціумом переростають у напружені. Поширюється конфлікт непорозуміння між завербованим та його старим оточенням, що призводить до уникання минулих зв'язків. Так новачок усе більше часу проводить у секті і менше у звичайному для нього суспільстві. Відбуваються емоційне прив'язування до нового суспільства і емоційний відрив від звичного оточення. На четвертому етапі, коли старі зв'язки розірвано, адепту можуть спокійно погрожувати відлученням від секти, він стає заручником розриву своїх стосунків із зовнішнім світом.

12. *Анафема (прокління) відступникам.* Цей загрозливий захід, що формує світогляд сектанта, спрямовано не тільки й не стільки проти збіглих, що відпали, скільки проти тих, хто має намір піти. Це попереджувачий удар по задумах можливих інакомислячих. Підставами до нього, є заздалегідь підготовлена

база, система переконань у виключну роль свого навчання. За прокляттям відступникам, звичайно, й категорично заборонено на спілкування з ними.

Наявність одного чи двох зазначених ознак у світогляді людини ще не дає можливості однозначно стверджувати про її сектантське мислення. Однак у міру виявлення цих ознак збільшення їхнього числа, виявлення їхньої виразності можна говорити про зростаючий вплив сектантського світогляду на свідомість конкретних особистостей.

Висновки. Сектантський світогляд — це особлива форма світосприйняття і система вірувань у виключну та месіанську роль свого навчання поряд із крайньою нетерпимістю до чужого і особливо подібних вірувань.

Як світогляд сектантство є характерним не стільки для окремих організацій, скільки для послідовників різних навчань, ідеологій. Про те, чи є конкретна організація сектою або ні, можна судити за кількістю послідовників з характерними рисами сектантського світогляду, а також за силою їхнього впливу на своє оточення, політику самої організації.

За цими ознаками можна визначити тенденції розвитку організацій. Якщо спостерігається ріст домінування кількості і якості зазначених світоглядних ознак, можна говорити про те, що організація перетворюється на секту.

Наведені ознаки, отже, допомагають не тільки обґрунтовано виділяти секти із загальної маси організацій, а й прогнозувати розвиток громадських організацій, груп у частині формування сектантства.

Важливу виховну і охоронну роль відіграють виявлення і оприлюднення цих ознак перед широкою громадськістю, що дає змогу запобігти вербуванню нових членів сект із пересічних громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белов, А. В. Секты, сектантство, сектанты [Текст] / А. В. Белов — М. : Наука, 1978. — 151 с.
2. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка (современное написание слов) [Текст] / В. И. Даль. — М. : Цитадель, 1998.
3. Дворкин, А. Л. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования. [Текст] / А. Л. Дворкин — М. : Христианская библиотека, 2007. — 816 с.
4. Клибанов, А. И. Из мира религиозного сектантства: встречи, беседы, наблюдения. [Текст] / А. И. Клибанов. — М. Наука, 1974. — 148 с.
5. Кантеров, И. Я. Религиозные меньшинства как объект серьезного изучения, а не стигматизации. Выступление на съезде Независимой Психиатрической Ассоциации России (2004) [Текст] / И. Я. Кантеров // Независ. психiatr. журн. 2004. № 4.
6. Религиоведение: энциклопедический словарь [Текст] — М. : Акад. Проект, 2006. — 1256 с.
7. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mirknig.com>
8. Ушаков, Д. Н. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / Д. Н. Ушаков. — Режим доступа: / <http://mirknig.com/>

СЕКТАНТСТВО КАК ФОРМА МИРОВОЗЗРЕНИЯ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ, СУЩНОСТЬ, ПРИЗНАКИ

Пилипко Е. В.

Посвящено вопросам выявления сущности сектантства как формы мировоззрения, определению признаков мировоззрения сектанта. Предложены определение сектантства как явления, присущего некоторым организациям, а также методы обнаружения признаков сектантского мировоззрения для выявления тенденций развития организаций.

Ключевые слова: секта, сектантство, сектантское мировоззрение.

SECTARIANISM AS FORM WORLDVIEW: DEFINITION, EXISTENCE, SIGNS

Pilipko E. V.

Article is devoted to identifying the entity sectarianism as form worldview definition sextant's worldview. This article is an attempt to define the phenomenon inherent in some of sectarianism. Proposes to identify signs of sectarian ideology to identify trends in organizations.

Key words: sect, sectarianism, sextant's worldview.

УДК 130.3

О. М. Кузь, кандидат соціологічних наук, доцент

АНТРОПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Розглянуто проблеми соціального суб'єкта та суб'єктності в сучасному філософському дискурсі крізь призму антропологічної проблематики. Наголошено на пересмисленні концепту суб'єкта поза традиційною суб'єкт-об'єктною онтогносеологічною опозицією, його уведенні в інші контексти та дискурси. Показано, що сучасну критику суб'єкта подано двома наріжними редукціоністськими стратегіями: об'єктивістським редукціонізмом (французький постструктуралізм) та суб'єктивістським редукціонізмом (феноменологія). При цьому розглянуто філософські інтерпретації суб'єктності об'єктивістського штибу — психоаналітичні побудови та постструктуралістську топологію суб'єктності.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, суб'єкт-об'єктна опозиція, топологія суб'єктності, порядок символічного, методологічний редукціонізм.

Актуальність проблеми. У середині ХХ століття філософія зіткнулася з абсолютно новим колом проблем: до сфери філософського міркування уводяться такі феномени, як мова, несвідоме, техніка, влада. У новому висвітленні постають категорії класичної філософії — серед яких насамперед категорія суб'єкта та його співвідношення з об'єктивними параметрами реальності. Проблема суб'єкта — теоретичне ядро філософської антропології, й її нез'ясованість є однією з причин кризи сучасних гуманізму і культури.

Якщо раніше суб'єкт посідав фіксоване місце у структурі буття, то сучасна думка стикається з особливими труднощами в обґрунтуванні його існування, яке поставлене під сумнів. Обговорюється питання про те, чи необхідна ця категорія, чи не втратила вона свого значення. Висуваються вимоги до її радикальної реконструкції, точаться суперечки, які розділили філософів на тих, хто хотів би утримати суб'єкта, нехай навіть ціною його радикального переосмислення, і на тих, хто готовий відмовитися від нього зовсім. За цих умов значно поширюються нові інтерпретації даної категорії. Виникає тенденція до зняття жорсткої опозиції об'єктивного і суб'єктивного, виявлення в самому суб'єкті об'єктивного виміру. Подібного роду спроби осмислити суб'єкта не зсередини, а з боку означуваного, стають все більш впливовими. Вони замінюють класичні уявлення про суб'єкта, який спочатку визначається через самого себе як причина і мета будь-якої активності. Однак наслідки об'єктивації суб'єкта залишаються поки що прихованими, потенційно амбівалентними. Не маючи аналогів у філософській традиції, такі уявлення про суб'єкта вимагають особливої уваги. Подальший розвиток філософської антропології може бути плідним тільки у разі прояснення того, як мислиться зараз суб'єкт.

Мета статті — критичний аналіз сучасних філософських уявлень про суб'єкта та їх оцінювання в антропологічній перспективі. Відповідно **об'єктом дослідження** є (пост)сучасні філософські розвідки, **предметом** — сучасні способи осмислити категорію суб'єкта у наявному філософському дискурсі.

Ступінь розробленості проблеми. Оскільки окреслення інтелектуального поля, в якому вибудовується дискурс суб'єкта, є завданням даного дослідження, то ступінь розробленості проблеми становить його суттєву частину. Наразі можна відзначити класичний дискурс суб'єкта в картезіанському сенсі та посткласичну критику суб'єкта, що веде свій родовід від Ф. Ніцше й нині подана двома наріжними редукціоністськими стратегіями: об'єктивістським редукціонізмом (французький постструктуралізм) та суб'єктивістським редукціонізмом (феноменологія). Окремо слід наголосити на тому, що в класичній філософії суб'єкт витлумачується здебільшого монологічно, його рефлексія відбувається переважно в онтологічній та гносеологічній площинах. У посткласичному дискурсі, фундованому парадигмою полісуб'єкта, суб'єкт артикулюється як соціальний суб'єкт, що й виступає дискурсивним полем цього дослідження.

Отже, у багатьох сучасних мислителів у тому чи іншому вигляді можна відзначити тенденцію до критичного осмислення такого фундаментального

для новоєвропейського мислення поняття, як суб'єкт. Перш за все це стосується праць тих філософів, чий імена, як правило, об'єднуються в рамках течії постструктуралізму. Незважаючи на певну умовність такого об'єднання, можна виявити деякі спільні лейтмотиви, до числа яких, безумовно, належить і критика класичної інтерпретації суб'єкта. Як слушно зазначає І. Ільїн, «основний пафос постструктуралістських виступів було спрямовано проти традиційного розуміння суб'єкта як суверенної істоти, яка свідомо, незалежно і активно визначає свою діяльність і свою життєву позицію, "вільної у думках і справах"» [1, с. 32]. Дана проблематика, однак, не є постструктуралістською новацією, оскільки тема «кризи суб'єктивізму» стала розроблятися ще в рамках структуралістських теорій, а саму можливість постановлення суб'єкта під питання було позначено ще раніше (у Д. Юма, Ф. Ніцше та ін.).

Спочатку філософський термін «суб'єкт» не мав безпосереднього стосунку до осмислення і розуміння такого виду сушого, як людина. Проте в результаті остаточної кристалізації теоретичних постулатів філософії Нового Часу саме до людини переважно починає застосовуватися це поняття, саме людина стає «винятковим» суб'єктом. Видається, що саме цей зсув у розумінні суб'єкта, саме ця зміна фундаментальної філософської настанови стали витоком затвердження, зокрема у соціальній філософії, специфічного суб'єктивізму. Некласична філософія поставила питання про проблематизацію поняття «суб'єкт» у тому вигляді, в якому він сформувався у класичних доктринах, оскільки цей образ суб'єкта-людини вже не відповідав нагальним потребам аналізу і не міг використовуватися для описування багатьох соціальних феноменів, що виникли на межі XIX–XX століть. Як гіпотезу тут можна висунути таку тезу: з того моменту, коли суб'єкт став розглядатися як певна проблема, розпочинаються зміна найбільш загальних філософських підходів та затвердження нової парадигми соціально-філософських досліджень, зокрема зсув від макрооптики дослідження до мікрооптики, що активно залучає філософсько-антропологічну методологію.

Природно, перебуваючи наразі усередині даного процесу парадигмального зсуву, ми не можемо вийти за його межі, проте можемо спостерігати, що відбувається, і спробувати виявити в них основні, істотні лінії трансформації. Тема антисуб'єктивістського підходу в сучасних філософських дослідженнях є досить актуальною і перспективною, оскільки йдеться про осмислення принципової зумовленості людини соціальними чинниками, що мають надособистісний і примусовий характер, і, крім того, про дезавування цілісності та самототожності суб'єкта.

Теза про «смерть суб'єкта» (як синонім іноді використовують вислів «смерть людини») стала домінуючою у соціально-філософській думці 1960-х років і, як видається, аж дотепер не втратила своєї актуальності та аналітичної цінності. Критичний аналіз категорії «суб'єкт» пов'язаний з комплексом праць тих філософів, чий дослідження визначили магістральний розвиток

постструктуралістської і постмодерністської думки в останній чверті ХХ ст. Тут слід, у першу чергу згадати М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, Р. Барта, Ю. Кристеву, Р. Брайдотті, Дж. Батлер та ін. Крім цього, треба відзначити, що саму проблему суб'єкта було поставлено набагато раніше — ще в епоху панування структуралізму, і важливу роль у цьому постановленні суб'єкта під питання зіграли К. Леві-Стросс та Ж. Лакан.

У класичній новоевропейській філософії покладається якість відносно самостійне утворення (суб'єкт, або самосвідоме «Я»), що є джерелом спонтанної пізнавальної активності, творчою інстанцією, суверенним актором в найширшому сенсі слова. У працях французьких структуралістів і постструктуралістів це традиційне осмислення людини як суб'єкта було піддане критичному аналізу. Згадана теза про «смерть суб'єкта» набула популярності з виходом у світ відомої праці Мішеля Фуко «Слова і речі». Людина, на його думку, є відносно «недавнім винаходом» (що існує близько двох століть), і, можливо, незабаром вона зникне [2]. Фуко вказував: це означає, що соціальна філософія в принципі може помислити й інші моделі соціальної реальності — такі, в яких людина не була б центром, не виступала б, за словами М. Гайдеггера, «тим сущим, на яке спирається все суще» [3]. У такій передбачуваній моделі, що виходить із «антисуб'єктивістської настанови», людина виступала б всього-на-всього як функція, але не як її підґрунтя. Таким чином, теза про «смерть суб'єкта» являє собою заперечення тлумачення людини як вихідного моменту інтерпретації соціальної реальності. Остання, звичайно ж, виникає у перебігу людської взаємодії, однак з цього не випливає, що людина виступає відносно неї як Автор, скоріше, навпаки.

Працями М. Фуко («Наглядати і карати. Народження в'язниці», «Воля до знання» та ін.) фундується тенденція розглядати у тісному взаємозв'язку проблеми влади та суб'єктивності. Фуко продемонстрував, що сам суб'єкт у тому вигляді, в якому це поняття є загальнозживаним, є корелятом певної конфігурації владних відносин. Саме влада конструює суб'єкта, який завжди виступає як ефект субординації. Надалі ці ідеї одержали розвиток у працях Джудіт Батлер, Терези де Лауретіс та ін. Прагнення піддати критиці категорію суб'єкта, яке властиве й іншим мислителям постструктуралістської орієнтації, стає тотальним. Так, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі в «Анти-Едіпі» (перший том праці «Капіталізм і шизофренія») запропонували принципово асуб'єктну модель спекулятивного описування соціальної реальності. Розроблений Дельозом підхід справив істотний вплив на багатьох авторів, серед яких слід насамперед відзначити Розі Брайдотті з її концепцією «номадичної суб'єктивності» («Номадичні суб'єкти: Тіло й сексуальна відмінність в сучасній феміністській теорії»).

Незважаючи на певну відокремленість психоаналітичного дискурсу суб'єкта, слід відзначити його евристичність і вплив за межами власне психоаналізу. Так, особливий інтерес становить критика суб'єктності Ю. Кри-

тевої в межах її концепції огидного, що вибудовується на перетині психоаналізу, антропології, історії релігій та літературознавства [4]. Вилучаючи огидне з різноманіття приватного, вона зводить його в універсальний принцип. Огидне для Ю. Кристевої — у прямому сенсі слова матір усіх речей. Його можна розуміти як нижчу межу людського, що передує кожному досвіду нашого буття у світі. Це досвід розриву, завдяки якому людська істота приходить у світ, — розриву із самим собою, зі своєю, якщо завгодно, «природою», природним середовищем, материнським тілом. Досвід украй хворобливий і травматичний, який відтворює себе безперервно у процедурах означення: основний і конститутивний досвід суб'єкта, який, розрізняючи і називаючи речі, щоразу закликає безформне і потворне начало, яке є ганебним, мерзенним фундаментом будь-яких культурних сенсів. Реакції відрази і жаху є первинними відносно будь-якої раціоналізації, вони завжди виникають ще до того, як ми встигнемо їх усвідомити.

Таким чином, огидне — Інший, який передує і безроздільно володіє суб'єктом і якого відштовхує, «вильовує» цей суб'єкт, аби існувати як такий. «Вильовує» буквально — як молоко, першу їжу, яку мати нав'язує дитині. Це відторгнення — перше конвульсивне «ні», з яким маленька людина заявляє про свою появу. Розрив з матір'ю, за Ю. Кристевою, є основоположним: подальший розподіл світу на суб'єкта та об'єкти — його закономірний ефект. Огидне — «abject» передує виникненню суб'єктів та об'єктів, не будучи ще ні тим, ні іншим. Саме через свою радикальну невизначеність й гетерогенність воно і виявляється огидним і вселяє жах: перше, з чим ми стикаємося, — цей жахливий не-об'єкт, з якого ми, як би нам цього не хотілося, походимо. По цей бік кордонів суб'єкта, що промовляє, утворюється поле символічного, яке забезпечує його ідентичності безпеку і комфорт, що дає змогу розрізняти об'єкти, називати речі своїми іменами. Однак ці кордони залишаються нестійкими, над ними постійно нависає смертельна загроза хаосу, розчинення. Відраза захищає людину від занурення в нірвану безглуздої та ірраціональної стихії щоразу, коли її ідентичність наражається на смертельну небезпеку.

На думку Ю. Кристевої, із глибокої давнини огидне було пов'язано з жіночим началом: у кожній культурі, на свій лад, жінка вважалася привілейованим носієм нечистого, скверни, гріха, прокляття тощо. Вона характеризує огиду як «нарцисичну кризу на підступах до жіночого» [4, с. 245], першу реакцію жаху, який відчуває суб'єкт перед гетерогенною матерією, «тілесним низом», загроза якого походить від зустрічі з жінкою, з матір'ю. Звідси — страх і заборона на інцест, камінь спотикання психоаналізу та антропології. Звідси — різні типи сублимації, катарсису, очищення від скверни і гріха в релігіях та мистецтві. Перетин психоаналізу та антропології не випадковий: Ю. Кристева наполягає на безпосередньому взаємозв'язку категорій суб'єктивного і соціального. І те, й інше є *символічними системами*. Кожній соціальній символічній системі відповідає своя суб'єктивно-символічна система. Особливості

структурування суб'єкта, що говорить, змінюються залежно від того чи іншого типу спільноти, культури.

Якщо об'єктом антропології є насамперед типи соціальності, то психоаналіз звертається до індивідуальної історії суб'єкта. На рівні соціального на виклик материнського, природно непорядкованого відповідає заборона, в межах якої і встановлюється соціальна символічна система. На рівні суб'єктивного аналогічну роль відіграє симптом. Ю. Кристева послідовно описує статус огидного в психоаналізі (фобії, неврози, психози), а потім у різних релігійних системах (язичницькій, іудейській, християнській). Якщо суб'єкт витісняє його у несвідоме (огидне — об'єкт першовитіснення), то заборона виводить за межі соціальності. Отже, огидне, нечисте, погане — не якість того чи іншого об'єкта, а його виключене становище відносно якоїсь межі, яка визначається структурою (соціуму, суб'єкта). Відраза — зворотний бік релігії, моралі та ідеології. Загроза огидного пов'язана зі слабкістю символічної системи, слабкістю заборони, слабкістю суб'єкта, який завжди ризикує провалитися в ніч безумства. Огидне — це те, що змушує нас говорити. Мова слугує щитом, що оберігає від небезпеки з боку іншого, який не має імені, не поданий символічно. Символічне ж — це світ запобіжних ілюзій, гарант соціальної ієрархії і узаконених відмінностей, який тримає нас у страху і підпорядкуванні, а сам тримається на виключенні іншого.

Однак проблема не зникає — кордон виключення пролягає в нас самих, у кожному залишаючи неприємний виворіт: ми самі — власна гидота й відраза, навіть в досвіді любові й ніжності. Ми самі — своя власна смерть. Що дійсно жахливо для Ю. Кристевої, так це примусові механізми виключення — релігійні, моральні, ідеологічні, об'єктом яких є передусім жінка. Утім, заручником символічної системи є не тільки вона, а й будь-яка людина — «розщеплений суб'єкт», по суті — сирота, бездомний. «Істота, яка говорить, живе у мові як вигнанець. Вигнанство є його одвічна доля». «Мова є бездомність буття», — так означає позицію Ю. Кристевої у передмові до «Сил жаху: Есе про відразу» М. Ніколчіна [4, с. 7].

Слід зазначити, що антисуб'єктивістська настанова у філософії розглядається як відмінна риса низки теорій, що утворюють спільне проблемне поле, у зв'язку з чим виникає необхідність звернення до праць не тільки сучасних авторів, а й таких «класиків некласичної думки», як Ф. Ніцше, К. Маркс, З. Фрейд. Зазначені мислителі — кожен по своєму — розкривали «неоднорідність» і «дискретність» у понятті суб'єкта, що до них поставав цілісним і гомогенним. Тож можемо констатувати, що достатньо цілісне поле «дискурсу про суб'єкта» виникло завдяки зусиллям Ф. Ніцше, Ж. Батая, М. Фуко, Ж. Лакана, Ж. Дельоза, Дж. Батлер та ін., достатньо рознесених по різних епохам авторів. Отже, методологічною основою сучасного дискурсу суб'єкта є комплекс підходів, вироблених постструктуралістською думкою для поглибленого аналізу різних соціальних феноменів, в яких розкривається фіктивний

характер їхньої цілісності та експлікуються їх неоднорідність, багатоскладовість, сконструйованість. Перш за все необхідно зазначити методологічні настанови М. Фуко, який орієнтував у соціально-філософських дослідженнях на принципи дискретності і розсіювання, на відмову від принципу спільності: «В ім'я методологічної суворості ми повинні усвідомити, що можемо мати справу тільки зі спільністю розсіяних подій» [5]. Додержання принципу переривчастості не дозволяє розглядати будь-які соціальні об'єкти як певну цілісність, аналогічну поняттю «твори» або «книги». Інше важливе методологічне положення пов'язане з розумінням соціального актора (Автора-Суб'єкта у широкому сенсі, тобто виробника соціальних «текстів») не як автономної творчої одиниці, а як *функції*, що виникає з порядку дискурсу. За М. Фуко можна спробувати уявити (змоделювати) таку культуру, де дискурси мали б звернення без функції, що іменується «суб'єкт» [5]. Слід також вказати на ідею децентрації Ж. Дерріда і концепцію «розходження поза протилежністю» Ж. Дельоза [6; 7]. Обидва підходи акцентують думку на одночасній присутності у будь-якій цілісності (в першу чергу — в тій, яку ми називаємо «суб'єктом») суперечливих тенденцій, мотивів, значень тощо. Дана методологічна настанова уводить у проблематику суб'єкта уявлення про панування і придушення. Не менш значущою з точки зору критичного аналізу соціально-філософського поняття «суб'єкт» є ідея формування суб'єктивності владою, висунена М. Фуко в 1970-ті роки.

Повертаючись до біполярної будови дискурсивного поля критики суб'єкта, позначимо концептуальні побудови, що склалися у французькій гуманітарній науці останніх десятиліть в опозиції до феноменологічних інтерпретацій суб'єкта, як «топологію суб'єктності». Щоправда, тут існує певна проблема відібрання матеріалу для такого дослідження, адже спроби топологічної інтерпретації суб'єкта здійснювалися паралельно у двох філософських течіях. З одного боку, шлях до топології суб'єктності проходить через епістемологію і структуралізм, маючи за точку відліку їх редукцію об'єктивістського спрямування, що у підсумку долається в топологічному моделюванні суб'єкта. З другого боку, до топології суб'єктності рухаються М. Гайдеггер [3], М. Мерло-Понті [8] та інші феноменологи, тільки з протилежного боку, від суб'єктивістської феноменології Е. Гуссерля. Відмовившись від інтеріорності та інтенціональності, М. Гайдеггер виходить за межі суб'єкт-об'єктних відносин і розглядає суб'єкт через буття. Тому тема топології суб'єкта може спиратися на ту чи іншу традицію.

Найбільш радикальним чином ідеї топології суб'єктності сформульовано в концепціях, що виникли на французькому ґрунті, на базі об'єктивізму семіотичного аналізу суб'єкта як категорії культури. До подібних теорій суб'єкта можуть бути віднесені концепції Ж. Дельоза, А. Бадью, М. Фуко та Ж. Дерріда [2; 5–7; 9; 10]. Спільним моментом зазначених концепцій є рефлексія «конструювання» суб'єкта, його топологічні інтерпретації (топологія Р. Тома,

теорія «життєвого простору» в психології К. Левіна, концепція суб'єкта як «хіазма» буття у феноменології М. Мерло-Понті [8]).

Топологічні концепції суб'єктивності являють собою особливе відгалуження філософської антропології, яке складається у другій половині ХХ ст. у Франції і позначає становлення нового типу мислення. Не відмовляючись від наріжної для класичної філософії категорії суб'єкта, сформувавши концепт суб'єктивності, Ж. Дельоз, А. Бадью, М. Фуко, Ж. Дерріда радикально переосмислили це поняття, інтерпретуючи його за допомогою топологічного «концепту», означивши його як «складка», «спіраль», «кишенню», дискурсивну атопію. Суб'єкт витлумачується як тимчасове утворення, як результат внутрішньої динаміки об'єктивного, що існує настільки, наскільки дозволяє об'єктивне. Одержана форма існування суб'єктивного є досить далекою від класичного суб'єкта. Суб'єктивне починає існувати у своїй деперсоніфікованій і безособовій формі, що може бути позначено терміном «суб'єктність». На відміну від суб'єкта і суб'єктивного суб'єктність не протиставляється об'єктивному.

Висновки. Незважаючи на певну інерційність соціально-гуманітарної думки та «звичку» розглядати філософську проблематику крізь призму суб'єкт-об'єктної опозиції, сьгодні філософська категорія суб'єкта піддається серйозній критиці та відповідно потребує радикального переосмислення. Зокрема, широко обговорюється можливість створення асуб'єктних моделей соціуму. В сучасному інтелектуальному просторі існують різні стратегії деконструкції суб'єкта, які можна умовно позначити як «стратегію Мови» і «стратегію Тіла». Філософський дискурс критики суб'єкта веде свої витoki від некласичної філософії, зокрема ідей Ф. Ніцше. Нині цей дискурс подано двома різновидами редукціонізму — об'єктивістським штибом (репрезентований у постструктуралістських побудовах) та суб'єктивістським штибом (феноменологічні інтерпретації суб'єкта). Опрацювання, аналітика феномену суб'єктності є необхідною умовою розуміння ставлення сучасної людини до самої себе, умовою пошуку шляхів виходу з антропологічної кризи, осмислення перспектив людини в історії суспільства і культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин, И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм [Текст] / И. П. Ильин. — М. : Интрада, 1996. — 253 с.
2. Фуко, М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук [Текст] / М. Фуко; пер. с франц. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. — СПб. : А-сэд, 1994. — 408 с.
3. Хайдеггер М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер; пер. с нем. В. В. Бибихина. — М. : Акад. проект, 2010. — 451 с.
4. Кристева, Ю. Силы ужаса: эссе об отвращении [Текст] / Ю Кристева; пер. с франц. А. Костиковой. — Х. : Ф-Пресс, ХЦГИ; СПб. : Алетейя, 2003. — 256 с. — (Гендерные исследования).

5. Фуко, М. Герменевтика субъекта. Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1981—1982 гг. [Текст] / М. Фуко ; пер. с франц. — СПб. : Наука, 2007. — 677 с.
6. Деррида, Ж. Письмо и различие [Текст] / Ж. Деррида ; пер. с франц. Д. Кралечкина. — М. : Акад. проект, 2007. — 495 с.
7. Делез, Ж. Складка. Лейбниц и барокко [Текст] / Ж. Делез ; общ. ред. и послесл. В. А. Подороги ; пер. с франц. Б. М. Скуратова. — М. : Логос, 1997. — 264 с.
8. Мерло-Понти, М. Видимое и невидимое [Текст] / М. Мерло-Понти ; пер. с франц. Шпаги О. Н. — Минск. : Логвинов, 2006. — 400 с.
9. Badiou Alain. Theorie du sujet. [Text] — P. : Seuil, 1982. — 132 p.
10. Бадью, А. Манифест философии [Текст] / А. Бадью ; пер. с франц. — СПб. : Аксиома, 2003. — 184 с.

АНТРОПОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СУБЪЕКТНОСТИ

Кузь О. Н.

Рассмотрены проблемы социального субъекта и субъектности в современном философском дискурсе сквозь призму антропологической проблематики. Пересмотрены концепт субъекта вне традиционной субъект-объектной онтогносеологической оппозиции, его введение в иные контексты и дискурсы. Показано, что современная критика субъекта представлена двумя основополагающими редукционистскими стратегиями: объективистским редукционизмом (французский постструктурализм) и субъективистским редукционизмом (феноменология). При этом рассмотрены философские интерпретации субъектности объективистского толка — психоаналитические конструкции и постструктуралистская топология субъектности.

Ключевые слова: субъект, субъектность, субъект-объектная оппозиция, топология субъектности, порядок символического, методологический редукционизм.

ANTHROPOLOGY OF SOCIAL SUBJECTIVENESS

Kuz O. M.

The article considers the problem of the social subject and subjectiveness in contemporary philosophical discourse through the prism of an anthropological perspective. It is stressed that the concept of the subject is reconsidered beyond the traditional subject-object opposition, immanent for ontology and gnoseology, and is introduced into other contexts and discourses. It is shown that the modern critique of the subject is represented by two fundamental reductionist strategies: objective reductionism (French post-structuralism) and subjective reductionism (phenomenology). The philosophical interpretation of subjectiveness represented in psychoanalytic conceptions (J. Kristeva) and poststructuralist topology of subjectiveness (A. Badiou, J. Deleuze, M. Foucault, J. Derrida) are considered in the research.

Key words: subject, subjectiveness, the subject-object opposition, the topology of subjectiveness, the symbolic order, methodological reductionism.

УДК 304.2:316.4

С. М. Попов, кандидат технічних наук, доцент

АТРИБУТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УПРАВЛІННЯ ЯК ЦІЛІСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Розглянуто атрибутивні характеристики управління як невід'ємних характеристик об'єкта, без яких управління не може існувати; системи атрибутів діяльності, що характеризують спектр сутнісних моделей різної природи і різних субструктурних рівней управління на мікро-, макро- і мегарівнях з метою створення єдиної атрибутивної моделі управління синергетичного типу.

Ключові слова: атрибут, атрибутивні характеристики, управління, субструктурні рівні, атрибутивна модель управління, синергетична модель управління.

Актуальність проблеми. Управління — це процес взаємодії суб'єкта на об'єкт, спрямований на впорядкування, збереження чи зміну системи об'єкта відповідно до поставлених цілей. Управління як вид людської діяльності існує з тих пір, коли виникла необхідність у спільній діяльності людей. Кожна історична епоха вносила свої корективи у відносини суб'єктів управління, методи стимулювання, масштаби організації самого процесу, але тільки у XX ст. з'явилися і стали розвиватися наукові підходи до управління. Управління являє собою невід'ємну частину людського буття, без якої неможлива спільна діяльність людей і суспільства в цілому. Ефективне управління є одним із основних чинників прогресу. Теорію управління слід охарактеризувати як акумуляцію і логічно впорядковане знання, що становить систему принципів, методів і технологій управління, розроблених як на основі інформації, одержаної емпіричним шляхом, так і в результаті використання досягнень низки конкретних наук.

Часто теорію управління розділяють на два рівні: 1) соціальне управління; 2) прикладна дисципліна. Перший рівень подано теоріями соціального управління, що є частиною загальних політико-економічних і соціально-філософських концепцій, котрі пояснюють механізм функціонування суспільства на різних етапах суспільного розвитку. Другий рівень подано як прикладну дисципліну, що поєднує в собі фрагменти фундаментальних наукових теорій, у першу чергу математики, логіки, психології та ін. З другого боку — це сукупність практичних знань і навичок, об'єднаних загальним завданням управління досить різноманітними об'єктами.

Управління як вид суспільної діяльності передбачає: 1) наявність владних відносин між керівниками і керованими; 2) скоординований вплив суб'єктів управління на групові дії або дії окремої особи, підпорядковані груповим завданням; 3) поєднання дій людей різних професій і спеціальностей, а також різноманітних чинників впливу на них (технічних, технологічних, організа-

ційних, психологічних); 4) узгодження особистих інтересів учасників процесу з цілями та інтересами організації; 5) створення і використання нормативної бази, необхідної для реалізації цілей організації; 6) визначення перспективних і поточних завдань та підпорядкування наявних ресурсів (людських, матеріальних, фінансових) реалізації цілей організації; 7) критерії ефективності управління організації, що піддаються як кількісним, так і якісним вимірам; 8) результати управлінської праці виражені не у матеріально-речовій формі, а в інформаційній.

Управління — це спосіб і форма впливу одного процесу, що виступає як штучний і заданий відносно деякої цілі, на інший, що виступає природним і таким, що володіє іманентним саморухом. Як наслідок саморуху штучного процесу управління змінюється згідно з вимогами цілей штучного процесу. Інакше кажучи, поняття управління виражає такий спосіб зв'язку двох діяльностей у соціотехнічних системах, за яких одна з них (керуюча) безпосередньо реалізує себе і переслідує свої цілі, а інша (керована) досягає своїх цілей опосередковано, за рахунок впливу на управлінську діяльність і приведення її функціонування до досягнення мети системи у цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Цілісність системи — це невід'ємні властивості об'єкта, без яких управління не може ні існувати, ні мислитися. Ще Арістотель відрізняв постійний атрибут від випадкових, змінних станів, так званих акциденцій. Найважливішим атрибутом тілесної субстанції у вченні Декарта є протяжність, а атрибутом духовної субстанції — мислення. Філософи-матеріалісти XVIII ст. найважливішими атрибутами матерії вважали протяжність і рух. Атрибутами матерії в діалектико-матеріалістичній філософії вважалися рух, простір, час, а також системність і відображення. Термін «атрибут» уживається і в сучасній філософії (філософська антропологія, неотомізм, персоналізм та ін.). Атрибутивність — всезагальна філософська категорія, без якої не може існувати або мислитися будь-яка система, об'єкт чи процес. Атрибутивна теорія інформації в своїй основі визначає інформацію як обмежену різноманітність, притаманну всім видам і формам структур об'єктивного світу, включаючи структури, відображені суб'єктом у пізнавальному процесі.

У 1948 р. К. Шеннон створив математичну теорію інформації, де під інформацією розумілися не будь-які повідомлення, що передаються не людьми один до одного, а тільки ті, які зменшують невизначеність у користувача. Було запропоновано абстрактну схему взаємозв'язку, яка складається з джерела інформації, передатчика, лінії зв'язку, приймача, адресату та джерела перешкод. Такі процеси мали найбільш важливе значення в управлінні. Н. Вінер запропонував використовувати поняття інформації у кібернетичі — науці про управління і зв'язок у живих організмах, суспільстві та машинах. Інформація стала розумітися у рамках функціональної концепції як така форма відображення, що пов'язана з самоуправлінськими системами. Ми

спираємося на розроблення атрибутивних характеристик управління (Ю. Комар) і концепцію саморегуляції соціального організму (В. Бех).

Формулювання цілей статті:

- визначити сутність управління в контексті його атрибутивних характеристик;
- обґрунтувати систему атрибутів управління як цілісної соціальної системи;
- дослідити атрибутивну концепцію управління та визначити її характеристики;
- з'ясувати управління як атрибутивний для цивілізації механізм упорядкування інформаційних потоків управління.

Виклад основного матеріалу. Атрибутивність — всезагальна філософська категорія, без якої не може існувати або мислитися будь-яка система, об'єкт чи процес. Атрибутивна теорія інформації в своїй основі охоплює визначення інформації як обмеженої різноманітності, притаманної всім видам і формам структур об'єктивного світу, включаючи структури, відображені суб'єктом у пізнавальному процесі.

Особливості атрибутивного підходу — оптимальна широта охоплення систем, що дозволяють вирішувати їх залежно від умов і рівня складності. Систему атрибутів розробив Ю. Комар в контексті державного управління, ми ж намагаємось розробити цю систему атрибутів управління в контексті соціально-філософської думки.

Перше. Система атрибутів матерії. Атрибути існування управління: 1) атрибути часу — минулий, теперішній, майбутній; 2) атрибути простору — довжина, ширина, висота; 3) атрибути руху — напрям, швидкість, мета; 4) атрибути впливу — мистецтво, наука, процес, представлені макросвітом.

Друге. Атрибути управління: 1) в соціальних системах, біологічних системах, неживій природі; 2) атрибути впливу управління: процес управління, наука управління, мистецтво управління, представлені мікросвітом, та їх ієрархічні рівні систем управління. Систему атрибутів діяльності складають широкий спектр сутнісних моделей (систем) різної природи, які необхідно цілеспрямовано формувати у системі управління, різні субструктурні рівні управління при органічному поєднанні мікро-, макро- і мегарівнів з метою створення єдиної атрибутивної моделі синергетичного типу.

Принцип атрибутивності реалізується у самій системі управління, яка об'єднує суб'єкта, об'єкт управління та підсистему зв'язків, що дають змогу досягти високої результативності системи і одержати синергетичний ефект. Цей принцип виступає як вплив суб'єкта управління на об'єкт, що створюється зі складних багатofункціональних атрибутивних підсистем. Ефективність досягається за рахунок мети і механізмів атрибутивного типу, методів управління і застосування наукових підходів у контексті філософії інформаційної цивілізації [1].

Таким чином, *управління* — це функція організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), що забезпечують збереження їх певної структури, підтримання режиму діяльності, реалізація їх цілей і програм; вплив суб'єкта (адміністративний, адміністративно-авторитарний, авторитарно-організаційний, економічний чи соціально-психологічний) на все те, що він намагається підпорядкувати своїй волі, змінити, перетворити, направити на досягнення поставленої мети; починається з виявлення вольового акту; видавання керівником команди, сигналу, вказівки, завдання; здійснюється через нагляд, контроль, вимоги звітності і урахування результатів виконання, оперативне коригування при відхиленнях від намічених параметрів і траєкторії досягнення мети; завершується процесом стимулювання управління об'єкта.

Атрибутивні характеристики управління як цілісної соціальної системи зводяться до того, аби розробити структуру управлінської інформації, що переноситься протоколами управлінської системи, структуру моделі управління відповідними ресурсами. Мета інформаційної моделі — надати структуру інформації, що сприяє ефективному управлінню. Інформаційна модель управління має справу з керованими об'єктами, які є абстракціями ресурсів оброблення і передавання інформації з метою досягнення ефективного управління: взаємовідносини, що існують між ресурсом і об'єктом, що управляється, як абстракцією цього ресурсу, не моделюється, тому слід абстрагуватися від властивостей ресурсів, а конкретний вплив операцій управління на ресурс має бути встановлений як частина специфікації класу об'єктів, що управляються. Різниця між управляючим об'єктом і ресурсом управління може бути описана так, що атрибути, операції і повідомлення видимі лише на межі керованого об'єкта, а внутрішнє функціонування ресурсу є непомітним. Клас керованих об'єктів розглядається як сукупність пакетів, кожен з яких є сукупністю атрибутів, операцій, повідомлень та відповідної поведінки. Пакети є обов'язковими чи умовними, що залежить від відповідних умов.

Правило управління як цілісної системи виходить з того, що керований об'єкт повинен підтримувати всі атрибути, операції управління, поведінку та повідомлення, що розгортаються в процесі всього управлінського циклу. *Концепція атрибутивного управління* спирається на теорію атрибуції, що пояснює причинно-наслідковий зв'язок між тим, що відбулося, і тим, що вважається причиною того, що відбувається. Атрибутивний підхід до управління виходить з того, що висновки керівника, як і поведінка його послідовників, зумовлені реакцією керівника на поведінку останніх, що сприяє обранню стилю лідерства керівником. У рамках даного підходу керівник головною чином виконує роботу інформаційного процесора.

Атрибутивна концепція управління спирається на найбільш широке розуміння інформації як відображення різноманітності у будь-яких об'єктах і процесах живої та неживої природи. У ній інформація в найбільш загальному

вигляді визначається як міра неоднорідності розподілу матерії та енергії у просторі і часі, що супроводжує дані процеси. В. Глушков стверджує, що інформація існує остільки, оскільки існують самі матеріальні тіла і, отже, створені ними неоднорідності, які несуть з собою будь-яку інформацію. У найширшому атрибутивному розумінні інформації як міри неоднорідності розподілу матерії та енергії акцентується не стільки функція впорядкування, скільки обмінне забезпечення у ситуації висхідної багатоманітності. У цьому контексті інформація інтерпретувалася не як властивість всієї матерії, а як особливість живих самоуправлінських систем чи тих свідомих істот, як основна передумова оптимального управління, на думку В. Беха, як єдиного соціального організму [2].

Дослідження проблематики управління як цілісної соціальної системи свідчить про те, що управлінська діяльність як необхідний засіб підтримання цілісності оптимального функціонування розвитку будь-якої складної соціальної системи включають у тій чи іншій формі елементи самоуправлінських структур. Історії невідомі соціуми, де б були відсутні інститути самоуправління. Феномен самоуправління детерміновано тим, що будь-який соціум як цілісність, що динамічно розвивається, суть самоорганізуюча, самоуправлінська соціальна система. Будь-яка соціальна система, від глобальної, якою є суспільство в цілому, до найпростішого локального соціального управління у процесі свого функціонування і розвитку, об'єктивно відчуває необхідність в управлінні як невід'ємному процесі самоорганізації. Тому атрибутивність самоуправлінської компоненти у загальній системі управління, перманентне відтворення і функціонування самоуправлінських структур у соціально-історичному процесі зумовлені внутрішньою логікою еволюції суспільства як самоорганізуючої цілісності. У контексті конкретно-історичних реалій ця тенденція до самоорганізації виражається у неперервній появі різноманітних організаційних структур, функціонуванні на їх основі самоуправлінських засад, включених у системи соціального управління сучасності.

Механізм внутрішньої саморегуляції, детермінуюча засада самоуправлінських елементів у будь-якому соціальному організмі характеризується певною мірою суперечливості (власне і є головним джерелом та стимулом до самоуправління). Головними сторонами субстанційної суперечливості виступають державність і самоуправління. І якщо державність у цьому процесі відображує доцентрові тенденції (в першу чергу тенденцію до посилення і зміщення інтегративно-субординаційних зв'язків у суспільстві), то наявність у суспільстві інститутів самоуправління як іншої організаційно-регулюючої системи суміжна переважно з іншою — відцентровою тенденцією. При цьому державні і самоуправлінські системи єдиної системи управління не просто існують, а діалектично протистоять і в той же час взаємодіють, доповнюючи, коригуючи і опонуючи, протиставляючи свою діяльність протилежній стороні. Об'єктивне ускладнення всієї системи суспільних зв'язків зумовнює підвищення значущості механізмів централізова-

ного управління у системі соціальної регуляції, що у свою чергу сприяє абсолютизації місця і ролі інститутів держави у соціально-політичній системі суспільства. Функціонування самоуправлінських засад є одним з чинників збереження демократичних засад у соціальній організації суспільства, остільки інститути самоуправління, будучи протилежною тенденцією до зверхцентралізації владних прерогатив державних органів, забезпечують необхідний стабілізуючий баланс у всьому механізмі соціального управління.

Атрибутивні і функціональні властивості мають відповідати цілям, поставленим перед організацією. Якщо ці характеристики не відповідають проголошеним цілям, то вони не досягаються. Для будь-якої епохи потрібні свої лідери, що мають необхідні якості індивідууму, особистості, суб'єкта, функціональне місце яких пов'язане з механізмом управління організації. Історія налічує багато прикладів, коли зв'язки змінювали атрибутивні властивості людини. Часто це було наслідком впливу елементів системи, з якими стратегічний управлінець поєднаний різними зв'язками. І, отже, зв'язки здатні створювати властивості елементів. Матеріально зв'язки можна представити інформаційними потоками, які циркулюють у системах управління (біологічно, соціально, духовно). Якими є характеристики цих потоків, такий і управлінець, така й людина, що намагається сприяти розвитку інформації як зворотним зв'язкам [3, с. 8–19].

Стратегічна функція управління організацією потребує формування цих інформаційних потоків, керівництва та управління ними. Ці потоки змінюють і функції посадової особи, і функції людини та її характеристики (властивості). Таким чином, стратег–управлінець організує систему управління, де циркулюють інформаційні потоки, відповідні цільовій структурі організації, створені ним за замовленням політика. Організація цих потоків, кількісно-якісні характеристики інформації у них визначаються стратегією. У цьому плані стратегія реалізується через організацію інформаційних потоків, які проходять в організації. Для досягнення цілісної соціальної системи необхідним є виконання таких функцій: 1) у телеологічній логіці (досягнення мети у формі місії, бачення проблеми чи сукупності завдань, які слід виконати); 2) в аксіологічній логіці (реалізація певних цінностей, які мають бути реалізовані у процесі управління); 3) в екологічній логіці (формування і врахування певних умов, які повинні бути збережені у процесі управління); 4) у методологічній логіці (управління мусить відповідати певному методу); 5) у сценарній логіці (управління повинно намагатися розширити можливий простір рішень, урахуовуючи теперішнє і майбутнє). Управління як цілісна соціальна система має будуватися інтераційно (оцінна функція максимізується для кожного кроку розвитку) чи безперервно (оцінна функція максимізується на горизонті управління). Ці підходи до управління створюють суперечності, що можна виразити як суперечності між стратегією і тактикою (довгостроковими і короткостроковими цілями), котрі поглиблюють суперечності між парадигмами інтераційного і неперервного управління.

У найбільш широкому сенсі управління як цілісна соціальна система являє собою базовий *соціосистемний процес*, змістом якого є розподіл інформації серед елементів системи з метою підтримання існування соціосистеми як специфічної екосистеми, що конвертує інформацію в інші форми ресурсів. Атрибутивною ознакою управління є інсталяція у соціосистемі контуру зворотного зв'язку, тобто поділ інформації на директивний та індикативний потоки. У вузькому розумінні під управлінням слід розуміти єдність: 1) суб'єкта управління (керівника); 2) об'єкта управління (управлінської системи, яка може, але не зобов'язана збігатися з одним з уявлень соціосистеми); 3) апарату управління, організованого ієрархічно, гетерархічно чи мережевим способом; 4) методів управління; 5) політичної системи, що забезпечує відтворення процесу управління через кооптацію елементів управляючої системи у контур управління, в тому числі на роль ефективного менеджера [4].

Управління підрозділяється на: 1) індукційне, коли влада штучно створює у суспільстві надумані нею зв'язки. Таке управління є ресурсоемним і принципово нестабільним, у деяких випадках воно може забезпечити динамічну рівновагу, але в жодній ситуації не може забезпечити статичного становища; 2) релаксаційне, при якому статична соціальна рівновага підтримується автоматично — без будь-якого втручання людини (в економіці — ринок і автоматичні квазіособистісні регулятори — големи, у повсякденному житті — звичаї і закони). Це управління не обов'язково є ресурсоемним, завжди стабільним, але не забезпечує динамічного гомеостазу (розвитку з регульованим зворотним зв'язком). У той же час всі форми управління сприяють створенню суспільної нерівності.

Відомі два основні механізми управління: 1) ієрархічний, для якого характерним є підвищення інформаційного спротиву, внаслідок чого у будь-який момент розривається ланцюг зворотного зв'язку і влади, регулятори втрачають будь-яке уявлення про реальний простір; 2) мережевий (корупційний), у якому інформаційний супротив має тенденцію падати до нуля, що приводить до перенавантаження.

У той же час управління завжди занурено у семантичне середовище, особливості якого значною мірою визначає метод управління і структуру апарату управління. Політика керівника є конкурентною, право керівника на управління зумовлюється онтологічно чи аксіологічно, підтримується нормативно і забезпечується навіть силою. Управління підпорядковується такій системі законів: а) будучи соціосистемним процесом, воно завжди функціонує і за будь-яких умов відтворюється; б) управління вирішує базове соціосистемне завдання (розподіл інформації) щодо досягнення конкурентних переваг; в) управління повинно привести до максимальної ефективності соціосистеми як інформаційного конвертора; г) адміністративний апарат або збільшується кількісно, або проводить адміністративні реформи щодо зменшення його кількісної сторони. У той же час в управлінні діють закони: 1) щодо бюрократичного збільшення адміністративного апарату, який є характеристикою адміністративного часу (кроків розвитку управлінської системи); 2) неможливо змінити структуру ад-

міністративного апарату, не залучаючи зовнішні відносно апарату управління адміністративні ресурси. Крім того, їх вирішення ускладнюються нормативно-правовими, культурними, етичними, етноконфесійними та адміністративними обмеженнями, які створюють граничні умови управлінського завдання. Під адміністративними обмеженнями розумітимемо всі операції з директивною чи індикативною інформацією, яку адміністративний апарат виконати не в змозі.

Обґрунтування доцільності застосування теоретичного підходу до аналізу управління як цілісної системи та атрибутивних характеристик спирається на традиційну теорію функцій А. Файоля та абстрактну теорію діяльності на рівні окремої людини, основні положення якої досить чітко сформульовано М. Вебером. Абстрактна теорія діяльності включає: суб'єкта, засоби, цілі, зворотний зв'язок. Г. Щедровицький довів, що управлінські функції спільноти (колективу) більш складні, ніж це подано в традиційній теорії. Наприклад, діяльність спільноти людей передбачає регламентацію відносин між ними, феномен влади, яка включає більш складну управлінську інформаційну модель наявності інформаційних і сервісних функцій передбачає, що у кожній з виокремлених ключових компетенцій і компетенцій, що забезпечують формування (тобто атрибутивної компетенції і компетенції, що забезпечує їх формування). При цьому атрибутивність має складні зв'язки, тобто формування атрибутивної компетенції, що відбувається в контексті формування компетенції — універсальних, професійних та інструментальних. Зазначені компетенції мають власні атрибути, у форматі яких виступають такі: наявність базових знань професійного і міжпрофесійного характеру; вміння виявляти проблеми і використовувати адекватні технології їх розв'язання; здатність інтегрувати знання з різних галузей для вирішення професійних завдань; вміння аналізувати статистичні і звітні дані, нову інформацію для прогнозування і висувати нові цілі, шукати нові засоби їх досягнення; вміння своєчасно і якісно, з врахуванням поточної ситуації і визначення тенденцій розвивати їх для виконання завдань; виступати ініціатором удосконалення діяльності; мати здатність керувати проектами. Далі було визначено інструментальні компетенції, де як ключові виокремлено здібності «виступати ініціатором удосконалення діяльності» та «висувати інноваційні ідеї і нестандартні підходи».

Кожна з компетенцій складається з елементарних функцій, що являють собою якісно однорідні види діяльності, які не включають інші види дій. Сучасне управління має зводитися до управління «організація — живий організм», котрий є новим видом управління, що має здатність до перманентної самоадаптації, яка об'єднує судинними органами управління і створює еластичні механізми, схожі на біологічний організм. Це органи, здатні ефективно маніпулювати ринком, — фінансові системи, платоспроможні системи, міжнародні системи розрахунків. Якщо модель управління «об'єкт управління – живий організм» буде реалізована на практиці і у повному об'язі, на більш ранніх етапах кризи, такий об'єкт легко адаптується до майбутніх змін. Наведена концепція управління пов'язана з концепцією інтелектуального капіталу,

теорією організаційної поведінки, прикладною поведінкою, HR-менеджментом, інформацією як соціальним та економічним ресурсом [5].

Отже, ієрархічність системи управління є атрибутивною характеристикою структури системних об'єктів. Там, де має місце ієрархія, цілісність складається з елементів як диференційована система, притаманна системі в цілому. Цілісність проходить через всі рівні ієрархічної структури і у цьому сенсі схожа на свою протилежність — сукупність (підструктури великої сукупності елементів, кожен з яких є структурою і цілісністю). У результаті маємо справу з великою кількістю різноманітних ієрархічних структур. Чинники, що забезпечують цілісність, відносну самостійність елементів ієрархічної структури, можуть бути різноманітними за своєю якісною специфікою і мірою свого виявлення. При цьому якісна специфіка ієрархічної структури визначає характер ієрархічної структури та принцип виокремлення її елементів. При вивченні складних кібернетичних систем ми зіштовхуємося з ієрархією процесів ухвалення рішень, автономність виокремлених підсистем зумовлюється при цьому можливістю ухвалювати на даному рівні ті чи інші самостійні рішення. Чим вище міра самостійності елементів управляючої системи, тим менш виражена її ієрархічна структура. При зменшенні міри децентралізації ієрархія управління стає все більш жорсткою і поступається місцем тоталітарному режиму в його чистій формі. У цьому разі всі рішення ухвалюються виключно на верхньому рівні і вся організаційна структура перетворюється на інструмент для приведення рішень до виконання. При повній децентралізації, коли право ухвалення рішень залишається за елементами нижчого рівня, організаційна структура руйнується, уступаючи місце анархії.

У системах управління часто паралельно існують декілька ієрархічних структур, між якими виникає складна взаємодія (як приклад, економічна система). М. Месарович, Д. Мако та І. Такахара виокремлюють в теорії систем три основні види ієрархії: 1) стратифіковані системи; 2) багатопшарові системи; 3) багатошарові системи. Побудова багатопшарових структур — це один з методологічних засобів системного аналізу (дерево цілей): прикладом багатопшарової системи слід назвати організаційну ієрархію, яка є синтетичним результатом структурної і функціональної ієрархій.

Більшість авторів розглядають ієрархічність як атрибутивну властивість системи, котра розуміється як ієрархічна впорядкованість. Глибокий зв'язок між явищами системності та ієрархічності не випадковий, оскільки корінь цього зв'язку лежить у діалектичній єдності внутрішнього і зовнішнього аспектів цілісності. Сама цілісність з цієї точки зору може розглядатися як деякий фундаментальний чинник, що породжує ієрархію. Проблема цілісності ще з давніх часів привертає увагу філософів. Ще Арістотель першим звернув увагу на те, що ціле «більше» суми частин, він намагався показати відносну незалежність цілого як сутності від змін, що відбуваються в його частинах.

Подальший розвиток концепції цілісності пов'язаний з іменами Лейбніця, Канта і особливо Гегеля. Різке підвищення інтересу до проблеми цілісності у рамках кібернетики і загальної теорії систем зумовлено розвитком функціонального підходу і концепції відкритих систем. Цілісність розглядається стосовно частин, при цьому дослідники намагаються розкрити безперервність і взаємозумовленість частин і цілого. Завдяки цілісним властивостям предмет є те, що він є, поза цих цілісних властивостей вся сукупність зовнішніх відносин і зв'язків предмета руйнується. Зникає і сам предмет. Цілісні властивості об'єктів реальної дійсності їх функціональному аспекті роблять ці об'єкти принципово пізнавальними. У загальній теорії систем поняття функціональної цілісності з самого початку кладеться в основу теорії систем і відіграє фундаментальну роль поряд з принципом ієрархічності. Ієрархічна будова систем у методологічному контексті виступає наслідком функціонального характеру цілісності. Остання як характеристика зв'язку системи з середовищем з самого початку виступає у формі ієрархічного чинника. З цієї точки зору відносно відокремлений об'єкт, який розглядається у рамках більш широкої системи «об'єкт-середовище», може тлумачитися як рівень ієрархії у цій останній системі. Другим рівнем є оточуюче середовище. Відповідно цього систему «об'єкт-середовище» слід зобразити двома концентрованими окружностями. Якщо частина середовища, в якій функціонує система (точніше, її найближче оточення), у свою чергу може бути описана як цілісність, то одержуємо трирівневу ієрархічну структуру, яку слід зобразити відповідно трьома концентрованими окружностями.

Функціональна цілісність зумовлює відносну самостійність, автономність окремих підсистем у рамках ієрархічної структури. Ця автономність у відомому сенсі є неминучою, як і неминучим є те, що об'єкт, раз він існує, володіє цілісними характеристиками, деякою власною поведінкою. Як слушно відмічає В. Бех, «аби перейти від субстанції до соціального організму, універсум необхідно розглядати як цілісність, що саморозвивається, що породжує сукупність конкретних форм руху, однією з яких стає соціальна» [6, с. 69].

Висновки. Управління — це атрибутивний для цивілізації механізм упорядкування інформаційних потоків усередині суспільства і між суспільством та оточуючим середовищем. Найважливішим елементом системи управління є мова як оболонка транслятора між інформаційним простором і особистістю. Ідеальне управління як цілісна соціальна система зводиться до організації системи метазаконів, виявом яких є виробництво, держава і право

Під живим організмом розуміється така система, яка зберігає свою системну тотожність сама з собою, незважаючи на безперервний потік як енергії, так і речовини субстрату, що проходить крізь неї. Організм на всіх етапах постійно змінюється і не просто взаємодіє з середовищем, а й активно впливає на нього, змінюючи чи намагаючись змінитися у потрібному йому відношенні. Ці особливості живого організму враховуються у рамках антикризового управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдеев, Р. Ф. Философия информационной цивилизации [Текст] / Р. Ф. Абдеев. — М. : ВЛАДОС, 1994. — 336 с.
2. Бех, В. П. Генезис соціального організму країни [Текст] : монографія — 2-е вид., доп. / В. П. Бех. — Запоріжжя : Просвіта, 2000. — 288 с.
3. Воронкова, В. Г. Управление как единый социальный организм [Текст] / В. Г. Воронкова // Нова парадигма: альманах наукових праць — 1999. — Вип. 10. — С. 8–19.
4. Друкер, П. Ф. Эффективный управляющий [Текст] / П. Друкер. — М. : ВС1, 1994. — 268 с.
5. Костюк, В. Н. Информация как социальный и экономический ресурс [Текст] / В. Костюк. — М. : ИЧП «Издательство Магистр», 1997. — 48 с.
6. Бех, В. П. Саморегуляція соціального організму країни [Текст] : монографія / В. П. Бех, Н. В. Крохмаль, Г. О. Нестеренко. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 652 с.

АТРИБУТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УПРАВЛЕНИЯ КАК ЦЕЛОСТНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Попов С. Н.

Рассмотрены атрибутивные характеристики управления как неотъемлемые характеристики объекта, вне которых управление не может существовать; системы атрибутов деятельности, которые характеризуют спектр существенных моделей разной природы и разных субструктурных уровней управления на микро-, макро- и мега-уровнях с целью создания единой атрибутивной модели управления синергетического типа.

Ключевые слова: *атрибут, атрибутивные характеристики, управление, структурные уровни, атрибутивная модель управления, синергетическая модель управления.*

ATTRIBUTIVE CHARACTERISTICS OF THE MANAGEMENT AS AN INTEGRATED SOCIAL SYSTEM

Popov S. M.

The article provides an analysis of attributive characteristics of the management as the inherent characteristics of the object, outside of which management can not exist; systems attributes of activity, that characterize the spectrum of essential models of different nature and different substructural levels of management at the micro-, macro- and mega levels in order to create the unified attributive management model of a synergetic type.

Key words: *attribute, attributive characteristics, management, structural levels, attributive management model, and synergetic management model.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

ФІЛОСОФІЯ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДНИК СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Осмилено місце філософії правової освіти в системі сучасного соціально-гуманітарного знання як важливої умови дискурсу, що виходить за межі проблеми відповідальності суб'єктів права стосовно природного середовища як чогось зовнішнього для них у площину їх діалогу з Природним універсумом, рахуючись з визнанням пріоритетності його прав відповідно до прав людини.

Ключові слова: *правова освіта, екософія, екоправовий дискурс, соціально-гуманітарне знання.*

Актуальність проблеми. Визначення сутності феномену права, його місця та функцій у людському бутті є, на нашу думку, ключовою проблемою філософії правової освіти, що посідає чільне місце у сучасному соціально-гуманітарному дискурсі. Останній, між іншим, через зіставлення різних точок зору має на меті знаходження адекватної відповіді на питання щодо засобів правового забезпечення процесу формування глобального простору толерантних відносин між суб'єктами права [1, с. 293, 328, 361, 388]. Незважаючи на розмаїття підходів, застосовуваних у межах цього дискурсу стосовно зазначеної ролі права та взаємин його суб'єктів [2–4; 5, с. 7–142; 6–8], вважаємо ще недостатньо оціненим екософський [9–13]. На наш погляд, це дещо звужує можливості цілісного розуміння того, чим насправді є правова реальність як системоутворюючий складник екосоціальної сфери буття, власне, як основа «природного спільнобуття» (термін К. М. Маєр-Абіха) [14, с. 9].

Ось чому видається, що саме філософія правової освіти є важливим складником пошуку і застосування нової парадигми мислення, яка б урахувала позицію представників філософських шкіл, що опрацьовують методологію правового інтерсуб'єктивізму, особливо в його екософському вимірі. Тому **метою** статті є осмислення місця філософії правової освіти в системі

сучасного соціально-гуманітарного знання як такої їх сфери, що утверджує домінацію принципу права на життя як системоутворюючого елемента ко-еволюційних відносин між людиною та її соціумом з Природою. Як на нас, досягнення цієї мети дозволить збагатити теоретико-методологічні засади розроблення моделі екосоціальної стратегії розвитку людства.

Вирішення пов'язаних з цією метою завдань маємо здійснити шляхом використання наукової спадщини Р. Атфілда [15], К. Ікеди [16], Г. Йонаса [17], Б. Каллікотта [18], З. Г. Лапіної [19], К. М. Маср-Абіха [14], О. І. Субетто [20], Л. Уайт-мл. [21], Чжоу Хун [19]; Ф.-Е. Шварцкопфа [22], К. Шиліна [19; 23] у сенсі їх творчого переосмислення в контексті концепції екософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їхнім соціумом з Природою за допомогою толерантного правового дискурсу.

Аналіз проблеми. Кожна історична епоха має не тільки соціально-гуманітарну змістовну специфіку, а й той ідейний контекст, що поєднує її з минулим та майбутнім. Таким контекстом, безумовно, є ідеї правового гуманізму, постійне відтворення яких — це одна з найважливіших функцій не тільки філософії права, а й філософії правової освіти. Саме цей контекст соціальної історії фактично й вирізняє феномен людства з-поміж інших феноменів життя.

Завдяки з'ясуванню значення продукування в системі правової освіти ідей гуманізму, що перш за все уособлюються з духовними екзистенціалами особистості як вищими правовими цінностями, відкривається можливість усвідомити місце філософії правової освіти у сфері соціально-гуманітарного знання та її роль у парадигмальному оновленні світогляду людства. Це стало особливо відчутним за умов зростання небезпечності глобальної екологічної кризи. Наслідки руйнівних міжнародних конфліктів ХХ ст., що викривають безпорадність стратегії розбудови техногенної цивілізації, змушують повернутися до ефективного використання гуманістичного потенціалу філософії правової освіти. Це означає, що тільки крокуючи у цьому напрямі, можна досягти мети суто людського розвитку — відтворювати цілісно-гармонійну — духовно багату, всебічно обізнану особистість як творчу індивідуальність, що здатна, пізнаючи саму себе й навколишній світ, створити гармонійне екосоціальне середовище. У цьому сенсі гуманізація є парадигмальною метою та засобом філософії освіти постіндустріальної доби.

Узагалі гуманізація становить сутнісну мету справжньої освітянської системи, спрямованої на продукування все нових і нових поколінь відтворювачів життя в його коеволюційному модусі. Її зміст визначається через функцію філо(еко)софії в цілому і філо(еко)софії правової освіти зокрема. Жодна інша галузь сфери соціально-гуманітарних знань не має такого методологічного призначення, бо користується у цьому сенсі послугами самої філо(еко)софії як провідної світоглядної дисципліни.

На жаль, у попередні епохи людської історії, коли панувала ідеологія дегуманістичної соціально-економічної стратифікації з притаманним їй продукуванням антиекологічної, сциентичної свідомості, сфера впливу ідей гуманізму в класовоантагоністичному соціумі була надзвичайно обмеженою. Носії цих ідей були поодиноким виявом людяності у світі жорстокої соціальної боротьби, гноблення та несправедливості. Звичайно, заангажована соціетальною владою система освіти у класово антагоністичному суспільстві не працювала на відтворення гуманістичної (право)свідомості. Навпаки, поява у цій системі носіїв такої свідомості була винятком.

Протягом ХХ ст., з одного боку, під посиленням впливом наслідків деструктивної політики правлячих кіл країн з класово антагоністичною суспільною структурою, а з другого, — її критики представниками західної філо(еко)софської думки, зокрема В. Гьосле, Г. Йонаса, К. М. Маєр-Абіха, Ф.-Е. Шварцкопфа, а також репрезентантами світової, особливо скандинавської, соціал-демократії, антивоєнного руху та ідеологами руху неприєднання, відбувся поступовий перехід суспільної свідомості їх громадян на позиції визнання ідей гуманізму, людяності, пріоритетності права на життя, первинності та верховенства прав Природи щодо прав людини та інших духовних екзистенціалів — свободи, справедливості, рівноправ'я тощо, як вищих загальнолюдських соціально-гуманітарних цінностей. Міжнародне їх визнання відбулося ще у 1976 р. за актом Гельсінкської наради політичних лідерів провідних країн світу. Тому остання чверть минулого століття, зміст якої почали визначати (наприклад, за висновками Д. Белла [24]) як перехід від індустріальної доби розвитку цивілізації до постіндустріальної епохи, засвідчила чіткий акцент в освітянській політиці у цілому та правоосвітній, зокрема щодо її гуманізації на засадах впровадження коеволюційної парадигми (значною мірою обґрунтованою у творах Н. Моїсєєва [25]).

Незалежна Україна також крокує у руслі цього процесу, про що свідчать відповідні нормативні документи, зміст яких, зокрема, концентровано окреслюють укази Президента України від 18 жовтня 2001 р. «Про Національну програму правової освіти населення» [26] та від 17 квітня 2002 р. «Про Національну доктрину розвитку освіти» тощо.

Виходячи із завдань, визначених у цих документах, на нашу думку, сучасна філософія правової освіти передусім має дати адекватну відповідь на жакливі виклики технократичної політики і екокатастрофічної дійсності за допомогою екоправової рефлексії неklasичного типу. Саме вона дає можливість «зняти» їх екофобні заміри шляхом розроблення і упровадження в суспільній думці та практиці сучасного формату екософії права, що синтезував краще з того, що дали йому на озброєння концепції раціоналізму та ірраціоналізму, які сформувалися в парадигмі інтерсуб'єктивізму.

Принциповим для розуміння сутності парадигмальних змін, що з необхідністю повинні відбутися у свідомості творців правової державності в Україні,

є розуміння того, що соціальний порядок концентровано відбиває суб'єктність реалій правової думки залежно від ідеологічних настанов, які продукують правлячі кола, уособлюючи сталі принципи права, котрі у свою чергу тією чи іншою мірою впроваджуються у сфері державного управління.

Класовоантагоністичні суспільства користувалися чи не єдиним принципом права: підкоренням громадянства владній верстві та забезпеченням її панування. Такий принцип обґрунтовувався, зокрема, з позицій релігійних догматів, посиленням навіть на Священе писання. Навпаки, гуманістична філософська думка, у тому числі релігійна, відхиляла такий підхід в обґрунтуванні права, посиляючись на його природні засади.

Філософське обґрунтування природних джерел права обстоювало як вияв соціальної справедливості принцип правової рівності людей та врівноваження їх волевиявлення адекватною правовою відповідальністю. На таких екогармонійних засадах гуманістичної філософії в цілому та філософії правової освіти зокрема має вибудовуватися і система правової освіти та виховання, мета якої — формування особистості, що свідомо (право)творює постіндустріальне громадянське суспільство та правову державність.

Виходячи з розуміння досягнень сучасної філо(еко)софської думки, бачимо її співставлення до екософської рефлексії проблем правової освіти як ставлення цілого до часткового, загального до специфічного. У своїй фундаментальності екософія виходить з еніологічного знання про універсальні закономірності енергоінформаційного обміну у Природі, екстраполюючи їх у площину вивчення співвідношенням антропного та соціального як взаємодоповнюючих один одного початків соціоприродного гомеостазу. Але якщо сенс екософії полягає у з'ясуванні законів взаємодії людини та її соціуму з Природою через пізнання всіх граничних підстав буття людини з метою обґрунтування шляхів досягнення гармонії соціоприродного гомеостазу, то специфіка екософської рефлексії проблем правової освіти пов'язана із визначенням можливостей людини як творця і суб'єкта права, носія правосвідомості впливати на цей процес у правовий спосіб шляхом генерування екоправових ідей, моделювання змісту норм відповідного їм парадигмального характеру та конструювання на такого типу законодавчому фундаменті свого життя як біосоціальної, правової істоти, що є єдиною природною істотою, обтяженою відповідальністю за збереження не тільки власного роду, а й усієї біосфери як власного природного середовища. Тому екософська рефлексія проблем правової освіти має цілком доцільну мету, котра чітко визначає її світоглядно-методологічну відмінність у сфері як екософського знання, так і філософсько-правового: вона функціонально зорієнтована на збереження, підтримування та розвиток людського роду, його життя шляхом утвердження у соціумі імперативів екоправової культури. Це зумовлює необхідність створення адекватної цій меті системи правової освіти та виховання, яка б виступала надійною умовою формування екоправової свідомості творців

постіндустріальної, екологічної державності, зокрема такої, що стосується нашої країни.

У цьому сенсі об'єктом філософії правової освіти виступає правова реальність, у тому числі як сфера, де перехрещуються юридичні статуси людини та її суспільства з оточуючим їх природним середовищем (біосферою), а предметом — когнітивне поле пошуку і обґрунтування шляхів гармонізації взаємостосунків суб'єктів права не тільки між собою у соціумі, а й у всій сфері екосоціального їх буття.

Висновки. Філософія правової освіти, посідаючи чільне місце у сфері соціально-гуманітарного знання, визначає себе зокрема і як філософія гармонізації стосунків правової людини та її соціуму з природним середовищем їх буття, що виходить з дослідження всіх граничних підстав їх правового статусу. Вона є наріжним каменем філософсько-правової рефлексії нового пост(мета)некласичного типу, що виявляється через іманентну їй властивість вивести діалог (дискурс) між носіями різних типів соціокультур та праворозуміння за межі власне суб'єкт-суб'єктних стосунків на тлі визначення рівноцінною їх стороною всього соціоприродного їх контексту, тобто природного середовища (універсуму), якому суб'єкти права, осмислюючи свою відповідальність, власне й надають фундаментальні права. У цьому сенсі відбувається парадигмальний поворот у здійсненні філософсько-правової рефлексії, яка набуває нової якості — (над)інтерсуб'єктивності, котра виявляє себе як кореляцію співвідношення прав Природи і прав людини в аспекті досягнення стану соціоприродного гомеостазу як свідомо керованого людиною та її соціумом процесу утвердження динамічної рівноваги усіх її елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хабермас, Ю. Философский дискурс о модерне. Двенадцать лекций [Текст] / Ю. Хабермас; пер. с нем. — 2- изд., испр. — М. : Весь мир, 2008. — 416 с.
2. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. [Текст]. — М. : Мысль, 1999.
3. Берман, Г. Западная традиция права : эпоха формирования [Текст] / Г. Берман. — М. : Изд-во МГУ, 1998. — 624 с.
4. Кравець, В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Кравець. — К., 2003. — 16 с.
5. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
6. Четвернин, В. А. Современные концепции естественного права [Текст] / В. А. Четвернин; отв. ред. В. А. Туманов. — М. : Наука, 1988. — 144 с.
7. Legal Positivism : reference collection [Text] / ed. by Mario Jori; University of Cagliari. — NY : New York University press, 1992.
8. Postmodernism and Law : reference collection [Text] / ed. by Dennis Patterson, The State University of New Jersey. — Dartmouth : Publishing Company Limited, 1994. — 443 p.

9. Бургарт, Т. І. Проблема антропної природи права в позитивному екзистенціалізмі Н. Аббаньяно [Текст] / Т. І. Бургарт // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. — Вип. 98. — С. 182–188.
10. Бургарт, Т. І. Особливості екоософсько–правової методології [Текст] / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. — Х. : ХУПС, 2009. — Вип. 1 (32). — С. 183–190. — (Сер. : Соціальна філософія, психологія).
11. Бургарт, Т. І. Сутність та об'єктивна необхідність екоософії права [Текст] / Т. І. Бургарт // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. праць; ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2009. — Вип. 1. — С. 72–81. — (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
12. Захарова, В. О. Особливості методологічного підходу до вивчення феномену еко-правового виховання в сучасній Україні [Текст] / В. О. Захарова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. праць; ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 3. — С. 164–175. — (Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
13. Шефель, С. В. Екоософія права [Текст] / С. В. Шефель // Наук. зап. Харків. ун-ту Повітр. Сил. — Х. : ХУПС, 2008. — Вип. 1 (30). — С. 18–24. — (Сер. : Соціальна філософія, психологія).
14. Маєр–Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту [Текст] / К. М. Маєр–Абіх; пер. з нім. А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 2004. — 196 с.
15. Атфилд, Р. Етика экологической ответственности (Главы из книги) [Текст] / Р. Атфилд; пер. Л. И. Василенко и В. Я. Козлов // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности ; антология / пер. с англ. и франц. ; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; ввод. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — 203–257.
16. Икэда, К. Экологическая проблематика в контексте буддизма [Текст] / К. Икэда // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности : антология / пер. с англ. и франц. ; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; ввод. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 289–307.
17. Йонас, Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації [Текст] / Г. Йонас ; пер. з нім. — К. : Лібра, 2001. — 400 с.
18. Калликотт, Б. Азиатская традиция и перспективы экологической этики: пропедевтика [Текст] / Б. Калликотт // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности : антология / пер. с англ. и франц., сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; ввод. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 308–327.
19. Лапина, З. Г. Экологическое воспитание — творческая индивидуальность будущего [Текст] / З. Г. Лапина, Чжоу Хун, К. И. Шилин. — М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. — 256 с. — (Энциклопедия Живого знания; т. 6).
20. Субетто, А. И. Экокультура как форма неклассического социоприродного гомеостаза на базе общественного интеллекта [Текст] / А. И. Субетто // Экологическая культура в научных, философских и богословских интерпретациях : матер. IX междунар. конгресса (17-19 октября 1996 г., С.-Петербург). — СПб. : Изд. фирма «Наука», 1996. — С. 112–116.
21. Уайт-мл., Л. Исторические корни нашего экологического кризиса [Текст] / Л. Уайт-мл. // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности ; антология / пер. с англ. и франц.; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; вводн. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 188–202.

22. Шварцкопф, Ф.-Э. Метаморфоза данного : На пути к созданию экологии сознания [Текст] / Ф.-Э. Шварцкопф; пер. с англ. Н. Ленышин. — М. : Идея-Пресс, 2000. — 232 с.
23. Шилин, К. И. Экоософские начала социологии будущего [Текст] / К. И. Шилин. — М. : Социум, 2000. — 352 с. — (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 1).
24. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — 956 с.
25. Моисеев, Н. Н. Экология человека глазами математика : Человек, природа и будущее цивилизации [Текст] / Н. Н. Моисеев. — М. : Мол. гвардия, 1988. — 251 с.
26. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18.10.2001 р. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://ligazakon.ua/!_doc2.nfs/linc1

ФИЛОСОФИЯ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СОВРЕМЕННОГО СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОГО ЗНАНИЯ

Шефель С. В.

Осмыслено место философии правового образования в системе современного социально-гуманитарного знания как важного условия дискурса, который выходит за рамки проблемы ответственности субъектов права относительно природной среды как чего-то внешнего для них в плоскость их диалога с Природным универсумом, исходя из признания приоритета его прав относительно прав человека.

Ключевые слова: правовое образование, экософия, социально-гуманитарные знания, экоправовой дискурс.

THE PHILOSOPHY OF LEGAL EDUCATION AS A COMPONENT OF THE MODERN SOCIO-HUMANITARIAN KNOWLEDGE

Shefel S. V.

In the article place of the philosophy of legal education in the modern socio-humanitarian knowledge is comprehended as an important provision of discourse, that goes beyond the issue of liability of legal subject in relation to the environment as something external to them in the plane of their dialogue with the Natural universum, regarding the recognition of the priority of its rights concerning human rights.

Key words: legal education, ecosophy, ecolegal discourse, socio-humanitarian knowledge.

УДК 1:316.3+340.12

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент

ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНЕ ПІДґРУНТЯ

Проаналізовано історичні та культурно-правові особливості становлення і розвитку правосвідомості українського суспільства. Доведено, що важливу роль у цьому процесі відіграло звичаєве право українців. Досліджено вплив правничої літератури та правових документів різних епох на генезу правосвідомості українського народу.

Ключові слова: правосвідомість, звичаєве право, повсякденна правосвідомість, культурно-історичні передумови.

Актуальність проблеми. Правосвідомість українського суспільства визначається не тільки різноплановими процесами сучасності, а й тими традиціями, що були закладені під час боротьби нашого народу за свою державність, культуру, мову, релігію. Історичні чинники та культурно-правові особливості розвитку українського народу дають змогу пояснити походження як позитивних, так і негативних рис правосвідомості сучасного вітчизняного соціуму.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Слід зазначити, що дану проблему вивчали історики, філософи, філософи права, культурологи, оскільки вона має міждисциплінарний характер. Для нашої наукової розвідки важливими є ідеї, що містяться у працях О. Бобровського, Г. Боряка, Т. Гирич, М. Гримич, А. Гуревича, П. Кравченка, Р. Лаценка, С. Пахмана, В. Потульницького, С. Рудницького, М. Свердлова, Н. Старченко, Т. Хинчевської-Геннель, Н. Яковенко та ін.

Разом з тим, аналіз різноманітних публікацій показує, що проблему історичного підґрунтя правосвідомості сучасного українського соціуму у філософсько-правових роботах висвітлено фрагментарно. Саме тому **метою** статті є дослідження впливу історичних та культурно-правових чинників різних історичних періодів як комплексного явища на правосвідомість сучасного українського соціуму. Вона є спробою філософсько-правової рефлексії історичних подій та джерел у контексті означеної проблеми.

На нашу думку, вплив соціокультурних традицій на формування правосвідомості українського суспільства доцільно розпочати з доби Київської Русі, тому що саме в цей період було прийняте православ'я, що визначило вектор духовного, політико-правового розвитку як українців, так і інших слов'янських народів. Правосвідомість населення Київської Русі багато в чому формувалася під впливом візантійського права. Важливе значення для наукової розвідки, що здійснюється, має така пам'ятка давньоруської правової думки, як «Руська Правда», де було кодифіковано чинні норми, встановлювався розподіл між кримінальним і цивільним правом. Показовим у цьому документі є те, що

майно цінувалося вище за свободу та саме життя людини. Активний вплив на свідомість (правосвідомість зокрема) в ті часи справляла церква, яка проголосила, що чоловіки та жінки, люди всіх соціальних груп (включаючи рабів, холопів) є рівними перед Богом і розподілила все населення на категорії за характером їх включеності у життя самої церкви. Узагалі прийняття православ'я як такого визначило особливості правосвідомості народів, що входили до складу Київської Русі. Якщо розглянути етимологію поняття «православ'я», то побачимо, що воно складається з двох слів «право» і «славлю», але йдеться, перш за все про боже право та особливе його становище порівняно зі світським правом. Разом з тим треба зазначити, що саме православна релігія припускала первинність світської влади над церковною, на відміну від тогочасного католицизму. Фактично православна релігія стала духовним підґрунтям для подальшого розвитку суспільних уявлень про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту.

Після розпаду Київської Русі особливого значення набуває боротьба українців за збереження культурної самобутності та утворення власної держави. Правосвідомість українців того часу характеризується саме визначенням інституційних форм збереження національно-культурної ідентичності, намаганням відстоювати свої права в межах Литовсько-Польської держави. Як відомо з історичних джерел, Вітовт намагався утворити унітарну державу, але, зустрівши опір з боку окремих земель (особливо українських), був змушений залишити їм обмежену державність. У другій половині XV ст. Велике князівство Литовське перетворилося з федерації на унітарну державу, проте потрібний литовсько-білорусько-український характер князівства залишився. Саме тоді було видано «Литовський Статут», який містив, як стверджують Р. Лашенко та А. Яковлев, переважно «українське право» [1, с. 115].

Аналізуючи правосвідомість українства XV–XVII століть, Г. Боряк, Т. Гирич, Н. Старченко, Н. Яковенко підкреслюють, що реконструкція правосвідомості в її побутовому, особливо ментальному, вимірі є складним дослідницьким завданням, оскільки вчений має справу з так званою прихованою реальністю, що виявляється лише в непрямий спосіб – у характерних для певного часу і середовища вербальних кліше, манері здійснювати якісь рутинні повторювані дії, мотиваціях і контрмотиваціях тих чи інших учинків тощо [2, с. 68–81].

Одним з опосередкованих джерел вивчення правосвідомості українців у XV–XVII століттях є різного роду правничі літератури. Адже саме вона сприяла, з одного боку, переходу від традиції усного (звичайового) права до норм права писаного, тобто кодифікованого, а з другого – запроваджувала у широкий ужиток ті вербальні штампи, за допомогою яких описувалися найрізноманітніші нюанси людської поведінки, часто доволі далекі від сфери права [3, с. 6–10].

На тлі нерозвиненості літературної мови як засобу передавання психологічних реакцій людини це давало несподіваний ефект тотального просякання

правничою термінологією мало не всієї писемної продукції тих часів: від побутових гумористичних мініатюр, що їх молоді кепкуни заносили до судово-адміністративних книг (канцелярист підкреслював пародійність цих текстів), до творів візіонерського жанру (класичним прикладом тут може бути віршована драма кінця XVII ст. «Розмова во кратці о душі грішної», де Страшний суд змальовується як засідання міського суду за участю апостолів-лавників, адвоката і та ін.) [4, с. 161–176].

Через недослідженість цього феномену важко сказати, наскільки корелювалася популярність згаданих правничих кліше з формами реальної правосвідомості, що мали б їм відповідати. Це, однак, не ставить під сумнів авторитет правничого тексту як певного абсолюту, зрівнюваного з сакральним.

Отже, звернемося до короткого опису основних правових документів того часу, які відображують інституційну правосвідомість у Великому князівстві Литовському. Наприклад, Литовський Статут в дещо осучасненому тлумаченні – це збірник кримінальних, цивільних, адміністративних, державних, процесуальних та інших норм публічного життя Великого князівства Литовського. Як відомо, вперше правовий синтез звичаєвого права з новими реаліями соціального побуту здійснили саме кодифікатори Першого Литовського Статуту 1529 р., а подальшого юридичного оформлення він набув у Другому Литовському Статуті 1566 р., котрий не тільки відбив накопичені за чверть століття соціальні зміни, а й засвідчив підвищення рівня кодифікаторської техніки. Згідно з привілеєм Люблінської унії 1569 р. Другий Литовський Статут зберігав силу чинного законодавства на від'єднаних від Великого князівства та інкорпорованих до Корони Польської українських землях, де з плином часу одержав напівофіційну назву Волинського Статуту (або «волинського права»). Однак усупереч сеймовим постановам 1647 і 1667 років, Волинський Статут жодного разу не був надрукований і поширювався лише в рукописних копіях.

Тим часом у Великому князівстві Литовському 1588 р. було ухвалено нову редакцію Статуту – так званий Третій Литовський Статут. Його дія формально не поширювалася на українську територію, але поступово Третьюму Статутові вдалося витіснити звідси Другий Литовський Статут завдяки неодноразовим публікаціям: 1588 р. старобілоруською мовою, тобто в оригіналі, і до середини XVII ст. чотири рази (1614, 1619, 1623, 1648 роки) – польською мовою.

Крім статутів, після Люблінської унії 1569 р. в Україні набули чинності коронні сеймові конституції, що поширювалися переважно у вигляді друкованих збірок сеймових ухвал за певні проміжки часу, як-от: 1550–1579 роки, 1550–1581 роки, 1550–1596 років та ін. (у практичному вжитку такі збірники називалися конституціями коронними). У процесі входження новоінкорпорованих українських земель в організм Корони Польської суди Києва, Луцька, Володимиря, Кременця, Житомира, Вінниці, Брацлава стали стикатися з тими

чи іншими елементами коронного (польського) права. Це дало поштовх до поширення його коментованих видань, відомих в Україні за іменами упорядників: Статут Яна Гербурта, Статут Станіслава Сарніцького, Статут Яна Янушовського, Статут Теодора Завадського [5, с. 83–85].

Аналізуючи означену ситуацію, можна констатувати, що інституційна форма правосвідомості на теренах України розвивалася під впливом польсько-литовського права, яке поєднувало українську правову традицію з європейською. Разом з тим не всі правові акти, що ухвалювалися, відповідали інтересам українського народу і не були сприйняті його правосвідомістю як справедливі, оскільки вони утверджували домінування Корони Польської на українських землях.

Вочевидь, українці в цей період віддавали перевагу звичаєвому праву як такому, що відповідало реальним потребам населення, тобто більш розвинутою була саме неінституційна форма правосвідомості. Такий стан справ було зумовлено ще й тим, що правнича література, на думку Н. Яковенко, була доступна не всьому населенню. У середовищі, де фіксується обіг правничої літератури, можна умовно виділити три групи: 1) судді та члени суддівських колегій; 2) адвокати; 3) приватні особи [5, с. 86].

Отже, є достатньо підстав припустити, що чимало примірників правничої літератури могло зберігатись у бібліотеках осіб, які мали відношення до сфери судочинства і були недостатньо поширені серед пересічних громадян.

Уважаємо, можна констатувати, що правнича література та різноманітні юридичні процедури до певної міри утверджували обізнаність громадян з писаним правом і виховували серед населення повагу до закону в цілому, тобто формували суспільну правосвідомість. Проте дослідники цього періоду української історії фіксують обмеженість книжкової номенклатури та зводять її до декількох найбільш відомих праць, що задовольняли потреби як аматорів, так і професіоналів.

Виходячи з наведеного, Н. Яковенко сформулювала декілька проблемних питань, що безпосередньо стосуються генези правосвідомості українців: чому аж до середини XVIII ст. українське письменство не випродукувало жодної власної рефлексії щодо природи права, витоків законів тощо?; чи не свідчить це про механічне підкорення літері закону на тлі абсолютної байдужості до його духу?; чи це наслідок вторинності української інтелектуальної культури взагалі або підсвідома сепарація від тих верхів суспільства, де «пишуть закони»? [5, с. 105]. На наш погляд, у бездержавні часи існування України правосвідомість населення більшою мірою орієнтувалося на звичаєве право і намагалася по можливості абстрагуватися від офіційного права, не вступаючи з ним у жорстку опозицію. Така ситуація була пов'язана з тим, що позитивне право, як правило, мало не український характер і насаджувалось з боку держав-колонізаторів.

З іншого боку дивиться на цю проблему Т. Хинчевська-Геннель, яка, досліджуючи форми національної свідомості української шляхти і козацтва кінця

XVI–середини XVII століть, дійшла висновку про те, що цей історичний період слід тлумачити хіба символічно, оскільки в його межах «неможливо точно окреслити жодних культурних зсувів, перемін у ментальності та свідомості людей». Конкретним доказом існування цілком реальної прірви між творцями-інтелектуалами та очікуваними «споживачами» їхньої культурної продукції можуть бути, серед іншого, спостереження дослідників за україно-схемною сферою цього «споживання». Наприклад, результати аналізу маргіналій та фізичного стану книг Київського Пустино-Миколаївського монастиря свідчать про те, що упродовж двохсотлітнього існування його книгозбірні, яка у середині XVIII ст. налічувала 840 томів, нею користувалося всього близько 16 осіб; більшість цих книг, схоже, не дочекалися свого читача взагалі, – і то не тільки світські західно-європейські та польські видання (що можна було б пояснити специфікою читачього кола), а й православна патристика [6, с. 7–12].

Наступним критерієм, який характеризує розвиток як інституційної, так і неінституційної правосвідомості українців в різні історичні періоди, є ставлення до бездомних, що сприймалися як певна загроза усталеному соціально-правовому порядку. Як стверджує О. Гуревич, вороже ставлення до бездомних — це «нормальна» реакція середньовічного суспільства, орієнтованого на незмінний соціальний порядок. Там, де будь-яка мобільність підозріла, кожен мігрант є «чужим» уже тому, що він непричетний до звичного кола зв'язків у родині, корпорації, місці мешкання. Такі люди опиняються в становищі, за термінологією соціологів, «позакастовому», викликаючи підозру як парії, покидьки [7, с. 33]. Фактично людина без місця проживання, без соціального статусу не вписується в усталену композицію простору і часу конкретного соціального організму, тому суспільна свідомість (правосвідомість зокрема), яка є доволі консервативною, не сприймає таку особу в межах правового поля, відмовляє їй у наданні прав, у правовому захисті. Винятки становили паломники, старці, народні сказителі, до яких в Україні ставилися з особливою пошаною.

Як свідчать історичні джерела, комплекс ворожості до бездомних волоцюг притаманний і русько-литовському праву. Воно зобов'язувало міського жителя Великого князівства Литовського повідомляти владу про кожного прибульця, що зупинився у його домі, а «неоповіщеного» належало «поймавши, в пута железніе на две недели оковати и до работи приставити». Бездомних осіб, які «без служби живучи і ніякою роботою не бавяться», Статут рекомендує за третім нагадуванням «дубцями б'ючі, вон з мест и местечок виганяти». З численних судових заяв і матеріалів слідств можна переконатися у тому, що «люди похожалиє, люди волочачі, голтяі...» з погляду обивателя – це завжди потенційні крадії і правопорушники. З небезпекою опинитися за межею усталених соціальних зв'язків пов'язане одне з найсимволічніших покарань античності, середньовіччя і ранньомодерного часу – вигнання з землі, яке бере початок в архаїчній процедурі «позбавлення миру» (наприклад, такий ізгой-

злочинець, поставлений поза законом людей, у давньогерманському праві ототожнювався з вовком, що мало підкреслити загальну ворожість до нього). Вигнання з землі під назвою «поток» відоме «Руській Правді» як покарання за особливо тяжкі за тодішніми уявленнями злочини: умисне вбивство без сварки, крадіжка коня, підпалення двору [8, 9, 10, с. 153].

Як правило, означені фобії у правосвідомості пересічних громадян були пов'язані з реальною загрозою втратити життя або власність. Саме тому в подальших роздумах ми звернемося до різноманітних аспектів та виявів звичаєвого права у сфері майнових відносин як прикладу еволюції правосвідомості, перш за все на неінституційному рівні.

Вочевидь, одним з основних прав людини, що є основою її незалежного існування, виступає право на власність. Захист власності суб'єктом правосвідомості об'єктивно сприяє розвитку його правосвідомості. У цьому контексті С. Пахман, вивчаючи цивільно-правові відносини у Російській імперії, зазначає, що народна правова свідомість XIX ст. не розрізняла понять «власність – володіння – користування – розпорядження майном». Навіть в юридичній теорії та практиці XIX ст. не існувало чіткості в розрізненні цих понять: у законодавчих та інших державних актах терміни «власність» і «володіння» вживаються здебільшого як синоніми, а сама власність майже до кінця XVIII ст. не була визнана в принципі як право [11].

У той же час аналіз різноманітних джерел дозволяє стверджувати, що у правовій свідомості селян Російської імперії (українців зокрема) у XVIII–XIX століттях існували певні уявлення про власність: вони чітко усвідомлювали відмінність між «моїм» і «чужим». Недаремно в слов'янських мовах є спеціальний займенник, що позначає власницьку належність, – «свій». Селянська логіка до геніальності проста й лаконічна. Усе в світі з погляду народної правосвідомості за належністю є: «своє», «чуже» та «спільне». Це три кити, на яких ґрунтується вся звичаєво-правова система уявлень про власність. І тут треба внести деякі пояснення. Чому ми не вживаємо займенник «моє»? Бо він означає індивідуальну власність, а в народному середовищі була провідною родинна власність [12, с. 47].

У народному юридичному термінологічному словничку XVII–XVIII століть є дієслово «своїти», що приблизно означає «заявляти про певну землю як свою, вважати певну землю своєю». Цей термін можна знайти в документах щодо територій, освоєних займанщиною. Родинне майно для селянина було саме «своїм» (у значенні родинної власності), а не «моїм» (тобто власністю домогосподаря) і не «нашим», бо «наше» може бути як родинне, так і громадське, це може бути спільна власність селян і пана тощо. Однак найчастіше спільність майна позначав прикметник «спільний» у різних його варіантах («сполний», «вольний», «общий» тощо). Розрізнялися «чуже» і «не-своє». «Не-своє» у розумінні селянина є дуже конкретним: воно може бути «синове», «доччине», «чуже» – це «сусідове», «панське», а також «невідомо чие».

За народною правосвідомістю земля була «своя», «чужа» та «спільна», незалежно від того, чи існувало право власності на неї, право володіння нею чи користування. Причому навіть казенні селяни вважали надільну землю «своєю». Те, що казенні селяни вважали землею, надану їм у наділ, спадковою («наследственной»), було для народної правосвідомості XIX ст. нормою. Як свідчить величезний фактичний матеріал судових справ, «своєю» могла вважатися та земля, яка формально не була власністю (наприклад, землеволодіння чиновників, казенних селян на старозаїмочних землях тощо). Доки не доходило до екстремальних ситуацій, селянина цікавив не формальний, а тільки фактичний стан справ: селянська правосвідомість була не «теоретичною», а «прикладною». У цьому виявлявся прецедентний характер звичаю. Наприклад, селянин містечка Трипілья Трипільської волості Київського повіту Іван Овчаренко писав у своїй скарзі про те, що «с давних времен» за його батьком, «бывшим казенным крестьянином» числилася 1 десятина садибної і 8 десятин польової, орної та сінокосної землі. Однак під час люстраційної перевірки в 1872 р. у нього відібрано частину землі і передано іншим людям, зокрема Тимофію Овчаренку, «который с предков не имел земли и никогда таковою не занимался». Позивач, пишучи, що за селянином «числилася» земля, водночас називає цю землю «наследственной». І такі «кописки» характерні для безлічі справ. Серед правників XIX ст. була поширеною така думка: коли застосувати найсправедливіший принцип приватної власності на землю, то доведеться визнати, що державні селяни переважно сиділи на власній землі [12, с. 48].

Для розуміння правосвідомості українського селянства цікавим є той факт, що після реформи 1861 р. старозаїмочники на загальній підставі мали здійснити викупні платежі за землі, якими вони користувалися, однак «за свої землі» вони навідріз відмовлялися платити. Саме в цей період починається процес активізації народної правосвідомості: осмислення своєї звичаєво-правової спадщини, пов'язаної з новими буржуазними реаліями та новою юридичною термінологією, зокрема з поняттям «приватна власність на землю».

Народна правосвідомість українських селян XIX ст. включала момент обов'язковості санкціонування державою їхніх споконвічних звичаїв. З римських часів існує право першої заїмки. Майже завжди воно передбачало тією чи іншою мірою санкцію держави. Не була винятком і українська правова традиція. Так, поселення козаків по Дніпру до порогів було санкціоноване королем Польщі Сигізмундом I, права, вольності і привілеї підтвердив козакам і Стефан Баторій. Оскільки право і державний контроль у давні часи ще не були настільки досконалими, щоб проконтролювати всі випадки заселення нічийних земель, то народна колонізація значною мірою проходила стихійно, лише час від часу посилаючись на загальні твердження влади чи абстрактний дозвіл можновладця. Так само й щодо інших «вольностей», зокрема позбавлення сплати податків від різного роду діяльності. Можна знайти аналогії і в

привілеях, що їх надавали польські правителі окремим містам чи містечкам за німецьким (магдебурзьким) правом.

За цими фактами можна простежити цікавий взаємозв'язок офіційного кодифікованого права і народної правосвідомості. На час заселення Слобожанщини Положення про займанщину (вільну заїмку), хоч і асоціювалося у народній правосвідомості з давнім звичаєм, однак водночас фігурувало в офіційному законодавстві. Незважаючи на те що в Литовському Статуті йдеться про шляхту, це стосується і козацького стану, оскільки Баторій урівняв його в правах з руським шляхетством. До речі, сприйняття положень Литовського Статуту (хоча він був створений за кращими європейськими зразками європейського права) як «своїх» давніх звичаїв — непоодиноким випадком в історії української правової культури.

На думку фахівців, XIX ст. характеризується особливим поживаленням в юридичній сфері, активізацією кодифікаційної роботи, виробленням єдиної юридичної термінології. Цей процес супроводжувався широкими дискусіями як у наукових колах, так і в державних департаментах. Друга половина XIX ст. характеризується значним підвищенням правосвідомості у вищих колах тодішнього суспільства. Завдяки активізації діяльності адвокатури цей процес сколихнув і народну правосвідомість слобідських селян, ожививши в пам'яті події двохсотрічної давності, коли їхні предки освоювали землі дикого поля на правах першої заїмки. Вивчивши матеріали, пов'язані з судовими процесами за позовами сільських товариств Слобожанщини, можна переконатися в консервативності народної правової свідомості. Доки не існувало загрози порушенню звичаю, «старозаїмочників» цілком влаштовувало жити в ситуації двоправ'я: де-юре вони хазяїнували на казенній землі, а де-факто — на своїй власній. Але в ситуації екстремальній — коли їх стали змушувати викуповувати власну землю, — активізуються історична пам'ять та правова свідомість. Народні юридичні уявлення чітко зафіксували поняття правонаступництва: землі, набуті правом першої заїмки військовими поселенцями у XVII–XVIII століттях, чітко усвідомлювалися їхніми нащадками у XIX ст. як власні [12; 5; 4; 3].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що звичаєво-правова ситуація в Україні є географічно і хронологічно неоднорідною. Однак при всій відмінності історичного розвитку Волині, Полісся, Поділля, Подніпров'я, Слобожанщини, Півдня України звичаєво-правові майнові відносини є за основними показниками ідентичними. Відмінності в ухваленні рішень не мають регіональної специфіки. Що стосується Галичини, то хоча відмінність джерел (польська мова, посилання на польську та австрійську правову дійсність тощо) і створює враження інакшості, насправді ж загальні риси звичаєво-правового інституту власності є стабільними: подвірна форма землеволодіння, відсутність (за винятком окремих форм) общинного землеволодіння, подільність родин, подібність земельних наділів, загальні риси спільної родинної власності,

переважання звичаїв виділів над спадковими звичаями, важлива роль жінки як правонаступниці свого чоловіка, стабільні народно-правові уявлення про спільність угідь, практика договірної-зобов'язальних відносин, подібність звичаїв взаємодопомоги за принципом обміну, синкретичність народної правосвідомості, активні процеси правотворчості у пореформений період тощо.

Такі явища, а точніше, їх комплекс, можна вважати етнічною звичаєво-правовою специфікою українського села XIX ст. Це не виключає регіональної та локальної специфіки їх реалізації. Наприклад, закономірністю історії земельних відносин було таке: чим менше часу минуло від колонізації нових земель, тим неусталеніші в законодавчому плані ці відносини і, отже, тим більше можливостей для виявлення і запровадження звичаю. Це стосується Слобідської України, де навіть у пореформений період був наявний певний хаос у земельних відносинах, які ще не вилилися в остаточно закінчену форму і значною мірою регулювалися звичаєм. На Півдні України до реформи існували і подвірне володіння, і общинне; земля розподілялася за кількістю душ, кількістю робітників та кількістю худоби; нерідко існували комбіновані варіанти. Оскільки землі було вдосталь, то поміщики не наглядали за її розподілом, селяни користувалися землею необмежено.

Незважаючи на те що більшість території України у XIX ст. перебувала у складі Російської імперії, тут практикувався відмінний від решти території Росії поділ селян на основні групи за майновим станом і відповідно за сплатою або відробітком повинностей: тяглі, піші, городники, халупники. Ця традиція пов'язує українську систему земельних відносин та селянської організації з європейською. Не можна назвати цю рису української селянської культури суто звичаєвою, проте вона є базовою для неї.

Разом з тим специфікою Карпатського і Прикарпатського регіонів є особлива варіабельність і розвиненість скотарських економічних та соціальних звичаїв. Західна Україна взагалі демонструє вищий рівень правового регулювання питань, пов'язаних з селянством, та особливу розвиненість інституту громадського землеволодіння і самоуправління. На Півдні України в означений період ширше застосовуються прогресивніші методи господарювання і активізуються товарно-грошові відносини в селянському побуті, в той час як «старі» українські регіони тяжіли до консерватизму та архаїчних звичаїв. Лівобережна Україна і Слобожанщина демонструють особливу живучість звичаєво-правових явищ щодо власності на землю, за якими ділянка, набута за правом першої заїмки або розчищена від лісу («ляди», «розтребі»), є незаперечною власністю селянина. Він мав право розпоряджатися нею на власний розсуд, що суперечило офіційному статусу цих земель як «казенних». Полісся і «озерна» Волинь виявляють неординарні звичаї користування лісовими та водоймищними угіддями. Вочевидь, що особливості розвитку правовідносин у різних українських землях є підтвердженням тези про неоднорідність правосвідомості українців, обумовлену соціально-економічними, політичними та культурно-історичними причинами.

Висновки. Проаналізований доробок науковців щодо історичних особливостей та звичаєво-правової культури українців свідчить про симбіоз звичаю і права, що було виявом народної правотворчості та правосвідомості. Саме звичай став для українського села, та й узагалі для всієї етнічної культури українців, ефективною формою самовиживання у складних політичних та соціально-економічних умовах в межах іноетнічних держав. На сьогодні багатство і самодостатність української звичаєво-правової культури становлять важливий розділ духовної спадщини українців, що дає змогу відтворити константи правосвідомості тодішнього українського суспільства і зрозуміти особливості правосвідомості сучасних українців: недовіру до офіційного права та превалювання звичаїв і традицій, прагнення індивідуальної свободи та справедливості, визнання права власності як основи індивідуального буття та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потульницький, В. А. Теорія української політології [Текст] / В. А. Потульницький. — К. : Либідь, 1993 — 206 с.
2. Старченко, Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) [Текст] / Н. Старченко // *Месіаеуаіа Осаіпіса : ментальність та історія ідей.* — К., 1998.— Т. 5.— С. 68—81.
3. Яковенко, Н. М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. : передмова [Текст] / Н. М. Яковенко // *Книга Київського підкоморського суду (1564—1644)* / підгот. Боряк Г. В., Гирич Т. Ю. та ін. — К., 1991.— С. 6—10.
4. Яковенко, Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. [Текст] / Н. М. Яковенко // *Укр. археогр. щорічник.* — 1993. — Вип. 2. — С. 161—176.
5. Яковенко, Н. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. [Текст] / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2002. — 416 с.
6. Хинчевська-Геннель, Т. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору [Текст] / Т. Хинчевська-Геннель // *Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті : матер. Других «Берестейських читань»*, Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1—6 лют. 1995 р. — Львів, 1996. — С. 87—130.
7. Гуревич, А. Я. Проблемы средневековой народной культуры [Текст] / А. Я. Гуревич. — М. : Искусство, 1981.— 359 с.
8. Бобровский, О. В. Досудебный процесс по «Русской Правде» [Текст] / О. В. Бобровский // *Право и политика.* — 2007. — № 9. — С. 105—109.
9. Бобровский, О. В. Уголовный и гражданский процесс по «Русской Правде» [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Бобровский. — Тольятти, 2007. — 161 с.
10. Свердлов, М. Б. От «Закона Русского» к «Русской Правде» [Текст] / М. Б. Свердлов. — М. : Юрид. лит., 1988. — 174 с.
11. Пахман, С. В. История кодификации гражданского права [Текст] / С. В. Пахман ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2004. — 872 с. — (Сер.: Русское юридическое наследие).
12. Гримич, М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття [Текст] / М. В. Гримич. — К. : Арістей, 2006. — 560 с.

ПРАВОСОЗНАНИЕ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Калиновский Ю. Ю.

Проанализированы исторические и культурно-правовые особенности становления и развития правосознания украинского общества. Доказано, что важную роль в этом процессе играло право обычаев украинцев. Исследовано влияние правовой литературы и правовых документов различных эпох на генезис правосознания украинского народа.

Ключевые слова: правосознание, право обычаев, повседневное правосознание, культурно-исторические основы.

FEELING FOR LAW OF UKRAINIAN SOCIETY . CULTURAL AND HISTORICAL BASISES

Kalinovski J. J.

In the article are analysed historical and legal culture particularities of basis and development in feeling for law of Ukrainian society. Emphasized, that law of ukrainian customs is necessary to create this process . We also analysed the influence of law literature and law documents from different epochs into the genesis of feeling of law of Ukrainian society.

Key words: feeling for law, law of customs, everyday law, cultural and historical basises.

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

ТРАДИЦІЇ ЯК БАЗИС ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРИНЦИПІВ (НА ПРИКЛАДІ КИТАЮ)

Присвячено розгляду найбільш традиційного суспільства — китайського, і того, як воно намагається провести правові реформи. Прагнення держави вдосконалити правову систему зі збереженням існуючих культурних, зокрема правових, традицій допомагає віднайти нові шляхи взаємодії держави і суспільства. У свою чергу це призводить до фактично безболісного реагування на реформи, що проводяться.

Ключові слова: традиції, традиційне суспільство, правова реформа, правова система, морально-правова філософія.

Актуальність проблеми. Історія людства — процес накопичення цінностей духовної і матеріальної культури, їхнього дбайливого передання від покоління до покоління. Збереженню і збільшенню цих цінностей слугують

традиції, які дозволяють формулювати і розв'язувати проблеми побудови та функціонування системи права у державі та суспільстві.

Дослідження традицій зумовлюється й практичними потребами суспільних систем, особливо таких, що трансформуються. У ситуації переходу від однієї системи права до іншої — принципово нової — традиції у праві залишаються цементуючим чинником, який дає змогу зберегти у процесі реформ своєрідне правове забарвлення народу. Визнаючи традиції, держава створює ще один шлях порозуміння між владою та суспільством.

Правова актуальність даної проблеми підтверджується також таким: оскільки кожна держава володіє багатим арсеналом правових традицій, вони потребують серйозного дослідження та аналізу. Адекватне теоретичне висвітлення проблеми традицій на практично-правовому рівні дозволить здійснювати більш гнучку правову політику, вдосконалювати правотворче мистецтво, точніше і оптимальніше враховувати ступінь впливу правових традицій у суспільстві.

Тому не випадково, що проблема традицій прямо чи опосередковано лягає в контекст більшості сучасних досліджень у галузі права, моралі, суспільного розвитку тощо.

Ступінь дослідженості теми. Загальну проблематику співвідношення традицій і права розроблено доволі повноцінно. Але в багатьох народів існують національні особливості, врахування яких цікаве не тільки з точки зору теоретичного дослідження, а й з позицій часткового врахування і можливого запозичення найбільш ефективних механізмів перетворення традицій на право, врахування ставлення держави до подібних регуляторів тощо. У цьому сенсі дослідження лише набувають систематичного характеру. Серед науковців, які приділяють увагу цьому аспекту, можна виділити Л. Бороха, О. Дзьобаня, О. Дробницького, О. Лукіна, Є. Куманіна та ін.

Мета статті — показати, як формується правова система держави на базисі існуючих традицій суспільства. Конкретно-історичним джерелом для цього використовуємо історію і морально-правову культуру Китаю. Але подібна робота може бути здійснена не тільки стосовно Китаю, а й відносно будь-якої іншої країни, оскільки для будь-якої історичної спільності людей традиції виступають невід'ємним чинником суспільного розвитку.

Безумовно, Китай є унікальним у плані як тривалості збереження культурної спадщини, так і феноменальних темпів суспільного розвитку. Але разом з тим проблеми Китаю, пов'язані з традиціями, є досить типовими — і для даного східного регіону (Індія, Японія, Корея та ін.), і для інших країн. І зараз, коли азіатсько-тихоокеанський регіон виходить на передові позиції у світовій політиці, досвід розвитку цих країн, причини їх разючих економічних успіхів гідні найпильнішої уваги з боку всіх зацікавлених осіб і організацій різноманітних галузей знань (зокрема, в галузі права), у тому числі й українських.

У контексті проблематики статті розглянемо вияв традицій у моралі і праві. О. Лукін вважає, що мораль — це така регулятивна форма суспільної свідомості, яка відображує об'єктивну соціальну необхідність узгодження суспільних і особистих інтересів за умови пріоритету суспільних, сполучення особистого блага як кінцевої мети з загальним благом як вищою метою [10, с. 200–210]. Зазначену необхідність мораль залежно від соціальних умов по-різному реалізує в поведінці індивідів, виступаючи у формі потреби особистості та у формі суспільних норм, оцінок і вимог. Мораль спрямовано на підтримання гармонії особистості і суспільства, що є умовою їхнього благополуччя і прогресу. Мораль регулює відповідні компоненти свідомості і поведінку особистості в усіх сферах громадського життя.

Система моралі є традиційною з точки зору її формування, розвитку, функціонування та характеру управління суспільними процесами. В її утвердженні і існуванні величезну роль відіграє накопичений досвід, що слугує особливо важливою, а у деяких випадках узагалі винятковою детермінантою людських вчинків і поведінки. Крім того, традиції протягом тисячоліть залишалися ледь не єдиним специфічним засобом трансляції моральних відносин.

Вимоги моральності формуються в самій практиці масової поведінки, при взаємному спілкуванні людей. Імперативність моральних традицій і звичаїв спирається на авторитет суспільної думки і одержує ідейне вираження в загальних фіксованих уявленнях (заповідях, принципах тощо) про те, які вчинки слід здійснювати. Довговічність, міцність і виняткова стійкість є характерними рисами моральних традицій. Багато з них, будучи суто історичним продуктом, породженням свого часу, пережили цілі історичні епохи, не піддавшись скільки-небудь істотним змінам, хоча нерідко справжній зміст і причини, що їх викликали, бувають назавжди втраченими. В. Плахов у зв'язку з цим слушно вважає, що традиції завжди відігравали й відіграють у моральній надбудові важливу роль, слугують основним засобом розвитку моральних відносин, забезпечують і зумовлюють (прискорюють або сповільнюють) суспільний моральний прогрес [5, с. 165].

Переходячи до розгляду моральних традицій у Китаї, слід підкреслити, що моральні відносини завжди відігравали тут величезну роль, були фундаментом традиційного суспільства, лежали в основі його структури, визначали звичну (традиційну) систему цінностей і норм. У разі іноземних навал та інших соціальних катаклізмів саме традиції виступали регенеруючими і стабілізуючими силами.

У традиційному китайському суспільстві конфуціанські етико-ритуальні норми були основним джерелом правових принципів і юридичних кодексів, у які переносилися цілі уривки з канонічних книг. Суворі норми ритуалу, церемоніалу та етичних обмежень кодифікували спосіб життя всіх шарів суспільства — від імператора до простолюдина. Протягом усієї відомої нам стародавньокитайської історії відбувався процес деміфологізації і десакралі-

зації ідеології, що зумовило знаходження етикою і ритуалом, а не, наприклад, релігією видатного місця у даній культурі. Етичний компонент мав головне значення в синкретичному комплексі етико-релігійних уявлень про світ. Велич і мудрість давніх правителів, які вважалися моральним еталоном, були безпосередньо пов'язані з їх чеснотами [11; 12]. Етична проблематика переважала в традиційній китайській філософії.

Сутність конфуціанства, яке було ідейною основою імперського Китаю, у найбільш загальному вигляді зводилася насамперед до етичної норми і ритуалізованого церемоніалу. Мораль у конфуціанській традиції слугувала критерієм оцінювання цивілізацій і відмінності цивілізованого світу Китаю від оточуючих його «варварів». Вважалося, що особливий характер міжособистісних відносин і відносин індивіда та суспільства показує переважання китайської цивілізації. Конфуціанській традиції в Китаї була притаманна загострена свідомість моральної відповідальності правлячої еліти. З XIV ст. в неоконфуціанстві підсилювалося прагнення ототожнити політику з практичною мораллю. Велика увага приділялася освіті і самовдосконаленню, а також повсякденній моралі, вихованню особистим прикладом, почуттю родинної і класової солідарності. Конфуціанська ідеологія зв'язувала воедино індивідуальну, родинну та суспільну мораль, віддаючи перевагу традиційним родинним цінностям. Головними атрибутами китайських родинних і шлюбно-родинних відносин завжди вважалися усталеність, безперервність та наступність. Конфуціанські традиції всіляко підвищували значення родинних і земляцьких зв'язків, поширюючи їх на господарську і політико-правову сфери.

Як ідеальний тип людської особистості в давньому конфуціанстві висувався «абсолютно мудрий» (шень жень). Він відрізнявся яскраво вираженою соціальною спрямованістю: його основною якістю було «вдосконалювання себе» з метою «умиротворення народу». Під «вдосконалюванням себе» розумілося бездоганне наслідування традиційним моральним нормам. «Абсолютно мудрий» додержувався принципу «людяності» (жень), що віддзеркалювало гуманістичний дух стародавності, принципу «середини і усталеності», тобто уникав крайнощів у думках, почуттях та вчинках, упорядковував світ, викликаючи цим загальну повагу, відмовлявся від особистої вигоди заради загальної блага, не мав сумнівів, страху та жалю, досконально знав ритуал «чи».

Поняття «чи» (благопристойність, етика, ритуал) стало вищим символом ритуалізованої етики, перетворилося на найбільш загальну характеристику правильного, навіть ідеалізованого, соціального устрою і поведінки людини та мислилося як вираження найважливішого чинника не тільки культуротворення, а й космовпорядкування. Поняття «чи» входило в число найбільш значущих понять філософсько-правового вчення Конфуція, що надало «чи» статусу універсальної норми, яка перестала бути суто етичною. У результаті еволюції у вченнях стародавніх філософів категорія «чи» стала виражати ідею соціального, етичного, релігійного та загальнокультурного нормативу, що давало можливість тлумачити цю категорію досить широко і різноманітно.

Категорію «чи» докладно описано в класичному конфуціанському трактаті «Чи Цзи», який став для наступних поколінь енциклопедією мудрості давніх, незаперечним кодексом чітко фіксованих правил поведінки (близько 300 основних і 3000 додаткових). За «Чи Цзи» основне в «чи» — сувородомірність і чіткі соціальні, особливо рангово-ієрархічні розбіжності. Заснований на них порядок речей, який базується на традиціях, — основа стабільного суспільства, запорука соціальної гармонії, фундамент процвітаючої держави. У цьому, як слушно вважає Л. Васильєв, сенс і сутність «чи» [12, с. 173–178].

Моральні норми в Китаї були настільки ж стійкими, як і конфуціанство. Однак усе в світі змінюється. В даний час у Китаї стурбовані тим, що молодь перестає поважати традиційні цінності. Викликає заклопотаність утрата тієї моралі, що завжди була притаманна китайській культурі. У суспільстві посилюються індивідуалізм, егоїзм, дух конкуренції, що пояснюють буржуазним впливом. Як відображення кризи в моральному вихованні зростає юнацька злочинність. Процес модернізації викликав свого роду «культурний парадокс»: прогрес у науці і техніці супроводжується втратами в моральності. Китайська культура поки далека від можливості знайти усередині себе відповідь на моральні виклики модернізації. Можливо, вихід із кризи буде знайдено у поєднанні суто китайських моральних цінностей із критично осмисленими західними цінностями.

У правовій сфері традиції виявляють себе також досить цікаво. У вітчизняній літературі розрізняють декілька споріднених понять: право, правова система, правосвідомість, правотворчість, правореалізація тощо. Право тлумачиться як система загальнообов'язкових соціальних норм, а також відносин, що закріплюються державою за допомогою цих норм і охоронюваних нею; сюди включаються також права, свободи і обов'язки, що визначають правовий статус особистості. Під правосвідомістю розуміється сукупність поглядів, ідей, які виражають ставлення людей і соціальних груп до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Правосвідомість, правотворчість і правореалізація розглядаються як складові правової системи.

Для нас тут найбільший інтерес становлять право і правосвідомість. Стоєрно суб'єкта право виражає зовнішню реальність, а правосвідомість — внутрішню, хоча і те й інше є продуктом духовного виробництва і можуть об'єктивуватися в письмовому вигляді (наприклад, як звід законів або памфлет, присвячений випадкам безправ'я). Право і правосвідомість можуть впливати і впливають один на одного [3, с. 19].

Слід зазначити, що аналогічний поділ термінів є характерним і для інших видів духовного виробництва: розрізняють мистецтво і естетичну свідомість, релігію і релігійну свідомість тощо. Іноді термінологічне подвоєння не здій-

снюється через багатозначність терміна, що має в різних контекстах різний зміст: «Мораль — це ... моральність, один з основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві; особлива форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин...» [13]. Таке розведення термінів у суворому змісті відображає як розбіжності між галузями духовного виробництва (право, мистецтво, релігія і т. д.) і формами суспільної свідомості (відповідно права, естетична, релігійна та інша свідомість), так і функціональний і генетичний взаємозв'язки між ними. Можна вважати, що духовне виробництво як сукупність своїх галузей — динамічна категорія, а суспільна свідомість у своїх формах — відносно статична в кожний окремий момент розгляду. Духовне виробництво — це процес, а суспільна свідомість — результат. Зрозуміло, що традиції одного й іншого розділити складно.

Після цього невеличкого відступу перейдемо до розгляду питання про роль традицій у праві. Історично першою формою права було звичайне право, тобто регулювання суспільних відносин за допомогою звичаїв. Звичайне право мало низку позитивних сторін — довговічність, обрядова форма, зрозумілість, доступність. Первісні звичаї діяли на основі визнання, поваги, вони були синкретичні і містили елементи міфології, моральності, естетики тощо, були пов'язані з психологією, звичками, думками. З утворенням класів і держави частина цих звичаїв затвердилася як специфічна галузь правової надбудови — санкціоноване державою звичаєве право. «Державний звичай» одержує якісно інший статус — джерелом його імперативності стає примушення, авторитет держави. На основі звичаєвого права виникає спеціальне державне позитивне законодавство. При цьому в закон оформлявся не всякий звичай, а тільки такий, який був здатний відображувати інтереси пануючого класу. Звичаєве право і позитивне законодавство часто взаємодіють: з одного боку, звичаєве право виступає одним із джерел державної законотворчості, а з другого — позитивне законодавство впливає на звичаєве право. Розбіжності звичаєвого права і позитивного законодавства полягають у тому, що звичаєве право є роз'єднаним, розпливчастим, має локальний характер, обмежене життєвим досвідом, а позитивне законодавство є систематизованим, у концентрованій формі виражає волю пануючого класу і являє собою вищий ступінь правопорядку.

Право слугує свідомим і раціональним інструментом суспільного регулювання і посідає в класовому суспільстві головне місце в системі соціального управління. Наявність традицій у праві є виявом його безперервності і спадкоємності, зумовлених безперервністю і спадкоємністю принципів та правил соціального управління. Традиції в праві закріплюють зв'язок між різними етапами його розвитку і зберігають певні елементи або сторони права (стосовно сутності, змісту, форми, структури, функцій тощо). Спадкоємність у праві залежить як від спадкоємності в матеріальних, базисних відносинах, так і від уже наявного правового матеріалу, накопиченого правового

досвіду, тих чи інших традицій у правотворчості і застосуванні права, а також від існуючих правових теорій і концепцій. До конкретних виявів спадкоємності в праві можна віднести наявність у всіх правових системах деяких подібних норм у зобов'язальному праві (купівля-продаж, позика тощо); норм, що передбачають покарання за вбивство, крадіжку; норм у цивільному, трудовому законодавстві, що враховує особливості віку, статі, здоров'я суб'єктів права; норм, що регулюють ставлення людини до навколишнього середовища [3].

Цікаво, що елементи подібності виявляються не тільки в правових системах, які історично змінюють одна одну, а й у системах, розділених великими проміжками часу. Деякі дослідники відзначають, що в історичному розвитку права спадкоємність спостерігається не тільки у формі, а й почасти в об'єкті, цілях і методах правового регулювання. Історія права — єдиний процес, в якому присутні як моменти руйнування, так і моменти зв'язку, наступності. Як слушно відзначав болгарський дослідник Н. Неновський, «наступність у сфері людської культури (матеріальної і духовної) поширюється і на право, яке є її компонентом. Право (закони) містить елементи... духовної творчості людей, і тому воно охоплює процеси заперечення і спадкоємності, що мають значення для цієї творчості... Спадкоємність у праві не тільки можливий, а й необхідний момент у його розвитку» [14, с. 10].

У Китаї правова система має ряд відмінних рис, багато в чому обумовлених традиційними чинниками. Серед них слід відзначити тісне переплетення політики і права, права і моралі. Через деякі історичні та національні чинники у Китаї політичні методи впливу тривалий час заміняли собою правові форми суспільного регулювання. Це явище корениться у стійкій історичній традиції визнання пріоритету мудрості і моральної чистоти державного діяча над законом. Традиційна правова система ґрунтувалася на доктринах конфуціанства, а висловлювання його класиків мали силу закону. Система закріплювала верховенство імперської влади. Імператор стояв над законом, хоча й підкорявся «велінню небес», ритуалу і встановленим правилам.

На становлення китайської правової ідеології вплинула і соціальна структура китайського суспільства, зокрема, чисельна перевага селянських мас з їх низьким загальним культурним рівнем, відсутністю навичок політичної боротьби, феодалною і напівфеодалною психологією. Багато феноменів китайської правової історії пов'язані з ідеалізацією традиційної правосвідомості селян з її уявленням про класово корисну і класово шкідливу поведінку, применшенням ролі правових початків. Правова система акцентувала обов'язки, відповідальність людей і санкції при порушенні закону, що були різними для представників різних станів. Офіційна ієрархія ґрунтувалася на легальних привілеях. Соціальний статус особистості визначався її становищем у владних структурах. Унаслідок цього закон відображував у свідомості людей лише владу держави, а не їх права. Як слушно зазначав свого часу К. Єгоров, «традиційна правосвідомість стала стійкою рисою соціальної психології ки-

тайських громадян, багато хто з яких і тепер не усвідомлює своїх політичних прав і свобод, не удається до захисту з боку закону для реалізації цих прав ... Постановлення питання про права людини має у Китаї, як правило, академічний, а не прикладний характер» [15, с. 32]. Результати аналізу сучасного стану розвитку китайського суспільства підтверджують той факт, що така стійкість традицій зберігається й дотепер.

Традиції в китайському праві беруть початок у боротьбі конфуціанської і легістської доктрин, родоначальниками яких були, як відомо, відповідно Конфуцій (551–479 роки до н. е.) і Шан Ян (390–338 роки до н. е.)¹. Конфуцій в управлінні державою вирішальне значення надавав не законам (які він аж ніяк не заперечував), а моральним якостям правителів і чиновників, які повинні втілювати в собі доброзичливість, щирість, справедливість, почуття обов'язку тощо. Шляхетний чоловік мав займатися моральним самовдосконаленням, бути освіченим і подавати приклад для інших, знати веління Неба і піклуватися про народ. У суспільстві необхідні дружні відносини. На думку Конфуція, членам родини належало приховувати від сторонніх і влади злочини, вчинені ким-небудь з них. Моральний вплив на індивіда вважався головним чинником у політиці і праві.

Шан Ян різко розійшовся з Конфуцієм з деяких питань, у тому числі про роль і значення законів у житті суспільства та держави. Він ратував за створення суворих законів, обов'язкових для усіх — знатних і незнатних. Він відкидав необхідність моральних заповідей, людинолюбства та інших конфуціанських цінностей, Виходячи з того, що люди за своєю природою є корисливими і порочними, Шан Ян пропонував увести систему взаємного стеження і кругової поруки серед народу та чиновників. Відповідно до його доктрини вища влада мусить бути цілком зосереджена в руках правителя держави, який розпоряджається нею за своїм розсудом, узгоджуючись лише з видаваними ним же законами. Правитель має піклуватися й про те, аби знесилити народ, позбавивши його здатності думати і діяти самостійно. Головним чинником у політиці і праві в легізмі визнавалися застосування сили, насильство.

Кожна з цих доктрин мала своє історичне призначення: конфуціанство сприяло усвідомленню китайським народом своєї етнічної єдності, а легізм був успішно застосований для об'єднання Китаю в єдину державу військовим шляхом насильницького поглинання наймогутнішим князівством усіх інших князівств. І в китайському праві були збережені обидва підходи: і конфуціанський, і легістський, які превальювали один над іншим в окремі моменти історії [16–18]. Сприяло цьому й об'єднання елементів даних концепцій у ханському конфуціанстві (Дун Чжуншу, 187–120 роки до н. е.).

¹ Деякі дослідники відносять до найактивніших представників давньокитайського легізму поряд з Шан Яном ще одного радника імператора Цинь Ши-хуанді Хань Фей-ци, страченого, як і Шан Ян, за свої філософсько-правові погляди після падіння династії Цинь.

У зв'язку з цим Є. Куманин слушно виділяє два основні підходи китайської юридичної політики до права та форм його використання як одного з інструментів вирішення соціальних завдань: ліворадикальний та конструктивний. При ліворадикальному підході закон розглядався як засіб ідеологічного оброблення мас шляхом використання його примусового, карального потенціалу. Ставлення до права характеризувалося нігілізмом, зневагою до принципів законності і прав людини. Конструктивний підхід полягав у визнанні необхідності застосування правових регуляторів у вирішенні економічних та політичних завдань. Ці два підходи найчастіше взаємоперехрещувалися, впливаючи на всі складові правової системи [19, с. 160].

Тривалість феодального етапу китайської історії сформувала низку особливостей правової системи, у числі яких було широке використання звичаю (традицій) з його ідеологічними коренями, функціями, процедурами й інститутами. Звичаєве право у вигляді окремих елементів і дотепер вкраплене в правову систему Китаю, хоча воно й не має універсального характеру і діє в основному у сфері міжособистісних відносин, особливо в китайському селі. Різні компоненти китайської правової системи мають неоднакові темпи соціальної динаміки і у різному ступені несуть у собі сліди минулого соціально-економічного досвіду країни.

Висновки. Досвід широкомасштабної реформи (у тому числі правової), яка здійснюється нині у Китаї і спрямована, зокрема, на відродження законності, подолання правового нігілізму, розвиток правової активності громадян на основі критичного осмислення традиційної правової культури, може бути досить корисним для сучасних українських реалій. Перебіг політико-правових перетворень у Китаї відрізняється своєрідністю і тому вимагає пильної уваги з боку дослідників соціально-правової реальності країн трансформативного типу. Це відкриває подальші перспективи дослідження проблеми традицій у моралі і праві у теоретичному і прикладному контекстах. Для сучасної української реформи політичної і правової систем необхідні не тільки теоретичне уточнення і фактологічне збагачення наявних концепцій, а й пошуки принципово нових підходів і предметних сфер наукових досліджень у сфері морально-правової філософії. Досвід Китаю тут буде дуже цінним і корисним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзьобань, О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи [Текст] / О. П. Дзьобань // Наук. зап. Харк. військ. ун-т. Сер.: Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХВУ, 2003 — Вип. 3 (18). — С. 69–78.
2. Дзьобань, О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) [Текст] / О. П. Дзьобань // Культура народів Причорномор'я. — 2003. — № 43. — С. 254–257.

3. Дзьобань, О. П. Традиції в морально-правовій філософії: китайський феномен [Текст] / О. П. Дзьобань // Бюл. М-ва юстиції України. — 2005. — № 4. — С. 15–26.
4. Маркарян, Э. С. О значении междисциплинарного обсуждения проблем культурной традиции [Текст] / Э. С. Маркарян // Сов. этнография. — 1981. — № 3.
5. Плахов, В. Д. Традиции и общество. Опыт философско-социологического исследования [Текст] / В. Д. Плахов. — М. : Мысль, 1982.
6. Власова, В. Б. Традиция как социально-философская категория [Текст] / В. Б. Власова // Филос. науки. — 1980. — № 4.
7. Маркарян, Э. С. Теория культуры и современная наука: (Логико-методологический анализ) [Текст] / Э. С. Маркарян. — М. : Мысль, 1983.
8. Малявин В. В. Традиционные верования и синкретические религии Китая [Текст] / В. В. Малявин, П. М. Кожин // Локальные и синкретические культы. — М., 1991.
9. Политические традиции КНР [Текст] // Информ. бюл. / Ин-т Дальнего Востока АН СССР. — № 20. — Ч. 1–2. — М., 1980.
10. Лукин, А. В. Дискуссии о роли традиционной культуры в КНР (80-е гг.) [Текст] / А. В. Лукин // 21-я научн. конф. «Общество и государство в Китае». Тезисы докладов. — М. : Наука. ГРВЛ, 1990. — Ч. Ш.
11. Цюаньяо, Сюй. Людський вимір соціального прогресу: китайська традиція [Текст] / Сюй Цюаньяо // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Сер. : Соціальна філософія, психологія. — X. : ХВУ, 2003 — Вип. 3 (18). — С. 127–132.
12. Васильев, Л. С. Этика и ритуал в трактате «Ли Цзи» [Текст] / Л. С. Васильев // Этика и ритуал в традиционном Китае. — М. : Наука. ГРВЛ, 1983.
13. Дробницкий, О. Г. Мораль. [Текст] / О. Г. Дробницкий // Философский энциклопедический словарь. — М. : Сов. энцикл., 1989. — С. 378.
14. Неновски, Н. Преемственность в праве (перевод с болгарского) [Текст] / Н. Неновски. — М. : Юрид. лит., 1977.
15. Егоров, К. А. Китайская Народная Республика: Политическая система и политическая динамика (80-е годы) [Текст] / К. А. Егоров. — М. : Наука, 1993.
16. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. — Т. 1. Античность. Восточные цивилизации. [Текст] — М., 1999.
17. Борох, Л. Кофуцианство и европейская мысль на рубеже XIX–XX веках [Текст] / Л. Борох. — М. : Вост. лит., 2001.
18. Переломов, Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая [Текст] / Л. С. Переломов. — М., 1981.
19. Куманин, Е. В. Юридическая политика и правовая система Китайской Народной Республики [Текст] / Е. В. Куманин. — М. : Наука, 1990.

ТРАДИЦИИ КАК БАЗИС ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ПРАВОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ПРИНЦИПОВ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЯ)

Трофименко В. А.

Посвящено рассмотрению наиболее традиционного общества — китайского, и того, как оно проводит правовые реформы. Стремление государства усовершенствовать правовую систему с сохранением существующих культурных, в частности правовых, традиций помогает отыскать новые пути взаимодействия государства

и общества. В свою очередь это приводит к фактически безболезненному реагированию на проводимые реформы.

Ключевые слова: традиции, традиционное общество, правовая реформа, правовая система, морально-правовая философия.

TRADITIONS AS THE BASIS OF FORMATION OF LEGAL VALUES AND PRINCIPLES SYSTEM (ON AN EXAMPLE OF CHINESE PEOPLE'S REPUBLIC)

Trofimenko V. A.

The publication is devoted to consideration of the most traditional society — Chinese — and how it implements legal reforms. The aspiration of the state to improve legal system with maintenance of existing cultural and, in particular, legal traditions helps to find new ways of state and society interaction. In its turn it leads to actually painless reaction to reforms which are carried out.

Key words: traditions, traditional society, legal reform, legal system, morally-legal philosophy.

УДК 130.2

А. П. Артеменко, кандидат філософських наук, доцент

«ВОЛЬНІСТЬ»: ВІД СЕМАНТИКИ ТЕРМІНА ДО СПЕЦИФІКИ МЕНТАЛЬНОГО-ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ

Досліджено процес формування правосвідомості українського народу. Доведено, що при формуванні уявлення про систему права ключовим для українців стало поняття «вольність». Аналіз етимології цього поняття, контексту його застосування в юридичних документах, порівняння смислових відтінків понять «вольність» і «свобода» надає можливість зробити висновок про формування «зразкової ідеї» правосвідомості як ідеалізації стану свободи від обмежень з боку держави.

Ключові слова: вольність, правосвідомість, свобода, право.

Актуальність проблеми. Пошук шляхів інтеграції України з країнами Європейського союзу змушує звернутися не тільки до обґрунтування тези про спільну історичну долю нашої вітчизни з її західними сусідами, а й до виявлення специфіки вітчизняної традиції правосвідомості. Довести генетичний зв'язок європейської та української державної, правової чи культурної традицій — мета більшості досліджень, які проводилися в останні двадцять років. У той же час принципові відмінності особливостей розуміння державності,

права, законності, які вирізняють українців з європейської традиції, залишаються висвітленими недостатньо. Виявлення специфічних рис вітчизняної традиції ставлення до права, держави, розуміння особистої свободи набувають особливої актуальності у період соціальних трансформацій, оскільки це окреслює умови запровадження нових соціальних і правових практик.

Аналіз наукових джерел і публікацій. У монографіях вітчизняних істориків права національній специфіці приділено увагу Ю. Оборотовим у праці «Традиції та оновлення в правовій сфері», П. Радьком у праці «Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть», а також у колективній монографії під загальною редакцією Ю. Римаренка «Світова та вітчизняна етнодержавницька думка». На жаль, центральною темою цих видань став лише аналіз запозичення й адаптування європейського правового досвіду до українських реалій. Унікальність вітчизняної історії пропонується як еkleктичне поєднання декількох традицій. Використовуючи термінологію «теорії прикордоння», такий підхід визначає Україну як *land between* — зону спільного впливу, територію перетинання інтересів могутніх сусідів, що позбавляє індивідуальності вітчизняний історичний правовий досвід.

До характеристики східноєвропейського соціокультурного простору в сучасній науковій літературі все частіше застосовують терміни *frontier*, *land between*, *border land*, *boundary*. Як до загального методологічного підходу для вирішення цієї проблеми В. Колосов, В. Тішков, С. Панарін, І. Ільїн, П. Терешкович, О. Бреський, Т. Журженко, О. Даниленко звернулися до «теорії прикордоння». Простір Східної Європи прихильники цієї теорії визначили як територію прикордонних контактів цивілізацій різного типу. Термінологія і типологізація транскордонної взаємодії різних культурно-історичних та соціально-політичних просторів, розроблені Дж. Хаузом та Б. Паркером, було апробовано в дослідженнях вітчизняних, російських та білоруських авторів, присвячених проблемам формування національної ідентичності і соціальних трансформацій в Україні та Східній Європі.

У середині XIX ст. П. Юркевич, досліджуючи природу права, зауважив, що в праві є три головні елементи: національний, історичний та раціональний [15, с. 236]. У радянській і пострадянській науковій літературі з соціальної філософії та філософії права увага приділялася останнім двом елементам без розгляду першого. Але аналіз системи цінностей і традиційного ставлення народу до державних інституцій може показати, чи адекватно нація у своєму суб'єктивному погляді відобразила об'єктивну ідею права. В історичній практиці народи за збігом обставин натрапляють на такі інституції, які виявляються цілком раціональними. За висловом П. Юркевича, «риси народного генія диктують народові кодекс позитивного права і надають законодавству особливого національного характеру» [15, с. 232]. Згодом ці унікальні інституції набувають ознак символів, з якими ототожнюють себе представники нації.

На думку Е. Сміта, національна ідентичність — це аналітичне поняття [12, с. 24], яке може бути розкрито через «зразкову ідею». Остання кристалізує в собі розуміння цінностей, сенси національних символів, міфів, традиції. Вона реалізується в конкретних формулах позитивного права, які не дублюються позитивним правом у інших народів. Так само, як будь-яка група набуває власної ідентичності через історію, яку вона не ділить ні з ким, так і нація набуває своєї ідентичності через «зразкову ідею», відображену в позитивному праві. Тому пошук не загальних рис вітчизняної і світової думок в українській філософсько-правовій спадщині, а її унікальних елементів дає можливість визначити «зразкову ідею».

Українці мають історичний досвід «життя на узбіччі державності» і свідомого протистояння традиційним державним інститутам. Саме цей досвід склав основу самобутності вітчизняної державницької і правової традиції і призвів до виникнення Гетьманщини, Запоріжжя та Слобожанщини.

Правосвідомість — це не тільки частина загального комплексу ментального середовища, яке формується і змінюється під впливом історичних обставин. Це сфера формування теоретичного каркасу, завдяки якому оцінюються соціальна дійсність та усталення певної моделі соціальної і правової поведінки.

Правосвідомість українського народу формувалася під впливом дихотомії права і вольності. Держава як інституція, що обмежує вольність, сприймалася як негативна сила. Протистояння їй — збереження вольності. Протиставлення держави суспільству на українських теренах простежується на рівні не соціальної теорії, а практики і ментальних настанов. Вольність, про яку говорили українські автори минулого, котрі обстоювали різні верстви населення у XVII–XVIII століттях, діячі XIX ст. і національні лідери XX ст. є поняттям, яке визначає принципи існування суспільства, в якому до мінімуму зведено примушення державою людини, ознаку ладу, який приносить матеріальну користь окремому члену суспільства. Вольність — це обмеження рівня державницького всесилля, яке породжується правосвідомістю вільної, самодостатньої особи.

Семантично термін «вольність» пов'язаний з дієсловом «волити», тобто прагнути, здатність виконувати власні бажання. Слово «вольність» поєднує в собі два значення: по-перше, можливість розпоряджатися собою за власним розсудом; по-друге — це стан перебування за межами правил і норм, перебування у міжграничному стані, своєрідний правовий *frontier*.

За Словником української мови «вольність» — це привілеї, пільги [8, с. 736]. Застосування терміна «вольність» в юридичній літературі на вітчизняних теренах має специфічну рису — через цей термін визначався стан, який виходив за межі традиційних понять «право», «привілеї», «свобода».

Перш за все звертає на себе увагу певне напруження сенсів слів «вольність» і «свобода». Вольність не має власника, це стан протистояння вимозі

і відповідальності водночас. Вольність суперечить будь-якій зовнішній організації чи регламентації. Використання цього терміна не вимагає додатку в родовому відмінку на відміну від слова «свобода», яке передбачає такий додаток на кшталт «особиста свобода», «свобода волевиявлення» [1, с. 324]. «Свобода», як «право» і «привілей», потребує зовнішнього схвалення, дозволу. Це своєрідне погодження сторін соціально-правових відносин.

Слід зауважити, що термін «вольність» зустрічається в офіційних юридичних документах, які формували правове поле українського суспільства аж до початку ХХ ст. Цікавими є випадки, коли в документах ХVІІ ст., які закріплюють певний соціальний статус особи або якогось співтовариства, застосовується формула «права, вільності й привілей». Тобто, законодавець наголошує на розмежуванні всіх можливих правових нюансів, змісту цих юридичних термінів. Чітке розуміння специфічного сенсу поняття «вольність» виявляється і в російській правовій традиції: в маніфесті Петра ІІІ 1762 р. «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству». У цьому разі російські законодавці під «вольністю» розуміли не обов'язкову службу дворян в армії або цивільних установах, а також їхнє повновладдя над кріпаками.

Подібне сполучення термінів «вольність» і «воля» у назві одного документа дає підстави для двох принципово важливих тверджень. По-перше, значення розуміння цих понять є різними і вони не розглядалися як синоніми. По-друге, для українських і російської правових традицій поняття «вольність» не є калькою чи механічним запозиченням з польського, де *volnosht* використовується в значенні «воля».

Право як система норм, закріплених державою, сприймається українським середовищем як утиснення з боку держави, суворі і несправедлива регламентація всіх сторін життя, тому альтернативне поняття — «вольність». Доречно припустити, що саме в таких смислових відтінках закріпилося поняття «вольність» в угодах з поляками і росіянами, коли покозачений людина забажав визнання власного бачення соціальної і правової справедливості. Так у правових актах ХVІІ ст., які визначають статус України у складі Росії, зафіксовано правову формулу «права і вольності».

Згідно з попереднім визначенням терміна «вольність» пояснимо назву жалуваної грамоти Олексія Михайловича (Гетьману і війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей). Можна припустити, що йдеться про привілей обирати старшину, чинити власний суд та. ін.. Так, це дійсно є привілеєм у словниковому значенні, але звернімо увагу на те, як текст грамоти пояснює цю «вольність»: «Права вольности войсковые, как издавна бывали при великих князях русских и при королях польских, что служивали и вольности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те войсковые суды никто не вступался [7, с. 341]».

Про те, як виглядало впровадження козацької вольності на практиці, майже щорічно писали вальні сейми у своїх конституціях. З цього приводу

показовим є пункт 15 конституції вального сейму 1609 р.: «Козаки чинять велике безправ'я і сваволлю, не лише не визнаючи владу наших старост і своїх панів ... утискають наші міста й міщан, перешкоджають владі урядників ... чинять безкарно, не підлягають урядовим судам... Нарешті, всупереч нашій волі і без нашої відомості... вони збирають великі ватаги, найжджають на міста у наших волостях і на замки сусідніх держав, порушують громадський спокій і мирні угоди, укладені з сусідами... Нехай повернуть до рук наших старост їх владу і майно» [7, с. 349].

Порівняння оцінювання сеймами дій козаків з формулою жалуваної грамоти змушують розуміти термін «вольність», який використовується в Березневих статтях, у значенні українського слова «вільгота», тобто свобода в додержанні законів, правил, норм поведінки [8, с. 673.], чи російського «вольность» у визначенні В. Даля: «Состояние вольного, во всех значениях свобода, независимость, произвол, своя воля» [3, с. 240]. З огляду на це можна стверджувати, що в Березневих статтях термін «вольність» використовується в значенні невтручання державної влади в дії козацької громади, необмеження її волі у розв'язанні внутрішніх проблем, того, що конституції сеймів визначали як свавілля.

Утечі в Дике поле, народна колонізація Степу та майже сторічний безперервний стан війни у XVII ст. на теренах України породили нестандартне уявлення про роль і значення права. З цими особливостями історичного розвитку нашої держави пов'язано й те, що ключовим поняттям правосвідомості для значної частини українців стало не «право», а «вольність». У цьому разі ми зіштовхуємося з тим, що український філософ, методолог і теоретик права XIX ст. П. Юркевич назвав виявом «народного генія», який диктує народові кодекс позитивного права і надає законодавству особливого національного характеру. Фактично ми бачимо народження «зразкової ідеї» [13, с. 247]. Розрізнити правовий і неправовий учинки, оцінювати їх можна тоді, коли є така «зразкова ідея», мірило наших соціальних дій. Тому без перебільшення можна сказати, що ідея вольності вплинула на формування «зразкової ідеї» і правосвідомості українського народу.

Слід відмітити і той факт, що в жодному з юридичних документів XVII ст., які визначають особливий політичний і правовий стан України, не згадується термін «держжава» відносно неї. І в документах цього періоду, і в I–III Універсалах Центральної Ради говориться про «Українські Землі». Держжава навіть у свідомості просвічених українців початку XX ст. залишається синонімом утиснення, тому вони не надто охоче переходять на застосування цього терміна в своїх програмних заявах. Їх цікавить автономія як певний простір невтручання у національні справи. «Автономія» перебирає на себе сенс «вольності».

Гідним на особливу увагу є і той факт, що навіть після проголошення власної державності Центральна Рада прийняла Конституцію УНР під назвою

«Статут про державний устрій, права і вольності УНР», де в першій статті зазначалось: «Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть суверенною, самостійною і не від кого не залежною». Треба наголосити на тому, що в цьому реченні термін «вольності» зовсім не вжито у значенні «привілей, пільга», оскільки в УНР було проголошено рівність всіх громадян, тобто власну державність у ХХ ст. український уряд сприймав подібно до духу другої жалуваної грамоти Березневих статей як оборону вільностей, закріплюючи в статті шостій таке: «УНР надає своїм землям волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації» [15, с. 46]. Тим самим укладачі Статуту намагалися відгородитися від образу держави як монстра, який поглинає свободу громадянина.

Правосвідомість як система уявлень про Справедливість, про методи і форми її реалізації впливає на розвиток ідеї державності. У цьому разі перед нами постає зразок впливу уявлень про Належне на формування правової норми, рідкісний випадок, коли специфічне українське бачення принципів взаємостосунків громадянина і держави зафіксовано в правовому акті.

Безумовно, можна відшукати в тексті «Статуту про державний устрій, права і вольності УНР» впливи ліберальної, демократичної чи комуністичної ідеї. Поле інтерпретації не знає обмежень, але знов таки ми повертаємося до спроб віднайти чийсь «теми» у нашій національній спадщині. Через те, що ми так стаємо зрозумілішими зовнішньому світу, погоджуємося сказати, що ідею уникнення примушення з боку держави у вітчизняну політико-правову традицію привніс В. Гумбольдт, а термін «вольність» ми запозичили з польської юридичної термінології.

Висновки. Правосвідомість українців склалась як синтез крайніх правових цінностей, і це визначило політичну поведінку народу в часи соціально-політичних трансформацій. Для українців державність як форма солідарності оцінюється надзвичайно суперечливо. Держава потребує фіксованої кореляції між територією і спільнотою, що доволі проблематично віднайти в українській історії. Правові акти XVII — початку ХХ століть, навіть ті, що склалися самими українцями, не розглядають Україну як повноцінне національно-територіальне утворення чи таке, що прагнуло ним бути. До IV Універсалу Центральної Ради є лише одна дефініція України, що наводиться як самовизначення: «Українські землі». Припустимо, що це визначення в дусі «земля — держава» за аналогією з Німеччиною (*land*). У цьому разі досить складно інтерпретувати множину слова «землі», оскільки «Українські землі» не мали такого досвіду рівноцінного державного існування, як німецькі. Кожна із земель має свою історичну і культурну специфіку, але не кожна набула хоча б десятилітній досвід самостійного існування як державної територіальної одиниці. На поверхневому рівні символічної ідентифікації нації держава відсутня, так само, як й її сакралізований образ.

З точки зору європейської правосвідомості термін «вольність» набуває суто негативного смислового відтінку, який характеризує безвладдя або політичну тиранію (в значенні Арістотеля). У цій традиції вислів «припуститися вольності» означає негативний стан, порушення соціальної норми, анархію. Людина, яка зважилася на таку поведінку, зловживає свободою як здатністю і можливістю воліти. Акт воління мусить бути соціально дозволеним. Свобода європейця — це свобода вибору серед дозволеного, а не свобода воління як покладання нових цінностей і життя на власний розсуд.

Для людини Прикордоння сприйняття держави завжди сполучено зі складною дилемою збереження власної індивідуальності і волі, а також бажанням залучитися до системи благ глобальної цивілізації, гарантованих присутністю у великому державному об'єднанні, будь то Російська імперія чи сучасний Європейський союз. Ідея вольності навіть сьогодні визначає специфічне ставлення українця до процесів державотворення і принципів організації соціальних практик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильченко, А. Свобода/воля [Текст] / А. Васильченко // Дух і літера. — 2006. — № 15–16. — С. 323–330.
2. Гунчак, Т. Україна: перша половина ХХ століття [Текст] / Т. Гунчак — К. : Либідь, 1993. — 286 с.
3. Даль, В. Словарь русского языка [Текст] / В. Даль — М. : Рус. язык, 1989. — 1240 с.
4. Оборотов, Ю. М. Традиції та оновлення в правовій сфері [Текст] / Ю. М. Оборотов — Одеса, 2002. — 422 с.
5. Радько, П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ–ХХ століть [Текст] / П. Г. Радько — К., 1998. — 388 с.
6. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. [Текст] / під ред. Римаренка Ю. К. — Донецьк, 1997. — 632 с.
7. Селянський рух на Україні 1596–1647 рр. [Текст] / уклад. І.В. Колісник // зб. док. і матер. — К. : Наук. думка, 1993 — 488 с.
8. Словник української мови [Текст] : в 10 т. — К. : Наук. думка, 1970. — Т. 1. — 980 с.
9. Сміт, Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія [Текст] / Е. Д. Сміт — К. : К.І.С., 2004.
10. Тимошенко, В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець ХІХ–початок ХХ століть) [Текст] / В. І. Тимошенко — К., 2004. — 316 с.
11. Хворостова, К.В. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований [Текст] / К. В. Хворостова, В. К. Финн. — М, 1997.
12. Шпорлюк, Р. Формирование современной Украины: западное измерение [Текст] / Р. Шпорлюк // Перекрестки . — 2006. — № 1–2 — С. 5–37.
13. Юркевич, П. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. [Текст] — Вид. 2-ге. Укр. світ. — 2000. — 426 с.
14. Яковенко, Н. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні. [Текст] / Н. Яковенко. — К., 2002. — 408 с.
15. Яневський, Д. Б. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. [Текст] / Д. Б. Яневський — К., 1991. — 318 с.

«ВОЛЬНОСТЬ»: ОТ СЕМАНТИКИ ТЕРМИНА К СПЕЦИФИКЕ МЕНТАЛЬНО-ПРАВОВОГО ПРОСТРАНСТВА

Артеменко А. П.

Исследован процесс формирования правосознания украинского народа. Доказано, что ключевым для украинцев стало понятие «вольность». Анализ этимологии этого понятия, его контекстуального использования в юридических документах, сравнение смысловых нюансов понятий «вольность» и «свобода» делает возможным сделать вывод о формировании «образцовой идеи» правосознания как идеализации состояния свободы от государства.

Ключевые слова: вольность, правосознание, свобода, право

«VOLNOST»: FROM SEMANTIC CONCEPT TO SPECIAL MENTAL SPACE

Artemenko A. P.

The author investigates the constructive process of Ukrainian people's legal awareness. This article proves that definition «volnost» became the key definition of the Ukrainian legal awareness. Analysis of this definition, its contextual usage in legal documents, comparison of peculiarities of the definitions «volnost» and «freedom» makes it possible to form «perfect idea» legal awareness as independence of freedom from the state.

Key words: volnost, legal awareness, freedom, law.

УДК 340.12

Т. І. Бургарт, здобувачка

СУЧАСНА ЕКОСОФІЯ ПРАВА ЯК НЕКЛАСИЧНИЙ ТИП ПРАВOROЗУМІННЯ

Сучасну екософію права обґрунтовано як некласичний тип праворозуміння. Він має специфічну суб'єкт-об'єктну спрямованість, яка виокремлюється рефлексією сфери взаємодії репрезентантів різних типів правової культури з їх природним середовищем буття на тлі визначення за предмет дослідження динаміки співвідношення прав людини і Природи у контексті розбудови екоправової, постіндустріальної цивілізації.

Ключові слова: екоправова культура, екософія права, екологічна правосвідомість.

Актуальність теми та аналіз її наукового розроблення. Фахівці з правознавства та філософії права запропонували чималу кількість визначень права, які віддзеркалюють їх класичні [1; 2, с. 35–48; 3, с. 252–253; 4] або неklasичні підходи до розуміння його природи [5–25], але вважати, що всі вони дають можливість цілком адекватно зрозуміти, чим є право було б перебільшенням. Справжня полівимірність цього феномену вимагає подолання методологічних обмежень кожного з них шляхом їх синтетичного взаємодоповнення.

Утім, не тільки наведене, а й усвідомлення зростаючої ролі правотворчості у гармонізації коеволуційних стосунків між людиною та її соціуму з Природою на тлі поглиблення глобальної екологічної кризи зумовлює нагальну необхідність наукового розроблення зазначеної проблематики.

Тому *метою* статті є обґрунтування такого її визначення, яким є ще не ким не запропоноване екософське розуміння її сутності. І це не є самоціллю нашого повідомлення, яке лише вимагає доповнити той потужний доробок у пізнанні феномену права, що є статком людської цивілізації. Сутність його полягає у тому, аби надати бачення того аспекту розуміння права, на який раніше ніхто не звертав уваги. Це, на нашу думку, неодмінно треба зробити з огляду на мотиви, які вже були висловлені у наших попередніх публікаціях, що окреслюють парадигмальну відмінність нашого підходу від інших праць, які стосуються проблеми праворозуміння.

Аналіз проблеми. Екософське обґрунтування сутності права надає можливість більш широко побачити специфіку людини як особистості в усіх історично відомих її соціокультурних інваріантах крізь призму її місця, ролі та призначення у складному процесі соціоприродного гомеостазу. Здійснення цього дослідницького задуму ми покладаємо у контекст його розчинення передусім у межах таких граничних підстав права, якими є його онтологічні, антропологічні та аксіологічні підстави. На наш погляд, саме такий підхід дозволяє побачити той новий акцент у розумінні та застосуванні права, який, долаючи парадигмальні обмеженості юридичного позитивізму, правового об'єктивізму та правового суб'єктивізму, виводить на рівень проникнення у джерела правового інтерсуб'єктивізму в його сучасному пост(мета)неklasичному форматі.

Зважаючи на це, слід підкреслити, що аналіз умов і обставин виникнення екософії права та її генези у межах класичного формату філософської культури дає підстави стверджувати, що світоглядно первісні, міфологічна та релігійна форми екософської рефлексії права засвідчили про її атрибутивну невід'ємність від когнітивного простору філософських знань як спеціального засобу пізнавальної і творчої діяльності людини, спрямованої на вивчення та освоєння такої граничної засади людського буття, якою є його екологічне підґрунтя. Саме у цих форматах екософсько-правової рефлексії було закріплено фундаментальну ментальну орієнтацію людини на необхідність підтри-

мання гармонійних взаємостосунків із своїм природним середовищем, досягнуте розуміння відповідальності людини як особистості та усього людського загалу за збереження природних умов свого життя.

Проте утвердження пріоритету юридичного позитивізму у свідомості політичної і економічного менеджменту провідних країн світу створило ментальні передумови для обґрунтування їхніми теоретиками стратегії техногенного розвитку індустріальної цивілізації, постулати якої суперечили як здоровому глузду, так і об'єктивним законам соціоприродного гомеостазу.

Адекватно відповісти на жахливі виклики технократичної політики і екокатастрофічної дійсності за допомогою екоправової рефлексії класичного типу виявилось неможливим. Тому виникла потреба «зняти» їх шляхом розроблення і упровадження в суспільній думці та практиці неklasичного, тобто сучасного, формату екософії права, що синтезував би краще з того, що надали йому на озброєння концепції раціоналізму і ірраціоналізму, котрі сформувалися в парадигмі інтерсуб'єктивізму.

Виходячи з розуміння досягнень сучасної екософської думки, передусім репрезентованої концепціями В. Андрейцева, Р. Атфілда, В. Бредіхіної, Н. Вершило, А. Гора, В. Гьосле, К. Ікеди, Г. Йонаса, Б. Каллікотта, В. Кобилянського, С. Кравченко, М. Костицького, В. Лозо, К. М. Маєр-Абіха, М. Моїсеєва, А. Муравих, О. Роя, Т. Рязської, А. Субетто, Л. Уайт, А. Д. Урсула, Ф.-Е. Шварцкопфа, К. Шиліна, бачимо її зіставлення з екософською рефлексією права як ставлення цілого до часткового, загального — до специфічного. У своїй фундаментальності екософія виходить з еніологічного знання про універсальні закономірності енергоінформаційного обміну в Природі, екстраполюючи їх у площину вивчення співвідношенням антропоного і соціального як взаємодоповнюючих один одного початків соціоприродного гомеостазу. Але якщо сенс екософії полягає у з'ясуванні законів взаємодії людини та її соціуму з Природою через пізнання всіх граничних підстав буття людини з метою обґрунтування шляхів досягнення соціоприродної гармонії, то специфіка екософської рефлексії права пов'язана із визначенням можливостей людини як творця і суб'єкта права, носія правосвідомості впливати на цей процес у правовий спосіб шляхом генерування екоправових ідей, моделювання змісту норм відповідного їм парадигмального характеру і конструювання на такого типу законодавчому фундаменті свого життя як біосоціальної, правової істоти, що є єдиною природною істотою, обтяженою відповідальністю за збереження не тільки свого роду, а й усієї біосфери як власного природного середовища. Тому екософська рефлексія права має цілком доцільну мету, котра чітко визначає її як світоглядно-методологічну відмінність у сфері екософського знання, так і філософсько-правового: вона функціонально зорієнтована на збереження, підтримування та розвиток людського роду, його життя шляхом утвердження у соціумі імперативів екоправової культури. Це зумовлює необхідність створення адекватної цій меті системи правового

виховання, яка б виступала надійною умовою формування екоправової свідомості творців постіндустріальної, екологічної державності, зокрема такої, що стосується нашої країни.

У цьому сенсі маємо обґрунтувати, що з'ясування сутності екоософського підходу до пізнання права і розуміння його ролі у процесі досягнення балансу всіх чинників соціоприродного універсуму визначається через аналізування специфіки його екстраполяції у площині граничних підстав права, якими є його онтологічні, антропологічні та аксіологічні основи.

Дійсно, з погляду онтологічного контексту екоософської рефлексії права набуває неаби якого значення розуміння необхідності принципової зміни парадигмального наповнення фундаментального рівня правової реальності, тобто утвердження як провідної такої ідеї права у соціокультурному просторі сучасного людства, яка б підпорядковувалася врахуванню дії всезагального закону соціоприродного гомеостазу, детермінуючи у подальшому відповідну парадигмальну трансформацію на похідних рівнях правової реальності: у змісті норм законодавства і правовідносинах.

Переосмислюючи з позицій екоософсько-правової парадигми сучасну правову онтологію, переконуємося, в тому що провідним чинником бажаної еволюції соціуму має стати правова людина як цілісна екологічна особистість та творча індивідуальність. Її формування не може бути пов'язаним з екологізацією правосвідомості українських громадян, їх духовним оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію соціальних стосунків в цілому і правовідносин зокрема, де вирішальна роль відводиться чиннику визнання людиною своєї відповідальності перед Природою як усім життям. У цьому сенсі людина, що формується як екологічно-правова особистість та творча індивідуальність, якраз і здатна перебрати на себе відповідальність і за своє життя, і за майбутнє соціуму та Природи. Специфіка свідомості такого індивіда дозволяє йому з'ясувати, що закон Природи, який зумовлює її еволюцію, виявляється як феномен забезпечення життя однієї її форми іншою без цілковитого вичерпування першою потенціалу другої або її знищення.

З цього приводу, зокрема, зазначимо, що екологізація правосвідомості в контексті аксіологічного підходу в обґрунтуванні права означає аксіологічне оновлення суб'єктом права змісту норми закону на підставі застосування до її конструювання принципів верховенства права, справедливості, рівноправ'я, поваги до інших як до себе тощо. Тільки через таку процедуру суб'єкт права може здійснювати власну екзистенцію як процес соціального моделювання, що утверджує його сутнісне «Я», його дійсну гуманістичну природу. Це відкриває для нього можливість, залишаючись самим собою, самовдосконалюватися, відтворюючи свою екологічну сутність. Такою зрозумілою суб'єктом права ідея самореалізації є умовою звільнення його свідомості від застарілих і світоглядно обмежених стереотипів праворозуміння та утвердження гуманістичних правових цінностей як переконань, що спонука-

ють до відтворення стійких навичок правомірної поведінки у процесі соціальної комунікації, метою якої виступає діяльність, спрямована на розбудову правової державності і відповідної культури громадянського суспільства.

Застосовуючи саме екософсько-правовий спосіб рефлексії, маємо можливість цілком адекватно досягнути шляхи розв'язання дихотомії антропогенного (людиноприродного) і загальносоціального у людській практиці, соціальній творчості взагалі та правотворчості зокрема. Впевнюємося, аби сталося так, треба, щоб втіленні у природі людини екологічно-гуманістичні ознаки з образу її соціально-правового ідеалу перетворилися на її особисті переконання, ціннісні настанови. Аби тим самим, набуваючи статусу структуроутворюючих чинників системи засобів утвердження життя, вони стали ще дослівними і позавербальними почуттями людей, змінивши у цій ролі всі негативні емоційні схеми їх психіки.

На нашу думку, людство вже цілком дозріло до розуміння того, що не має іншого вибору, ніж брати на озброєння ідею розбудови екологічно чистого, гуманістично-правового суспільства заради утвердження гармонії усіх складників соціоприродного гомеостазу. Сучасну глобальну екологічну ситуацію у цьому зв'язку ми не можемо розглядати як лише наслідок помилок, що їх припустилося людство. Екологічні проблеми — це не тільки помилки людства, а ще й дещо більш фундаментальне, пов'язане із самим способом буття людини.

Новизна постановлення досліджуваної проблеми (включаючи й сучасне розуміння того, чим є правове суспільство) полягає у визначенні методологічної специфіки екософсько-правової парадигми. Виходячи з її підстав, розуміємо, що ключовим чинником бажаної еволюції соціуму мають стати правова людина як екологічно-цілісна особистість і творча індивідуальність. Її формування не може бути не пов'язаним з екологізацією правосвідомості громадян, їх духовним оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію соціальних стосунків в цілому та правовідносин зокрема, де вирішальна роль відводиться чиннику визнання людиною своєї відповідальності щодо усіх виявів життя. У цьому сенсі людина, що виховується як екологічно-правова особистість та творча індивідуальність, якраз і здатна перебрати на себе відповідальність і за своє життя, і за майбутнє соціуму та Природи, тобто свідомо скеровувати соціоприродний гомеостаз у гармонійне русло. Наслідком так парадигмально орієнтованого духовно-творчого піднесення людини та її соціуму мусить стати оптимізація використання природних ресурсів, у першу чергу людських, що витрачаються на боротьбу людей між собою і Природою, а також — переключення цих сил на їхню співтворчість, що є умовою виведення кожної свідомої людини, як і взагалі людства, на рівень свідомих суб'єктів гармонізації взаємодії всіх елементів соціоприродної сфери.

Висновки. Екософія права якраз і повинна стати умовою подолання підтримуваної соціетальною цивілізацією тенденції до загострення дихотомії антропогенного (людиноприродного) та соціального, сприяючи свідомим зусиллям людства щодо її подолання та забезпечення органічного взаємодоповнення цих складників людського буття. Це можливо, якщо: по-перше, будуть змінено харак-

тер (право)творчості, її парадигма, що передбачає зміну зв'язки: життя => (право) творчість на якісно нову: (право)творчість => життя, співвідношення яких обумовлено розумінням його як полівимірної тотожності; по-друге, буде знятий екофобний замір утилітарно-прагматичної форми (право)творчості, що заперечує коеволюцію Природи і людини та її соціуму й її гармонізацію у форму цілісного модуля (екологічно-правової) творчості <=> життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. [Текст] — М. : Мысль, 1999.
2. Гегель, Г. В. Ф. Философская пропедевтика [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; пер. Б. А. Драгуна. — М. : Мысль, 1971 — (Работы разных лет в двух томах / Г. В. Ф. Гегель; т. 2). — С. 7–212.
3. Кант, И. Метафизика нравов [Текст] / И. Кант ; пер. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьян. — М. : Чоро, 1994. — (Собрание сочинений : в 8 т. / И. Кант ; т. 6). — С. 224–543.
4. Штраус, Л. Естественное право и история [Текст] / Л. Штраус ; пер. Е. Адлер, Б. Путько. — М. : Водолей Publishers, 2007. — 312 с.
5. Байтин, М. И. Сущность права. Современное нормативное правопонимание на грани двух веков. [Текст] / М. И. Байтин — М. : Право и государство, 2005. — 554 с.
6. Бандура, О. О. Єдність цінностей та істини у праві [Текст] : монографія / О. О. Бандура. — К. : НАВСУ, 2000. — 200 с.
7. Берман, Г. Западная традиция права : эпоха формирования [Текст] / Г. Берман. — М. : Изд-во МГУ, 1998. — 624 с.
8. Гюффе, О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу [Текст] / О. Гюффе ; пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култасвої. — К. : Альтерпрес, 2003. — 264 с.
9. Загальна теорія держави і права [Текст] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина]. — Х. : Право, 2002. — 432 с.
10. Ильин, И. А. Общее учение о праве и государстве [Текст] / И. А. Ильин. — М. : АСТ : АСТ Москва, Хранитель, 2006. — 510 с.
11. Кельзен, Г. Чисте правознавство : 3 доп. : Проблема справедливості [Текст] / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. — К. : Юніверс, 2004. — 496 с.
12. Кистяковский, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кистяковский : [основные труды ; подгот. Ю. Н. Давыдов и В. В. Сапов]. — СПб. : Изд-во РИГИ, 1998. — 798 с.
13. Кленнер, Г. От права природы к природе права [Текст] / Г. Кленнер : под ред. Б. А. Куракина; вступ. сл. Л. С. Мамут; пер. с нем. Т. Б. Бекназар-Юзбашева. — М. : Прогресс, 1988. — 319 с.
14. Козловський, А. А. Право як пізнання : Вступ до гносеології права [Текст] / А. А. Козловський. — Чернівці : Рута, 1999. — 295 с.
15. Кравець, В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 Філософія права / В. М. Кравець. — К., 2003. — 16 с.
16. Кравцов, Н. А. Философия права Мишеля Вилле [Текст] / Н. А. Кравцов. — Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2005. — 256 с.

17. Лейст, О. Э. Сущность права : Проблемы теории и философии права [Текст] / О. Э. Лейст. — М. : ИКД Зерцало-М, 2002. — 288 с.
18. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
19. Малинова, И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) [Текст] / И. П. Малинова. — Екатеринбург : Изд-во УГЮА, 1995. — 216 с.
20. Нерсесянц, В. С. Философия права [Текст] / В. С. Нерсесянц. — М. : Инфра-М, 1998. — 652 с.
21. Розин, В. М. Генезис права [Текст] / В. М. Розин. — М., 2001. — 163 с.
22. Сердюк, О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві : пізнання соціальності права [Текст] : монографія / О. В. Сердюк. — Х. : Яшма, 2007. — 320 с.
23. Тимуш, І. С. Интегральный взгляд на право [Текст] : монографія / І. С. Тимуш. — К. : Атака, 2009. — 284 с.
24. Четвернин, В. А. Современные концепции естественного права [Текст] / В. А. Четвернин ; отв. ред. В. А. Туманов. — М. : Наука, 1988. — 144 с.
25. Postmodernism and Law : reference collection [Text] / ed. by Dennis Patterson, The State University of New Jersey. — Dartmouth : Publishing Company Limited, 1994. — 443 p.

СОВРЕМЕННАЯ ЭКОСОФИЯ ПРАВА КАК НЕКЛАССИЧЕСКИЙ ТИП ПРАВОПОНИМАНИЯ

Бургарт Т. И.

Современная экософия права обосновывается как неклассический тип правопонимания. Он имеет специфическую субъект-объектную направленность, которая определяется рефлексией сферы взаимодействия представителей разных типов правовой культуры с их природной средой обитания на почве принятия в качестве предмета исследования динамики соотношения прав человека и Природы в контексте созидания экоправовой, постиндустриальной цивилизации.

Ключевые слова: *экоправовая культура, экософия права, экологическое правосознание.*

THE MODERN ECOSOPHY OF LAW AS NON-CLASSICAL TYPE OF LAW UNDERSTANDING

Burgart T. I.

In the article the modern ecosophy of law is justified as non-classical type of law understanding. He has a specific subject-object direction, which is determined by reflection of the sphere of interaction of representatives of different legal culture's types with their Natural habitats by taking the dynamic of the correlation human and nature rights as a research subject in context of creation the ecolgal, post-industrial civilization.

Key words: *ecolegal culture, ecosophy of the law, ecolawful consciousness.*

УДК 340.12

В. О. Захарова, здобувачка

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ

Здійснено спробу обґрунтувати орієнтири щодо тих аспектів функціонування майбутньої системи екоправового виховання, реалізація яких забезпечить їхню організаційну цілісність та завершеність.

Ключові слова: екоправове виховання, екософія права, організація екоправового виховання, екоправова культура.

Актуальність проблеми. Важливість розв'язання проблем екологічної безпеки та якості життя в екологічному вимірі сприймається більшістю країн світу як одне з першочергових на сьогодні завдань, що потребує консолідації зусиль усієї міжнародної спільноти. Україна, поставивши за мету розбудову правової державності, закономірно прийняла стандарти розвинених у цьому сенсі країн як орієнтири для розвитку в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Тому, природно, розвиток ефективної національної екологічної політики стає одним з пріоритетних стратегічних завдань держави.

Аналіз причин, що породжують конфлікти між Природою та соціумом, а також можливих шляхів розв'язання цих конфліктів і попередження екологічних дає змогу визначити два напрями дій: з одного боку, вдосконалення природоохоронного законодавства і механізмів його виконання, з другого — розвиток екологічної свідомості та формування особистісних настанов на збереження цілісності Природи, де найважливішу роль відіграють екологічна просвіта і виховання [1, с. 191].

Ефективну охорону природи неможливо забезпечити епізодичними заходами чи окремими, можливо, й дуже суворими, заборонами. Навіть ретельно розроблені програми природокоористування, а також науково обґрунтовані закони виконують люди. Від рівня їх вихованості залежить, наскільки закон буде усвідомлений і чи викличе він внутрішню потребу діяти певним чином.

Оскільки екологічну свідомість та екологічна культуру неможливо сформувати без укорінення в свідомості громадян загальної правової настанови на *природність* поведінки згідно з нормами права як загальнообов'язковими еталонами поведінки, які в свою чергу мають характеризуватися просякнутістю екологічним змістом, доцільно вести мову про створення системи екоправового виховання, яке слугуватиме більш конструктивній меті *екологізації правосвідомості*.

Стан розробленості проблеми. В останнє десятиріччя помітно поживалися наукові пошуки шляхів можливого парадигмального оновлення люд-

ської свідомості з метою укорінення в ній екологічного імперативу, що передікав ще М. Моїсєєв [2]. Аналізуючи наукові доробки в цьому напрямі, зокрема в країнах СНД, констатуємо, що в основному вони присвячені розвитку екокультури, екосвідомості та екологічної освіти [3–6]. Екологічній складовій правового виховання, як і правовому аспекту ековиховання, досі не приділено необхідної уваги.

Метою статті є аналізування аспектів формування системи екоправового виховання, забезпечення ефективного функціонування якої дасть змогу характеризувати її як організовану та дієву.

Аналіз проблеми. Розуміючи екоправове виховання як складову правового процесу, зазначимо, що перед уповноваженими державними інституціями досі постає значна кількість завдань щодо якісної організації правового виховання в країні, які вирішуються досить повільно [7, с. 138], тим самим сприяючи збільшенню виявів деформацій правосвідомості серед населення, яке перебуває в стані недостатньої правової обізнаності, що в свою чергу приводить або до безпорадності щодо захисту своїх прав, зокрема екологічних, або ж до формування злочинних поведінкових станов.

На наш погляд, для організаційного усталення системи екоправового виховання особливого врахування потребують такі аспекти, як: цілі екоправового виховання; науково обґрунтована програма дій з втілення цілей у життєву практику; забезпечення участі в екоправовиховному процесі усіх суб'єктів, спроможних якісно вплинути на ефективний його розвиток; координація та фінансування цього процесу.

Вважаємо, що кінцевою метою екоправового виховання є формування високої екоправової культури особистості як складової загальної культури людини, а також формування екоправової свідомості. Структурними елементами екоправової свідомості громадян є знання, переконання, навички у сфері правових засад взаємодії людини з Природою. Під їх впливом екологічна парадигма витісняє або відсуває на задній план у свідомості людей класові, національні, релігійні, власницькі конструкції та стає господарюючою в уявленнях про цінності та стратегічний напрям буття [8, с. 132]. Очевидно, що система екоправового виховання має бути забезпечена таким філософсько-правовим базисом, який у межах сучасної парадигми інтересуб'єктивізму обґрунтовував би взаємодію соціуму і Природи на засадах того, що екологічність іманентно притаманна праву, тому що воно життєво-природно вкорінено в самій природі людини від її народження. Екологічність, таким чином, характеризуючи антропну та соціальну сторону існування людини, і є тією властивістю, яка спроможна «зняти» стереотип технократичного, соціетального світосприйняття, яким соціальне в сучасній людині відгороджується від природного.

Тому доцільним вбачається обґрунтування концепції екоправового виховання фундаментальними положеннями екософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їх соціумом з Природою на основі усталення екоправової культури як регулюючого чинника соціоприродного розвитку.

Сформована на засадах екософії права система екоправових знань, потрапляючи у правову реальність, яку можна ототожнити із екоправовою культурою суспільства, стає її основним системоутворюючим елементом, тобто фактично системою філософсько-правових концептів.

Саме їх парадигмальне значення впливає на ідеологічні, політичні, соціальні, економічні та інші характеристики будь-якого суспільства. Цей складник правової культури, просякаючи всі інші сфери буття людей, їх соціуму, дозволяє реально ідентифікувати їх статус, ідейну сутність і спрямованість діяльності, а головне, найважливіше — зрозуміти мету і сенс останньої [9, с. 251].

Закономірно, що закріпленням на рівні загальнодержавної програми екоправового напрямку виховного процесу досягається його статус як загальнообов'язкового напрямку державної правової політики. Схожий процес спостерігається в Російській Федерації, де ще на початку 90-х років ХХ ст. почала розроблятися концепція сталого розвитку [10; 11]. Багато в чому співзвучна екософсько-правовій концепції, вона репрезентувала принципово нову модель еколого-економічного устрою людського соціуму, яка містила в тому числі правові параметри, щоправда, не як найвагоміші. Після певного періоду існування в статусі просто наукової теорії вона була закріплена на законодавчому рівні як стратегія розвитку держави, а згодом стала основою Екологічної Доктрини Російської Федерації [12]. На сьогодні концепція сталого розвитку більшістю розвинених країн світу прийнято за основу державної політики.

Дуже важливим в організаційному вимірі є питання про систему суб'єктів екоправового виховання, яка в принципі є тотожною системі суб'єктів правового виховання взагалі. Але ж і в цій більш загальній сфері зараз в Україні немає організаційної єдності. Правове виховання, реалізуючись і в інституційному, і в неінституційному вимірах, здійснюється різними суб'єктами. На наш погляд, найголовніше — забезпечити координацію двох з них — державних інституцій та громадських організацій. Перші, володіючи функціями управління і контролю в загальнодержавному масштабі, в змозі за координаності дій забезпечити масовість та обов'язковість заходів екоправового виховання. До того ж, для проведення реформування різноманітних сфер життя соціуму відповідно до орієнтирів гармонійного розвитку системи «людина-Природа», в тому числі відносно заходів заохочення, держава має більше можливостей, ніж громадські об'єднання. Наприклад, в Німеччині у рамках програми раціонального природокористування запроваджено програму податкових пільг, відповідно до якої громадяни, які витратили гроші на екологічно корисні заходи або зробили внесок до громадської природоохоронної організації, мають право зменшити на таку саму суму податкову базу, змен-

шивши тим самим розмір податкових відрахувань. Таким чином держава заохочує і підтримує соціальні та екологічні дії громадян [13].

Громадські ж рухи сприяють більш активному, ніж у межах органів державної влади, оновленню інформаційної бази екоправового виховання та можуть забезпечити більш ретельне і глибоке, різномірне її обговорення, і тим самим більш значне засвоєння, що допомагає перетворенню сукупності екоправових знань на екоправову мотивацію, а згодом — на екофілну поведінку в правовому полі.

В Україні загалом спостерігаються позитивні тенденції щодо приділення державної та громадської уваги екологічним проблемам взагалі та проблемі формування екоправової культури громадян зокрема. Діяльність громадських організацій екологічного спрямування (найавторитетнішими з яких в Україні вважаємо Всеукраїнську екологічну громадську організацію МАМА–86, Центр громадської дипломатії Довкілля XXI, Всеукраїнську екологічну лігу, Українську екологічну організацію Зелений світ тощо) — це реальний чинник забезпечення масштабності та організованості заходів з екоправового виховання населення.

Актуальною в рамках організаційного забезпечення екоправового виховання залишається проблема достатнього фінансування цього процесу. Реалії сьогодення демонструють, що фінансове забезпечення майже зовсім обходить правовиховну роботу в державі та, зокрема, її екоправову складову, особливо порівняно із західноєвропейською практикою. Наприклад, уряд сучасної Німеччини, яка вважається взірцем природоохоронної державної діяльності у світі, не тільки витрачає значні бюджетні кошти на діяльність органів влади щодо усталення екологічного імперативу в економіці, праві, науці та освіті, а й передбачає фінансування діяльності громадських організацій екофільного напрямку, якщо заплановані ними заходи мають федеральне значення і спрямовані на поширення екологічної інформації та освіти [13]. Цікаво, що на даний час у цій країні ідея екологізації свідомості і культури громадян присутня в програмних документах усіх впливових політичних сил, а також просякає всю систему національного законодавства. Тож, і населення країни вже не сприйме політику, яка суперечитиме екологічному імперативу життєдіяльності.

Висновки. Високим ступенем організованості система екоправового виховання може характеризуватися за умови: а) закладення в основу державної правової політики в цій сфері фундаментально обґрунтованої філософської концепції екософії права як «відправної точки» парадигмального оновлення правосвідомості громадян, із закріпленням її керівних положень на законодавчому рівні; б) координації діяльності усіх суб'єктів екоправового виховання із втілення цієї концепції у життя за допомогою комплексу засобів і заходів, які, залишаючись традиційними для нашого суспільства (освіта, просвіта, пропаганда тощо), наповнюються екофілним змістом; в) достатнього фінансування процесу екоправового виховання, оскільки забезпечення не фрагмен-

тарного, а системного формування екоправової свідомості на всій території нашої країни потребує відповідних бюджетних витрат.

На наш погляд, складаючи основу наукового обґрунтування вітчизняної системи правового виховання та екофільної правотворчості, концепт екоправового виховання сприятиме позитивній динаміці у процесах екологізації правосвідомості громадян, зняттю техногенного навантаження у сучасному соціумі та формуванню високого рівня екоправової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савченко, В. А. Экологическое просвещение и воспитание — путь к устойчивому развитию [Текст] / В. А. Савченко // Устойчивое развитие: природа — общество — человек: матер. междунар. конф. — М., 2006. — Т. 1. — 236 с.
2. Моисеев, Н. Н. Экология человека глазами математика: Человек, природа и будущее цивилизации [Текст] / Н. Н. Моисеев. — М. : Мол. гвардия, 1988. — 251 с.
3. Пахомов, Ю. Н. Формирование эчеловека: методологические принципы и программные установки [Текст] / Ю. Н. Пахомов. — СПб. : Из-во С.-Петербург. у-та, 2002. — 124 с.
4. Лапина, З. Г. Экологическое воспитание — творческая индивидуальность будущего [Текст] / З. Г. Лапина, Чжоу Хун, К. И. Шилин. — М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. — 256 с.
5. Кисельов, М. М. Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методичні нариси [Текст] : монографія / М. М. Кисельов, Л. О. Боровська та ін. — К. : Видавець ПАРАПАН, 2009. — 284 с.
6. Захаров, В. М. Здоровье среды: концепция [Текст] / В. М. Захаров. — М. : Центр эколог. политики России, 2000. — 30 с.
7. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2010. — 368 с.
8. Алексеев, С. М. Экология, экономика, социум: состояние, тенденции, перспективы [Текст] / С. М. Алексеев, И. А. Сосунова, Д. А. Борискин. — М., 2002. — 211 с.
9. Шефель, С. В. Правове виховання як мета й умова концептуального оновлення структури правової культури [Текст] / С. В. Шефель // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 103. — С. 251–252.
10. Урсул, А. Д. Ноосферная стратегия перехода Российской Федерации на модель устойчивого развития [Текст] / А. Д. Урсул // Научные и технические аспекты охраны окружающей среды : Обзор. информ. ВИНТИ. — 1995. — № 10. — С.1–60.
11. Вершило, Н. Д. Эколога-правовые основы устойчивого развития [Текст] / Н. Д. Вершило; под. ред. М. М. Бринчука. — М. : Формула права, 2008. — 320 с.
12. Экологическая доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ruslescert.ru/Box/doctrin.htm>
13. «Адвокаты природы» в «зеленой» Германии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.bellona.org/bellona.ru/russian_import_area/international/ecopravo/41597

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВАНИЯ ЭКОПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В УКРАИНЕ

Захарова В. А.

Предпринята попытка обосновать ориентиры относительно тех аспектов функционирования будущей системы экоправового воспитания, реализация которых обеспечит их организационную целостность и завершенность.

Ключевые слова: *экоправовое воспитание, эконософия права, организация экоправового воспитания, экоправовая культура.*

ORGANIZATIONAL BASIS OF THE ECOLEGAL EDUCATIONAL IN UKRAINE

Zakharova V. O.

This article attempts to justify those aspects of the future system of ecolegal education, implementation of which will ensure its organizational integrity and completeness.

Key words: *ecolegal education, ecosophy of law, organization of ecolegal education, ecolegal culture.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 94(470+571)"1905-1917"

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено процес еволюційних змін російської монархії впродовж 1904–1917 років. Визначено його етапи, встановлено основну сутність кожного з них і вплив на зумовленість остаточного результату.

Ключові слова: еволюція, абсолютистська монархія, конституційна монархія, Державна дума, Державна рада, основні державні закони.

Актуальність проблеми. На зламі 80 — 90-х років ХХ ст. розпочався процес тотального звільнення світової громадської думки про можливість, необхідність, бажаність та закономірність вирішення стратегічних завдань розвитку держави та суспільства за допомогою збройно-кривавих революцій, громадянських воєн, державних переворотів тощо. Буржуазна революція ХVІІІ ст. у Франції, більшовицький переворот 1917 р. в Росії, націоналістичні чи фашистські революції 20 — 30-х років в Італії, Іспанії, Португалії, Німеччині, Угорщині яскраво підтвердили тезу про пожирання революціями своїх дітей і дію закону маятника, відкидання суспільства на десятки років назад, цивілізаційні кризи, спалахи жорстокості, знищення десятків мільйонів ні в чому не повинних людей на підставі расової та класової теорій, національного та інтернаціонального соціалізму, відмінність між якими полягає лише у декількох літерах — «інтер». З другого боку, мирні, так звані «оксамитові», «тросяндові», різнокольорові революції кінця ХХ — початку ХХІ століть підкреслили можливість та ефективність безкровного вирішення життєдайних історичних завдань. Усе це означає необхідність дослідження еволюційних процесів, які здійснювалися без серйозних перешкод і обернулися історичним успіхом, а також тих, що зустрічали на своєму шляху штучні урядові загати і вилилися у соціальні потрясіння, яких можна було уникнути. Одним з таких процесів виявилась еволюція російської монархії на початку ХХ ст.

Аналіз наукових джерел і публікацій. У дорадянській, радянській і сучасній історіографії питання еволюції російської монархії на початку ХХ ст. полягало в основному в дискусії з приводу того, залишилася вона після революції 1905–1907 років абсолютистською чи перетворилася на конституційну монархію. При цьому упродовж усіх трьох етапів спостерігалися суперечності в оцінюванні досліджуваної проблеми. Так, ліберали вбачали в основних законах та запровадженнях Державної думи та Державної ради конституцію, але надуманим публіцистичним трафаретом про третьочервневий державний переворот 1907 р. перекреслювали попереднє оцінювання [6, т. 2, с. 3]. Соціал-демократи в особі В. Леніна також твердили, що і після першої революції російська монархія залишилася абсолютистською, і одночасно заявляли про її перетворення на монархію буржуазного типу [4, т. 19, с. 51–55, 262–273]. Упродовж радянського етапу історіографії такий підхід до розв'язання проблеми залишався непохитно панівним. Тільки у 1990 р. російський правознавець О. Сенцов наголосив про досить важливу необхідність переосмислення подій минулого, відмови від усталених стереотипів в оцінюванні політичних інститутів Росії, зокрема «переглянути застарілу догму про незмінність політичного ладу Росії після 1905 р.» [11, с. 88]. Однак навіть і після 1991 р. спостерігаються факти прихильності до ленінської точки зору [1, с. 4]. Виходячи з цього, *мета статті* передбачає виявлення основних етапів еволюції російської монархії впродовж 1904–1917 років і визначення притаманної кожному з них сутності. Головне завдання даного дослідження пов'язується з докладним аналізом документів та оцінюванням дій уряду і його супротивників, які спрямовувалися на збереження абсолютизму чи заміну його на конституційну монархію.

Виклад основного матеріалу. На зламі ХІХ і ХХ століть внутрішньополітичний розвиток Російської імперії характеризувався виникненням політичних партій та інших масових громадських формувань революційного і ліберального характеру, лівого, центристського та правого спрямування, новим сплеском революційного терору проти представників державної влади, висуненням програм повалення абсолютизму, перетворення країни на конституційну монархію, демократичну республіку тощо. Одночасно в імперії поширювалися селянські виступи, протести проти викупних платежів, які супроводжувалися вбивствами поміщиків, підпалами їхніх маєтків, захопленням і розподілом земель, відмовою сплачувати податки та ін. Перед монархічною системою постала реальна і неминуча необхідність запровадити хоча б дорадче народне представництво, яке не встиг увести Олександр ІІ і від якого категорично відмовився Олександр ІІІ.

Подальшої і помітно потужнішої внутрішньополітичної напруженості в країні додали ганебні поразки Росії в непопулярній в народі російсько-японській війні. Уряд керувався думкою міністра внутрішніх справ В. Плеве про можливість оздоровлення внутрішньої атмосфери здійсненням «короткої

переможної війни» [7, с. 216]. Однак війна проти Японії не могла бути «короткою і переможною» для Росії, оскільки вона не була підготовленою до неї. Японія мобілізувала у п'ять разів більше живої сили, мала могутніший флот і можливість досить швидко постачати армію усім необхідним. Вона також доклала значних зусиль для здійснення внутрішньополітичних диверсій в країні ворога і дестабілізації в ній ситуації.

З цією метою Японія разом із США фінансувала екстремістські партії Росії з метою забезпечення вибуху революції [7, с. 241–242]. «Неправильно вважати, що революція здійснювалася за іноземні гроші, — констатував з цього приводу С. Ольденбург. — Однак відомо, що певною мірою революція робилася на іноземні гроші. Внутрішні вороги російської влади... не відмовлялися від допомоги її зовнішніх ворогів... Японці роздавали гроші російським революціонерам відомих відтінків, і на це було витрачено значні суми. Я маю сказати, що це є безперечним фактом» [7, с. 241–242]. Боялися перемоги російської влади і ліберали, які в «Освобождени» писали, що у такому разі «свобода буде преспокійно задушена під крики ура і дзвін тріумфуючої імперії» [7, с. 240].

За таких обставин імператор Микола II на початку грудня 1904 р. провів нараду вищих сановників і великих князів, на якій обговорювалась опрацьована С. Крижанівським широка програма реформ. На нараді було укладено проект указу «про визначення удосконалення державного порядку», який став відомим під неточною назвою маніфесту від 12 грудня 1904 р. У ньому пропонувалося покликання місцевих мешканців до опрацювання законів. Однак Микола II, побоюючись, що це сприйметься як обіцянка конституції, викреслив його з доконечної редакції [7, с. 236].

Указ від 12 грудня 1904 р. передбачав здійснити найближчим часом низку великих внутрішніх перетворень, зокрема, забезпечити законність дій і відповідальність державних службовців, рівність усіх перед законом (п. 1); розширити повноваження земських і міських установ у вирішенні питань місцевого благоустрою, надати можливість усім верствам населення брати у цьому участь (п. 2); рівність усіх станів перед судом, єдність устрою судової системи, надати усім судовим інстанціям необхідних ступенів самостійності (п. 3); запровадити державне страхування робітників (п. 4); переглянути виняткове законодавство (п. 5); вирішити питання віротерпимості (п. 6); переглянути чинне законодавство про обмеження прав іногородців та мешканців окремих місцевостей (п. 7); усунути утиски преси і постановити друковане слово у визначені законом межі (п. 8) [2, с. 3–6]. Указ наголошував, що передбачувані перетворення мають здійснюватися лише за умови «неодмінного збереження непохитності Основних Законів Імперії», тобто абсолютистської системи монархічної влади [2, с. 3]. Відповідні міністерства одержали наказ якнайшвидше опрацювати під керівництвом Комітету міністрів проекти конкретного вирішення передбачених указом питань.

Однак події в імперії випереджали їх виконання. Постанови Комітету міністрів запізнювалися не тільки у часі, а й у відповідності їхнього змісту вимогам доби. Так, постанови щодо втілення в життя 4, 8, 2 та 6 пунктів указу від 12 грудня 1904 р. побачили світ відповідно 17 і 21 січня, 4 та 11 лютого 1905 р. [2, с. 9–17]. Стосовно ж 7 пункту чотири постанови вийшли 1 травня, 6, 8 та 16 червня 1905 р. [2, с. 48–90]. Таким чином, перша половина постанов побачила світ після 9 січня 1905 р. — «кривавої неділі», а друга половина — після рескрипту 18 лютого 1905 р., який передбачав запровадження дорадчого народного представництва [2, с. 22–23]. Отже, перші чотири постанови вже морально не відповідали вимогам про непохитність абсолютизму, а останні — юридично. За таких обставин російський монархічний уряд не виявився здатним адекватно відреагувати на загрозливу внутрішньополітичну ситуацію і політику ворога. Своїми наступними діями, замість зведення нанівець чи хоча б мінімізації диверсійних зусиль Японії, він багаторазово посилив їхню ефективність. Японські ініціативи обернулися несподіваним вибухом у Петербурзі робітничого руху нечуваної сили [7, с. 242]. Спровоковану екстремістами за іноземні гроші мирну багатотисячну демонстрацію уряд розстріляв, хоча був свчасно поінформованим і мав різні можливості обійтися без кровопролиття за допомогою превентивних заходів [7, с. 245, 247]. Таким чином, оприлюднення указу від 12 грудня 1904 р. започаткувало процес еволюції російського самодержавства та її першого етапу, який закінчився розстрілом багатотисячної мирної демонстрації перед Зимовим палацом 9 січня 1905 р. і початком першої російської революції.

Події 9 січня 1905 р. викликали збудження російської інтелігенції і робітничий рух небачених масштабів. Усе це підсилювалося поразками у російсько-японській війні. Різні громадсько-політичні організації висували гасла з вимогами нагального скликання установчих зборів, земського собору, введення конституції, перетворення імперії на конституційну монархію чи навіть республіку. Внаслідок посилення революційного терору 4 лютого 1905 р. було вбито московського генерал-губернатора великого князя Сергія Олександровича. За таких умов Микола II 18 лютого 1905 р. видав рескрипт про свій намір скликати дорадче народне представництво з метою надання населенню права участі обраних ним представників «у попередньому опрацюванні і обговоренні законодавчих пропозицій» [2, с. 22]. Одночасно в документі наголошувалося про «проведення цього перетворення в життя за неодмінного збереження непохитності основних законів Імперії», тобто абсолютизму [2, с. 23]. У розвиток цієї ідеї 6 серпня 1905 р. було видано закон про запровадження дорадчої Державної думи, яка одержала назву Булігінської думи [2, с. 98–101]. Отже, період від 18 лютого до 6 серпня 1905 р. становить другий етап в еволюції російського самодержавства. Він характеризувався вимушеним переходом від передбаченої указом від 12 грудня 1904 р. спроби зовнішнього

«лакування» фасаду старої абсолютистської системи без будь-яких її змін, за допомогою одних лише декларацій, до запровадження позбавленого будь-яких реальних повноважень дорадчого народного представництва.

Однак такі дії абсолютистського уряду не зумовлювали розрядження занадто напруженої внутрішньополітичної ситуації в імперії. Навпаки, вона загострювалась далі. Поразки на російсько-японській війні набули ганебнішого характеру. Посилювався і набирив більш широких масштабів революційний рух. Обирились ради робітничих депутатів. Ліберали демонстрували незгоду з дорадчим характером Булігінської думи і вимагали скликання установчих зборів для визначення державного устрою країни. На початку жовтня 1905 р. Російську імперію охопив загальний політичний страйк, в якому взяли активну участь не тільки робітники, а й інтелігенція та студентська і гімназична молодь. Страйкарі надсилали до уряду делегації з вимогами провести установчі збори на підставі загального, прямого, рівного і таємного голосування, скасувати підсилену охорону і воєнний стан, запровадити свободу страйків, спілок та зборів, 8-годинний робочий день тощо.

За таких обставин і під тиском свого оточення Микола II 17 жовтня 1905 р. підписав маніфест про скликання законодавчої Державної думи і запровадження громадянських та політичних свобод [5, с. 26–27]. Отже, третій етап означеного процесу складала подія, що відбувалися в імперії від 6 серпня до 17 жовтня 1905 р. Порівняно з поступкою монархічної влади наприкінці другого етапу поступка на третьому етапі відрізнялася радикально, оскільки вона істотно змінювала державний лад, перетворюючи Російську імперію з абсолютистської монархії на конституційну.

У той же час слід зазначити, що маніфест від 17 жовтня виголошував лише намір монарха запровадити законодавче народне представництво. Його втілення в життя здійснювалось оприлюдненням 20 лютого 1906 р. запровадження Державної думи і маніфесту про реформування дорадчої Державної ради 1801–1905 років [5, с. 74–86; 2, с. 253–256], а 23 і 24 квітня 1906 р. — відповідно оновлених Основних державних законів і запровадження Державної ради [5, с. 54–74, 144–171]. Були проведені і вибори до Державної думи та Державної ради. Запровадження законодавчих палат народного представництва — Державної думи та Державної ради разом з оновленими Основними державними законами фактично відіграло роль російської конституції. Таким чином, період від 17 жовтня 1905 р. до 24 квітня 1906 р. становив четвертий етап еволюції російської монархії, основна сутність якого полягала у фактичному перетворенні абсолютистської монархії на конституційну.

27 квітня 1906 р. відбулося спільне засідання обох палат народного представництва за участі у ньому Миколи II. З цього дня розпочалася законодавча діяльність палат народного представництва. Однак спроби «законотворчості» Державної думи виходила далеко за межі закону і парламентських методів політичної боротьби. Десятками на день уїдливих запитів вона перешкоджа-

ла урядові придушувати революційні виступи, висувала революційні вимоги і гасла, зокрема, щодо переділу землі і навіть її націоналізації, скасування «дворянської» Державної ради, формування відповідального перед народним представництвом уряду, скасування смертної кари, воєнно-польових судів, воєнного і надзвичайного станів та підсиленої охорони, проголошення повної амністії політичним злочинцям, тобто терористам. Такі вимоги і гасла знаходили підтримку громадських організацій ліберального і революційного спрямування та селянства.

З другого боку, чорносотенні й інші праві та дворянські формування підтримували політику уряду, вимагали розпуску бунтівної Державної думи і повернення до абсолютизму. В цілому діяльність нижньої палати підживлювала революцію і не давала урядові змоги її подолати. Тим самим вона закреслювала визначальну сутність вирішеного революцією завдання — перетворення абсолютистського ладу на конституційний, представницький. Державна ж рада утримувалася від екстремістських вимог нижньої палати, зокрема, не підтримавши ухвалених Думою законопроектів про скасування смертної кари та воєнно-польових судів. Не зверталася вона до уряду і з запитам. За таких обставин, прислухаючись до закликів чорносотенців, Микола II 10 липня 1906 р. своїм указом розпустив першу Державну думу, що автоматично викликало і розпуск верхньої палати. Однак і друга Державна дума, яка розпочала свою законодавчу діяльність 20 лютого 1907 р., не відрізнялася від першої. При цьому слід зазначити, що статті 54–57 запровадження Державної думи 20 лютого 1906 р. передбачали визначальну роль уряду у завантаженні нижньої палати законопроектами. Дума могла висувати власний законопроект лише у разі відмови відповідного міністра від його укладання і внесення до неї, тобто користувалася лише залишковим принципом [5, с. 78–79]. Однак очолювані І. Горемікініним та П. Століпіним кабінети міністрів принципово ігнорували Думу і самоусунулися від виконання передбаченого законом обов'язку, проводячи пасивну, спостережливо-вичікувальну політику, що обернулося на одну з головних причин неприборканості палати.

Виходячи з цього, Микола II 3 червня 1907 р. розпустив і другу Державну думу та змінив виборчу систему її формування. За таких обставин у імператора виникло бажання здійснити державний переворот шляхом перетворення палат народного представництва на дорадчі установи або й зовсім скасувати нижню палату, а верхній повернути дореволюційний статус. Однак його зупинила реальна можливість нового, більш глибокого і масштабнішого сплеску революційних виступів. Таким чином, п'ятий етап розвитку російської монархії тривав від 27 квітня 1906 р. до 3 червня 1907 р. Він характеризувався практичним функціонуванням обох палат народного представництва, революційністю і прагненням Державної думи вийти за межі закону та парламентських методів політичної боротьби, що оберталось нульовою ефективністю її законодавчої діяльності через відсутність підтримки верхньою палатою,

а також підтримкою уряду Державною радою, її неприйняттям екстремістських виявів.

Відповідно до нового виборчого закону була обрана і функціонувала упродовж 1907–1912 років третя Державна дума. Її законодавча діяльність за своїм характером і результативністю докорінно відрізнялась від попередніх двох дум. Третя Державна дума розглянула 3 тис. 515 законодавчих актів [12, с. 419]. Визначальною особливістю цієї діяльності були підтримання нижньою палатою політики уряду і продуктивна співпраця з ним. В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні Микола II згадав своє давнє сподівання повернутися до абсолютизму шляхом перетворення законодавчих установ на дорадчі. 14 жовтня 1913 р. він написав листа міністру внутрішніх справ М. Маклакову, в якому йшла мова про зміну статей запроваджень Державної думи 20 лютого та Державної ради 24 квітня 1906 р. про їхній законодавчий характер. У зв'язку з цим він підкреслював необхідність запровадження в столицях надзвичайного стану та забезпечення гарнізонів артилерією і кулеметами [9, с. 176, 196]. Однак з початком Першої світової війни у 1914, Микола II відклав вирішення цього питання до її закінчення, сподіваючись, що тріумфальна перемога станеться не пізніше шести місяців. Такі настрої переважали в урядових колах і напередодні війни, що виявилось причиною недбалого підготування до неї, зокрема, трагічного браку снарядів, гвинтівок, патронів, чобіт тощо [8, т. 7, с. 117]. Початок війни викликав бурхливу хвилю демонстрації народного патріотизму і єднання низів з урядом, активізував діяльність земських установ, яка спрямовувалася на забезпечення постачання армії усім необхідним для гідної відсічі ворогові. Але монархічний уряд відмовлявся від запропонованого підтримання з боку громадських формувань [8, т. 7, с. 119]. Більш того, він усунув палати народного представництва від законодавчої діяльності і спільного розв'язання з урядом пекучих проблем воєнної доби. Микола II заявив з цього приводу, що за обставин воєнного часу не можна навіть і гадати про довготривалі сесії законодавчих установ, короткочасну роботу яких слід зосередити виключно на ухваленні бюджету [9, с. 300–311].

Такі стосунки монархічного уряду з палатами народного представництва продовжувались і за функціонування четвертої Державної думи до серпня 1915 р., поступово і неухильно погіршуючись через воєнні поразки і відмову кабінету міністрів від опори на громадські організації у забезпеченні потреб армії і фронтів. І тільки після галіційських поразок 1915 р. Микола II дозволив голові Державної думи створити особливу нараду з оборони, яка на спільній з громадськістю підставі вирішувала питання забезпечення фронтів усім необхідним, а також контролювала транспорт, виробництво та перевезення палива, розподіл у країні основних продуктів харчування тощо. Таке єднання зусиль уряду і громадськості відразу ж обернулося помітним поліпшенням становища на фронтах [7, с. 582]. Таким чином, шостий етап еволюції російської монархічної системи охопив період від початку функціонування третьої

Державної думи до серпня 1915 р. Його визначальною особливістю були ефективна законодавча діяльність обох палат народного представництва і співпраця з урядом упродовж мирних років та його усунення від вирішення певних проблем воєнної доби в умовах світової війни.

За таких обставин 26 серпня 1915 р. Державна дума і Державна рада створили ухвалене їхніми більшістями парламентське об'єднання під назвою «прогресивного блоку» з загальною програмою, основним пунктом якої була вимога формування відповідального перед народним представництвом «уряду довіри» і його опору на громадські організації з метою забезпечення перемоги над Німеччиною і попередження кривавого соціального вибуху [3]. Парламентське об'єднання і в 1916 р. наполягало на вирішенні цього питання. 27 листопада 1916 р. навіть з'їзд об'єднаних дворянських громад, які ще рік тому закликали Миколу II до рішучої боротьби проти «прогресивного блоку», в ухваленій резолюції підтримав вимогу останнього щодо створення «уряду довіри» [10]. Втілення в життя такого пункту дало б змогу поєднати зусилля влади та громадськості у боротьбі з ворогом, підтримати авторитет монархічного уряду, від якого відійшло навіть об'єднане дворянство, консолідувати суспільство і уникнути подальших поразок на фронтах і соціального потрясіння в тилу. Однак Микола II, навпаки, надав голові Ради міністрів Б. Штюрмеру повноваження призначити дію особливих нарад [8, т. 7, с. 139]. Останнім кроком у спробах врятувати монархію виявилась телеграма обираних державних радників імператору, в якій вони переконували його створити відповідальний перед народним представництвом уряд, котрий міг би спертися на довіру і підтримку громадськості [3, т. 21, с. 18]. Ця ініціатива також не знайшла відповіді монарха.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Викладений матеріал дає підстави дійти таких висновків. З грудня 1904 до лютого 1917 років відбувався еволюційний процес змін сутності російської монархії. Він налічував сім етапів, які визначалися тим чи іншим реагуванням уряду на висунуті часом виклики. На початку цього процесу перед урядом Російської імперії постала нагальна об'єктивна потреба здійснення змін у системі державного ладу. Оточення Миколи II в умовах наростаючої загрози революційного вибуху усвідомлювало необхідність запровадити дорадче народне представництво, якого не встиг увести цар-реформатор Олександр II і рішучим супротивником якого виявився Олександр III. Однак Микола II обмежився викладеним у маніфесті від 12 грудня 1904 р. наміром здійснити лише зовнішнє лакування абсолютизму різними деклараціями. Упродовж свого царювання 1904–1917 років монарх припустився помилок визначального характеру, які всупереч його волі приводили до поступок супротивникам абсолютизму і зумовлювали чергові етапи еволюції монархічної системи.

Серед них були опір вимогам запровадження народного представництва, нездатність підготуватися до російсько-японської і світової воєн, обійтися без

«кривавої неділі» 9 січня 1905 р., забезпечити завантаження Державної думи перших двох скликань вигідними урядові законопроектами, скористатися сплеском народного патріотизму влітку 1914 р., спертися на підтримку громадських організацій у забезпеченні постачання фронтів. Їх доповнювали усунення палат народного представництва від розв'язання пекучих проблем воєнної доби, відмова від формування відповідального перед палатами «уряду довіри», сподівання на реальну можливість повернення до абсолютизму. Ці помилки разом з комплексом інших об'єктивних та суб'єктивних чинників обумовили падіння монархії у лютому 1917 р., закінчивши процес її еволюційних перетворень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородин, А. П. Государственный совет России (1906–1917) [Текст] / А. П. Бородин. — Киров : Вятка, 1999. — 368 с.
2. Законодательные акты переходного времени 1904–1908 г. [Текст] — СПб. : Право, 1909. — 1018 с.
3. Декларация блока: записки заседаний прогрессивного блока [Текст] // Красный архив. — 1933. — Т. 56. — С. 98.
4. Ленін В. І. Пов. збір. тв. : [в 55-ти т.]. [Текст] — К., 1971.
5. Конституция Российской Империи. [Текст] — СПб. : Экон. тип., 1907. — 240 с.
6. Милюков, П. Н. Воспоминания : в 2 т. [Текст] / П. Н. Милюков. — М. : Современник, 1990. — Т. 2. — 448 с.
7. Ольденбург, С. С. Царствование императора Николая II [Текст] / С. С. Ольденбург. — М. : Терра, 1992. — 641 с.
8. Падение царского режима: стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства : в 7-ми т. [Текст] — М.; -Л. : Госиздат, 1925.
9. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы [Текст] // Государственная Дума. Четвертый созыв. 1913–1914. Сессия вторая. — СПб. : Гос. тип., 1913. — Вып. 1. — № 1–130. — Вып. 3–4. — С. 198–311.
10. Резолюция съезда объединенных дворянских обществ 27 ноября 1916 г. [Текст] // РГИА, ф. 892, оп. 1, д. 1581, л. 1–2.
11. Сенцов, А. А. Развитие формы Российского государства в начале XX в. [Текст] / А. А. Сенцов // Правоведение. — 1990. — № 4. — С. 88–93.
12. Третья Государственная Дума. Материалы для оценки ее деятельности. [Текст] — СПб. : Труд, 1912. — 425 с.

ЕВОЛЮЦИЯ РОССИЙСКОЙ МОНАРХИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Зинченко Е. В.

Исследован процесс эволюционных изменений российской монархии в течение 1904–1917 годов. Определены его этапы, установлены основная сущность каждого из них и влияние на обусловленность конечного результата.

Ключевые слова: эволюция, абсолютистская монархия, конституционная монархия, Государственная дума, Государственный совет, основные государственные законы.

EVOLUTION OF RUSSIAN MONARCHY OF BEGINNING XX C.

Zinchenko O. V.

The process of evolutionary changes of the Russian monarchy within 1904-1917 is investigated, its stages are determined, the basic essence of each of them and influence on conditionality of an end result is installed.

Key words: evolution, absolutist monarchy, constitutional monarchy, the State Duma, the State advice, fundamental state laws.

УДК 32: 001. 891.3 (075)

О. В. Воронянський, кандидат історичних наук, доцент

ФОРМУВАННЯ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ПЕРЕРОЗПОДІЛУ ВЛАСНОСТІ

Розглянуто основні етапи формування системи державної влади в Україні на основі дослідження еволюції механізму розподілу ресурсів та ренти від використання державної власності. Показано, що зміни системи владних відносин зумовлені боротьбою потужних бізнес-груп за використання інститутів представницької демократії як інструменту реалізації власних економічних та політичних інтересів.

Ключові слова: бізнес-групи, вертикаль влади, розподіл ресурсів.

Актуальність проблеми Майже двадцятирічний досвід державотворення в незалежній Україні засвідчив, що, незважаючи на досить високу динаміку інституційних перетворень, рівень розвитку країни (а отже, й ефективності державного управління соціально-економічними процесами) невпинно знижується. Боротьбу за контроль над виконавчою гілкою влади між Президентом і Верховною Радою, що становить видиму основу процесу еволюції владних відносин в Україні, досить важко вписувати в концепцію демократичного транзиту державних інституцій. Разом із тим науковий аналіз сутності трансформацій системи державної влади має не тільки академічне, а й прикладне значення, оскільки перехід українського суспільства до реальної демократії неможливий без визначення чинних суб'єктів перманентної боротьби за концентрацію владних повноважень та цілей, які вони ставлять перед собою в процесі використання механізму держави.

Ступінь наукової розробленості. Проблему формування відносин між Президентом і Верховною Радою в процесі боротьби за контроль над вертикаллю виконавчої влади піднімали деякі українські дослідники, зокрема Б. Литвин, С. Рябов, Ю. Тодика, В. Яворський. Однак вони розглядали це питання перш за все з погляду еволюції інститутів державної влади, не досліджуючи вплив на даний процес з боку інших суб'єктів політичної та економічної діяльності (так званих груп інтересів).

Постановлення завдання. У статті поставлено за мету визначити реальні рушійні сили та тенденції процесу трансформації системи державної влади в Україні в період незалежності, зважаючи на аналіз основних напрямів перерозподілу власності в країні.

Основні положення. З цієї точки зору в формуванні системи державної влади в Україні можна виділити два основні напрями: перший — пов'язаний із перерозподілом ресурсів на рівні окремих регіонів (де групи інтересів набували характеру регіональних адміністративно-економічних угруповань — РАЕУ), та другий — пов'язаний із перерозподілом на рівні окремих галузей господарства (де групи інтересів набували характеру галузевих адміністративно-економічних угруповань — ГАЕУ). Відповідно можна говорити про три основні етапи формування системи державної влади в Україні.

Перший — початок 1990-х років, коли перерозподіл державної та колгоспно-кооперативної власності, що була створена в період існування СРСР, можна було здійснювати на рівні окремих регіонів. Уже у першій половині 1990-х років наявність і вплив груп інтересів було зафіксовано українськими дослідниками як один із важливих чинників формування системи влади [1, с. 420–424]. На цьому етапі найбільший вплив на процес формування і функціонування влади справляли РАЕУ, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). Це так звані «червоні директори» та «радгоспно-колгоспні барони», що використовували владні ресурси для встановлення особистого контролю над підприємствами, які номінально перебували у власності держави, та одержання державних замовлень і кредитів, дотацій і субсидій під виконання цих замовлень.

На той час вирішальною умовою для успішної реалізації таких бізнес-схем була наявність груп прикриття на рівні області, до яких входили голови виконкомів рад, керівники управлінь МВС та обласних прокуратур. Відносний імунітет регіональних владних угруповань на початку 1990-х років ґрунтувався на положеннях першої редакції Конституції Української РСР, відповідно до яких керівництво виконкомів обласних Рад концентрувало в своїх руках всю повноту виконавчої влади на власних територіях і при цьому обиралося на місцях, так що центральний апарат державної влади не мав прямих важелів для його легітимного усунення [2; 3].

Система державних замовлень дозволяла керівникам державних підприємств одержувати пільгові кредити і дотації. Кредити надавали під 20 % річних,

отже, у 1992—1994 роках, коли річна інфляція сягала сотень і тисяч процентів, найелементарнішим способом стягування ренти були купівля-продаж валюти і повернення кредитів із відсотками державі з одержанням надприбутків на різниці курсів [4].

Про обсяги фактично неконтрольованих державою коштів, до яких мали доступ РАЕУ у першій половині 1990-х років, свідчать підрахунки експертів Міжнародного валютного фонду, за якими лише державні кредити українським підприємствам у 1992 р. склали 65 % ВВП, а в 1993 р. — 47 % [5]. В умовах різкого спадання виробництва ці кредити забезпечувалися друкуванням грошей, що призводило до катастрофічної інфляції та зростання цін, які уряд намагався зупинити перш за все за допомогою нових кредитів.

Зазначена система стягнення ренти призвела до посилення РАЕУ, які мали в свою чергу вертикальне підпорядкування по лінії рад, оскільки саме Верховна Рада України здійснювала всю повноту влади від імені держави: формувала уряд, мала право скасовувати рішення органів виконавчої влади і розпускати місцеві ради всіх рівнів. Співвідношення виконавчої і законодавчої гілок влади стало змінюватися лише після уведення в Україні посади Президента. У лютому — березні 1992 р. було уведено в дію закони «Про Представника Президента України» [6] і «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [7]. Відповідно до цих законів за Верховною Радою України залишалися законодавчі функції і контроль за діяльністю місцевих рад, однак вертикальне підпорядкування рад скасовувалося, так само як і прямий вплив законодавців на виконавчу владу — виконкоми і уряд [6, с. 611–614]. Парламент міг тільки погоджувати з Президентом склад Кабінету Міністрів України. Президент же, ставши над урядом, одержав у своє розпорядження відокремлену від Верховної Ради вертикаль виконавчої влади в особі Представників Президента, які до того ж здійснювали контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування [6, с. 691]. При цьому Представники Президента одержали у своє відання не тільки місцевий бюджет (що реально вилучало його зі сфери впливу законодавців і місцевого самоврядування), а й функції контролю за здійсненням Конституції і законодавства на даній території, фактично підміняючи прокуратуру та судову владу і підпорядковуючи їх собі (останнє, втім, прямо передбачалося законом, де Представники Президента іменувались вищими державними посадовими особами на даній території) [6, с. 692–693]. Юридична непевність багатьох сторін нових законів доповнювалася положенням про те, що всі питання діяльності Представників Президента, не передбачені законодавством, мали регулюватися безпосередньо актами Президента [6, с. 697]. Таким чином, склалася ситуація, при якій, незважаючи на існування рад, реальне управління регіонами перейшло до рук виконавчої влади.

Наступним кроком посилення виконавчої владної вертикалі стало позбавлення вже наприкінці березня 1992 р. (відповідно до нової редакції

Закону «Про Представників Президента України») районних і обласних рад своїх виконавчих органів і перетворення їх на суто представницькі інституції без значних реальних повноважень. Якоюсь мірою залишки самоврядування зберігалися лише у населених пунктах. При цьому місцеві Представники Президента та їх адміністрації були підпорядковані не Кабінету Міністрів, а Адміністрації Президента України, яка хоча і не була передбачена законодавством, але фактично стала центральним елементом виконавчої влади в державі.

Проте закріплення контролю Президента над виконавчою владою виявилося недовговічним, оскільки він не міг спертися на стійку парламентську більшість. Зі свого боку, РАЕУ, представлені у Верховній Раді, намагаючись захистити себе від подальшої експансії Президента, домоглися внесення до Закону «Про Представників Президента України» положення про те, що останні не можуть бути одночасно і членами парламенту. Після цього було припинено депутатські повноваження понад тридцяти державних чиновників, що істотно знизило ступінь впливу Президента в самій Раді. Тому, коли у вересні 1993 р. Верховна Рада ухвалила провести дострокові президентські вибори, Президент пішов на поступки. Внаслідок цього 3 лютого 1994 р. з'явився Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», який ліквідував інститути Представників Президента та місцевих адміністрацій, а також відновлював діяльність виконкомів місцевих рад [8, с. 638–639]. При цьому голови рад усіх рівнів, що керували як радами, так і їхніми виконкомами (тобто поєднували в своїй особі керівництво як представницькою, так і виконавчою владою на місцях) обиралися загальним голосуванням громадян, що наслідком дану адміністративну одиницю. З другого боку, збереження вертикальної підпорядкованості виконкомів, яка реально замикалася на Президенті, створювало вигідну для останнього ситуацію, коли формально існує самоврядування законодавчо було підпорядковане органам виконавчої влади.

Другий етап створення системи державної влади в Україні, що розпочався із приходом на президентський пост Л. Кучми в 1994 р., остаточно одержав організаційне оформлення із прийняттям Конституції 1996 р., за якою вертикаль виконавчої влади будувалася через державні адміністрації, фактично підпорядковані Президентові. Більшість РАЕУ втратили реальний контроль над розподілом ресурсів на своїх територіях без серйозного спротиву, оскільки на той час ці ресурси значною мірою було вже вичерпано. На перше місце вийшли ГАЕУ, пов'язані із одержанням ренти через банківсько-фінансову, транспортну (насамперед залізницю) та газотранспортну системи, а також металургію, вугільновидобувну, гірничозбагачувальну та хімічну галузі. Так, створена при Міністерстві енергетики фірма, одержавши держзамовлення на експорт електроенергії та безвідсотковий кредит у 8 млн доларів США, повернула державі 25 % виторгу, а решту віднесла до бартерних операцій. Майже третина кредиту пішла на особисті потреби засновників фірми [4, с. 96].

Вже із середини 1990-х років надзвичайно важливим джерелом стягування ренти став доступ до посередницьких операцій з енергоносіями. Куплений за фіксованою ціною в Росії та Туркменістані під державні гарантії і за державні субсидії природний газ перепродавався за ціною вищою як в Україні, так і за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині). При цьому реальний облік газу через як технічні, так і організаційні причини був неможливий, отже, виникала можливість привласнювати невраховані обсяги, одержуючи надприбутки від їх продажу [9]. Оскільки газ продавався за бартерними схемами, посередницькі фірми уникали оподаткування. При цьому, якщо виникала проблема боргу, держава покривала його за рахунок бюджету.

Із середини 1990-х років відбувався інтенсивний перерозподіл державної власності на користь рантиє, які вже почали об'єднуватися в потужні фінансово-промислові групи. Маючи первісний капітал та вплив у регіонах і центрі, вони одержали основний зиск від приватизації. Фактично розпочався новий етап формування великого капіталу, пов'язаний із масштабним переходом державної власності у приватні руки.

Найшвидшими методами збагачення у цей час стали (поряд із уже традиційним доступом до посередницьких операцій з енергоносіями) так звані трастові піраміди (привласнення за безцінь ваучерних сертифікатів), придбання за мізерними цінами державних підприємств — шляхом акціонування (за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58 % приватизованих підприємств належали до цієї категорії [10]) або через доведення їх до банкрутства (саме на середину — другу половину 1990-х років припав пік справ про банкрутство підприємств: 1994 р. — 194, 1995 р. — 2000, 1996 р. — 2800, 1997 р. — 6700 [11]). Стандартна схема банкрутства передбачала санацію державного підприємства, яке його керівництво доводило до відповідного стану, розгляд справи у суді та продаж підприємства структурам, створеним його ж керівниками. Така схема вимагала міцних зв'язків із центральними органами влади і прикриття з боку центральних фіскальних та силових структур. Тому в цей період в основі побудови груп інтересів регіональний принцип заміщується на галузевий. Перш за все еволюціонували в ГАЕУ угруповання Дніпропетровсько-Криворізького регіону та Донбасу, які у середині 1990-х років мали можливість розпоряджатися значними масами сировини та природних копалин на території своїх областей завдяки розміщенню відповідних галузевих міністерств саме в Дніпропетровську та Донецьку. В той же час РАЕУ інших регіонів опинилися фактично відстороненими від основних механізмів розподілу ренти на територіальні ресурси, в тому числі прибутки від виробництва та комерційно-фінансової діяльності.

Оскільки контроль за розподілом ресурсів у цей період вимагав утримання всієї владної вертикалі, Л. Кучма, який зайняв на той час президентську посаду, віддав перевагу більш жорсткій формі державного управління, відразу ж почавши форсовано відроджувати вертикаль самостійної виконавчої

влади. Першим його кроком на цьому шляху було підпорядкування собі голів районних і обласних рад Указом від 6 серпня 1994 р. «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» [12]. Цей Указ суперечив тодішній Конституції, оскільки голови обиралися на свої посади населенням регіону, і Президент не мав законних повноважень ні на їх усунення, ні на керівництво їхньою діяльністю.

Тому незабаром було здійснено і другий крок у цьому напрямі. 8 червня 1995 р. між Президентом і Верховною Радою було укладено Конституційний договір — унікальний з правового погляду документ, відповідно до якого і Конституція, і все законодавство в цілому могли застосовуватися лише остільки, оскільки вони не суперечили цьому договору [13, с. 335].

Відповідно до Конституційного договору Верховна Рада цілком позбавлялася поточного контролю за діяльністю не тільки Кабінету Міністрів і органів державного управління, а й місцевих рад, які у свою чергу позбавлялися майже всіх своїх повноважень і ставилися під керівництво голів місцевих державних адміністрацій, призначуваних особисто Президентом [13, с. 345]. Формально самоврядування зберігалось лише на рівні населених пунктів, де залишалися виконкоми рад, а їхні голови обиралися загальним голосуванням населення. До того ж, було передбачено, що головою обласної (районної) Ради і головою відповідної державної адміністрації є одна й та сама особа, причому обрана як голова Ради загальним голосуванням. З одного боку, це ставило ради під контроль Президента, а з другого — могло у перспективі призвести до деякої самостійності голів місцевих адміністрацій. Крім того, у Верховній Раді залишався такий важливий інструмент контролю за виконавчою владою у центрі і на місцях, як формування державного бюджету.

Тому як додаток до Конституційного договору через парламент було проведено ще два документи: Указ Президента від 21 серпня 1995 р. «Про Положення про обласні, Київську, Севастопольську міські державні адміністрації і Положення про районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації» [14] та Указ Президента від 30 грудня 1995 р. «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомом сільських, селищних і міських Рад» [15], за якими місцева державна адміністрація одержала право вносити зміни до бюджету і встановлювати місцеві податки. Згідно із світовою практикою конституційного права такі повноваження є прерогативою законодавчої гілки влади і навіть теоретично не можуть належати владі виконавчій.

З огляду на те що ще 28 травня 1995 р. нова редакція Закону «Про бюджетну систему України» внесла додаткові обмеження на формування і використання власних бюджетних ресурсів місцевими радами [16], місцеве самоврядування (а з ним і РАЕУ, що фактично тримали його під своїм підпорядкуванням) було вже тоді реально поставлено під контроль президентської влади.

Оскільки Президент у такий спосіб зосередив у своїх руках контроль над розподілом ресурсів, для адміністративно-економічних угруповань, які ще не мали достатніх фінансових потужностей для вирішального впливу на президентську вертикаль виконавчої влади, основним місцем владного конфлікту у боротьбі за ресурси став парламент. Саме у цей період остаточно оформилися й головні засади моделі так званої «фасадної демократії», коли інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) перетворюються на інструмент досягнення інтересу цих угруповань [17].

Конституція 1996 р. стала компромісом між Президентом і представленими у Верховній Раді регіональними угрупованнями щодо впливу на виконавчу гілку влади [18]. Відповідно до Конституції парламент одержав право давати згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджувати програму уряду, а також один раз протягом парламентської сесії відправити уряд у відставку. При цьому парламент не впливав на призначення і відставку окремих членів уряду. Президент же одержав право в будь-який момент без узгодження з парламентом відправити у відставку як будь-кого з членів Кабінету (включаючи прем'єра), так і весь уряд у цілому. І хоча фактично уся вертикаль виконавчої влади підпорядковувалася Президентові, він не ніс відповідальності за її діяльність (утім, як і парламент). До того ж Президент одержав право у разі потреби призначати виконуючого обов'язки прем'єр-міністра (наділеного повним обсягом повноважень прем'єра) без згоди парламенту. Однак, навіть такий урізаний вплив законодавців на верхівку виконавчої влади нівелювався тим, що значна частина функцій з керівництва органами державного управління реально виконувалася не Кабінетом Міністрів, а Адміністрацією Президента — органом, не передбаченим Конституцією, а отже, абсолютно не підконтрольним парламенту.

Реально парламент також міг не тільки проконтролювати виконання ухваленого ним бюджету, а й притягти до відповідальності винних за його невиконання. Таким чином, законодавча влада виявилася фактично відстороненою від скільки-небудь значного впливу на ухвалення найважливіших державних рішень.

Така система влади, що створювала для Президента можливість розподіляти між потужними угрупованнями державні ресурси, зумовила все більш тісну взаємодію президентської влади та найпотужніших бізнес-груп (наприкінці 1990-х—на початку 2000-х років великий капітал України презентували дві донецькі, дві дніпропетровські, київська, харківська). Як відмічають оглядачі, цей союз був взаємовигідним — великий капітал надавав фінансову підтримку Президентові в його боротьбі за концентрацію влади, а Президент управляв розподілом джерел ренти, дозволяючи тим самим уникати гострих конфліктів та бізнес-воєн і сприяючи швидкому збагаченню великого капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та

субсидії як джерело ренти на цей час втратили свою актуальність. Основними способами одержання надприбутку стали податкові пільги, адресна приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв. При цьому саме перебування в ГАЕУ тих чи інших бізнес-груп було пов'язане насамперед із можливістю доступу останніх до Президента.

Вже на початку 2000-х років найпотужніші бізнес-групи завдяки надаваній їм ренти зосередили в своїх руках концентрацію ресурсів, достатню для вирішального впливу на ухвалення державних рішень. Це дозволило їм у політичній площині поступово переорієнтуватися з боротьби за вплив на Президента (який усе ще контролював процес великої приватизації та розподіл ренти від використання державних ресурсів, однак різке скорочення державного сектору економіки суттєво звузило обсяг останніх) з метою боротьби за доступ до реальної державної влади.

З середини 2000-х років розпочався третій етап формування української політичної еліти — переважно на основі фінансово-банківської діяльності. Це пов'язано з остаточною втратою рентабельності абсолютної більшості виробництв в Україні. Адміністративно-економічний статус більшості угруповань змінився на адміністративно-фінансовий. У самих угрупованнях змінилася ієрархія відносин між державними службовцями та бізнесом, оскільки найпотужніші бізнес-групи одержали ресурсну можливість просувати на державні пости (як у міністерствах і відомствах, так і в держадміністраціях) власних ставлеників, що захищали безпосередньо їхні інтереси. Загострилася конкуренція між уже сформованими бізнес-групами на рівні публічної політики через підконтрольні їм партії, благодійні фонди, пресу. Це поряд із несприятливою зовнішньополітичною кон'юнктурою (прагненням США встановити контроль за газотранспортною системою України через зміну її неупустимого Президента) порушило стабільність системи. Ситуацією миттєво скористалися відтиснуті на периферію бізнес-групи (насамперед О. Мартинова, С. Червоненка та П. Порошенка) і РАЕУ, що об'єдналися навколо В. Ющенка та Ю. Тимошенко, котрі позиціонувалися як опозиція режиму Л. Кучми.

Результатом відкритого політичного конфлікту, який охопив найпотужніші бізнес-угруповання та очолювану Л. Кучмою вертикаль державної влади стала політична реформа, започаткована Законом від 8 грудня 2004 р. «Про внесення змін до Конституції України», який передбачав парламентську модель формування уряду [19, с. 48]. Внаслідок зміни політичної системи можливості розподілу ренти через президентський пост суттєво обмежилися. Це й ознаменувало організаційне оформлення третього етапу формування системи державної влади, яка надавала найпотужнішим бізнес-групам можливість розв'язувати проблеми розподілу ресурсів через Верховну Раду, а не через кулуарні змагання за доступ до Президента.

Разом із тим периферійні бізнес-групи, що були допущені до представництва своїх інтересів у парламенті в результаті підтримання Ю. Тимошенко

та В. Ющенко, не змогли реалізувати набуті ними інституційні можливості участі у розподілі ренти від використання контрольованих через державний механізм ресурсів (так, В. Ющенко з самого початку надав контроль над розподілом ренти представникам найбільш потужних бізнес-груп зі свого оточення, а з січня 2006 р., з набранням чинності основного обсягу Закону про зміни до Конституції, практично втратив більшість інституційних важелів впливу на цей процес; керівництво ж фракції БЮТ у парламенті просто зажадало від усіх своїх депутатів передати картки для голосування).

Розчарування периферійних бізнес-груп у своїх політичних лідерах врешті-решт призвело до ситуативного союзу цих груп із найпотужнішою в фінансовому плані групою Р. Ахметова. Цей союз остаточно оформився після президентських виборів 2010 р. створенням стійкої парламентської більшості навколо контрольованої групою Р. Ахметова фракції Партії Регіонів у Верховній Раді. Однак, не довіряючи презентованим у парламенті ситуативним союзникам, найпотужніша бізнес-група в очікуванні на нову парламентську виборчу кампанію одержала від Конституційного Суду України визнання неконституційності парламентської реформи 2004 р., що дозволяє їй утримувати контроль над урядом (і відповідно над розподілом ресурсів та ренти) незалежно від результатів парламентських виборів. Наступним кроком у цьому напрямі логічно передбачити повернення до змішаної чи мажоритарної системи виборів до парламенту, яка є інституційною підставою для президентської моделі формування уряду.

Висновки. Упродовж 1990-х–2000-х років в Україні формувалася система владних відносин, яка забезпечувала економічні та політичні інтереси великих бізнес-груп та пов'язаних із ними угруповань у системі управління і силових структурах центру та регіонів. Інститути державної влади та представницької демократії ці групи використовують як інструмент просування корпоративних інтересів у конкурентній боротьбі за розподіл ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин, Б. Політична арена України. Дійові особи та виконавці [Текст] / Б. Литвин — К., 1994 — С. 624.
2. Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування» [Текст] // Відом. Верхов. Ради Української РСР. — 1991. — № 2. — С. 24–63.
3. Конституція Української РСР [Текст] — К., 1987.
4. Виттковски, А. Пятилетка без плана [Текст] / А. Виттковски — К., 1996. — С. 129. Автор посилається на спогади тодішнього віце-прем'єр міністра Ю. Йоффе (див. : Йоффе, Ю. Один на один с системой [Текст] / Ю. Йоффе. — Луганск, 1995).
5. Aslund, A. Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth? [Text] / Anders Aslund, George De Menil (eds). // Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda. — N. Y., 2000. — P. 264.
6. Закон України «Про Представника Президента України» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 23 — С. 596–698.

7. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 23 — С. 720–816.
8. Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 22 — С. 592–648.
9. Пода, В. Скільки газу ворують в Україні [Текст] / В. Пода // Коментарії. — 2006. — 3 нояб. — С. 4.
10. Українська приватизація в спогадах та роздумах. [Текст] — К., 2001. — С. 447.
11. Birjukov, A. Bankruptcy and Legislation Reform in Ukraine [Text] / A. Birjukov // Review of Central and East European Law. — 2001. — № 24. — P. 581.
12. Указ Президента України від 6 серпня 1994 р. «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» [Текст] // Уряд. кур'єр. — 1994. — 8 серп.
13. Конституційний Договір між Президентом України і Верховною Радою України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 1995. — № 26.
14. Указ Президента України від 21 серпня 1995 р. «Про Положення про обласні, Київську, Севастопольську міські державні адміністрації і Положення про районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації» [Текст] // Держ. вісн. України. — № 1–2 (15–16) — С. 577.
15. Указ Президента України від 30 грудня 1995 р. «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомом сільських, селищних і міських Рад» [Текст] // Держ. вісн. України. — № 7 (21) — С. 425–426.
16. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про бюджетну систему України» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 1995. — № 26 — С. 613.
17. Следствие поставило точку в деле об убийстве двух депутатов и крест на экс-депутате [Текст] // Зеркало недели. — 2002. — 9–15 февр.; Не прав по форме [Текст] // Зеркало недели. — 2004. — 3–9 апр.; Мостовая Ю. Мы дошли до беспредела, но это еще не предел [Текст] / Ю. Мостовая, И. Маскалевич, О. Дмитричева // Зеркало недели. — 2002. — 19–25 окт.
18. Конституція України. [Текст] — К. : Юрінком, 1996. — С. 18.
19. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» [Текст] // Конституція України. Прийнята на пятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222- IV від 8 грудня 2004 року.- X. : Парус, 2005. — С. 45–55.

ФОРМИРОВАНИЕ ВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ЭВОЛЮЦИИ СИСТЕМЫ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЯ СОБСТВЕННОСТИ

Воронянский А. В.

Рассмотрены основные этапы формирования государственной власти в Украине на основании исследования эволюции механизма распределения ресурсов и ренты от использования государственной собственности. Показано, что изменения системы властных отношений обусловлены борьбой мощных бизнес-групп за использование институтов представительской демократии в качестве инструмента реализации собственных экономических и политических интересов.

Ключевые слова: бизнес-группы, вертикаль власти, распределение ресурсов.

TRANSFORMATION OF POWER RELATIONS IN THE UKRAINE IN CONTEXT OF EVOLUTION OF PROPERTY DISTRIBUTION SYSTEM

Voronyansky O. V.

The author examines the main stages of the system of government in Ukraine based on a study of the evolution mechanism of resource distribution and profit from the use of public property. Shown that changes of power relations caused by the struggle of powerful business groups for the use of institutions of representative democracy as an instrument of its own economic and political interests.

Key words: business groups, vertical power, distribution of resources.

УДК 321.01

О. Ю. Кашаба, кандидат історичних наук, доцент

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано генезис і еволюцію поняття громадянського суспільства в Україні. Узагальнення різноманітних поглядів на природу громадянського суспільства дає підстави стверджувати, що громадянське суспільство — це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, громадські об'єднання, громадянська культура, вільні індивіди.

Актуальність дослідження. Проблема шляхів і способів демократичної консолідації в незалежних державах тісно пов'язана із становленням громадянського суспільства. Воно є підґрунтям і виявом свободи, свідченням спроможності демократії формально перетворитися на демократію реальну.

Сьогодні багато авторів розглядають громадянське суспільство як ключове поняття посткомуністичної трансформації [4, с. 513 — 531]. Серед дослідників перехідних процесів панує переконання, що «демократія проголошена не може стати демократією реальною, доки громадянське суспільство не зміцніє настільки, аби стати дієвим конкурентом і опонентом старої номенклатури»; «що без вільного та потужного громадянського суспільства ринковий капітал неминуче перетвориться на капітал мафіозний» [3, с. 77].

Отже, виникає досить лаконічне запитання: звідки громадянське суспільство може взятися? На Заході — відповідь була одна, а у пострадянських країнах, зокрема в Україні, — умови істотно відмінні. Чи зможе громадянське суспільство «розвинутися на цій безпрецедентній і не дуже сприятливій основі?» — це запитання залишається спірним, підкреслював Е. Гелнер [9, с. 353 — 355]. Процес його становлення непростий і тривалий. Намагаючись відзначити перспективи утвердження громадянського суспільства в Україні як обов'язкової умови демократії, ставимо за *мету* статті в першу чергу з'ясувати його нормативний зміст (еволюцію поняття та його сутність як ідеалу), порівняти форми втілення цього ідеалу в різних країнах, а вже потім на описовому рівні застосовувати його до конкретних умов України. Завдання полягає у тому, щоб зрозуміти, якою є міра присутності і відсутності елементів громадянського суспільства в сучасній Україні та визначити шляхи, що ведуть до їх повної представленості.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема формування в країні громадянського суспільства останніми роками привернула увагу багатьох учених і політиків, широко висвітлюється на шпальтах різних видань. Українські дослідники ставлять перед собою завдання:

– точніше окреслити нормативний зміст поняття «громадянське суспільство», визначити, що воно являє собою як ідеальний тип;

– визначити його «межі», відокремивши від інших суспільних феноменів — заради операціоналізації поняття та емпіричного дослідження явища.

Успіхи українських науковців в опрацюванні теоретико-методологічних аспектів теми поки що не є адекватними її значенню для сучасного розвитку Української держави. Переважають публіцистичні статті, автори яких використовують поняття громадянського суспільства як модний штамп і не надто заглиблюються у зміст та специфіку цього поняття порівняно з іншими політологічними термінами [5].

Дискусія, що розгорнулася на шпальтах аналітичних, наукових видань визначає, що в Україні громадянське суспільство перебуває ще в зародковому стані, отже, виникає необхідність усіляко підтримувати і стимулювати процес будівництва і розвитку громадянського суспільства. Автори звертають увагу на негативні явища, що спостерігаються у процесі його формування.

У методологічному плані дослідники переважно спираються або на широке тлумачення поняття громадянського суспільства, що ототожнює його з усією сферою позадержавного суспільного життя, або на підхід, який тлумачить громадянське суспільство як сукупність незалежних від держави громадсько-політичних організацій. Наприклад, Ю. Тодика, який спеціально вивчав цю проблему, відзначав: більшість дослідників вважають, що інститутами громадянського суспільства є такі його структури, як родина, різні системи освіти, церква, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, за допомогою яких забезпечується задоволення економічних,

професійних, культурних, релігійних або інших інтересів і потреб різних соціальних прошарків, груп та окремих індивідів. Далі він стверджував, що громадянське суспільство являє собою багатoshарову систему з внутрішніми зв'язками і що діяльність громадських формувань пов'язана і перетинається з функціонуванням державних структур. Це особливо чітко виявлялося під час виборчих кампаній, де політичні партії та їхні об'єднання були головними суб'єктами політичного процесу [8].

А. Колодій використовує загально визнане макровизначення громадянського суспільства як самоорганізованої і саморегульованої публічної сфери, що функціонує незалежно від держави, формуючи соціальний капітал та запобігаючи зловживанню владою [4, с. 514].

Вклад основноho матеріалу. При всій різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства переважна більшість дослідників схиляються до того, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має певне аналітичне навантаження лише у разі розмежування суспільства і держави. Крім того, воно має певні якісні характеристики. Тому його не слід змішувати із «людським суспільством» взагалі ні історично, ні структурно, ні культурно.

Отже, з одного боку, громадянське суспільство — це царина суспільного життя, в якій люди взаємодіють як рівні і вільні індивіди з приводу реалізації та захисту своїх приватних і суспільних інтересів без участі держави. Саме тому надзвичайно цінним є акцентування соціокультурних впливів мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних справ. Ці організації формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідарності, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», що повсякчас слідкує за владою.

З другого боку, це тип взаємодії, певна модель соціальних організацій, про наявність якої можна судити лише тоді, коли в суспільстві є достатньо розвинена мережа ефективно діючих громадських об'єднань (асоціацій).

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, що наближається до соціальної (соціетарної) сфери суспільного життя. Як підструктура суспільної системи громадянське суспільство у свою чергу має складну внутрішню структуру, до якої входять компоненти інституційного плану і певний тип культури. Дж. Александер називає три рівні громадянського суспільства як незалежної сфери суспільного життя, в якій люди формулюють і реалізують свої соціальні права та обов'язки: 1) культурний рівень (рівень цінностей); 2) інституційний рівень; 3) практичний рівень людської взаємодії [6].

Інститутами громадянського суспільства є:

– добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в ме-

ханізмах здійснення влади (пізніше розвинені політичні партії залишаються тісно пов'язаними з громадянським суспільством, з одного боку, і владними інституціями — з другого, слугуючи ланкою зв'язку між ними);

- незалежні ЗМІ, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку, громадська думка як соціальний інститут;

- у певному аспекті — вибори та референдуми, коли вони слугують засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;

- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної систем (наприклад, суди присяжних, народні міліцейські загони тощо);

- на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загально-го добробуту.

В аспекті культури охарактеризована підсистема суспільства може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній не тільки наявна певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та інших громадських інститутів, а й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри і толерантності. Тобто, громадянське суспільство — це не тільки сфера, а й тип взаємодії, певна модель соціальної організації, з притаманними їй якісними характеристиками, а саме:

- суб'єктами взаємодії в громадянському суспільстві є вільні та рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі і великі справи в суспільстві;

- їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;

- індивідуалізм та конкурентність у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси, поміркованістю і толерантністю.

Громадянська культура є культурою участі і підтримки з прихильним ставленням громадян до політичної системи, збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян. Така культура не може сформуватися без наявності значної кількості власників, які не від кого не залежать матеріально, так само, як і без правової захищеності індивідів.

Таким чином, при значних розходженнях у тлумаченні суті громадянського суспільства різними дослідниками усі вони згодні з тим, що громадянське суспільство не можуть творити об'єднання безправних індивідів, права яких не захищені конституцією і законами, або ієрархічні структури з асиметричним розподілом прав та обов'язків. Його утворюють лише вільні і рівні індивіди та створені ними добровільні асоціації, зорієнтовані на громадські справи, а також вільна преса як засіб комунікації і самовираження. Саме вони і є тими суспільними суб'єктами, які свідчать про те, що громадянське суспільство склалося або складається.

Отже, можемо узагальнити викладене і надати таке визначення громадянського суспільства: це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Громадянське суспільство вкрай необхідне для утвердження демократичного врядування, бо, як пише Дж. Кін, там, «де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політично-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соціальну справедливість та — перш за все — діє відповідно до принципу, за яким влада має бути підзвітна суспільству» [2, с. 137].

Чим більш розвиненим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою — небезпечність узурпації політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами. Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак правової [7]. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим чинником стабільного демократичного розвитку, а її порушення веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості та політичного безсилля народу.

Але, з другого боку, громадянське суспільство залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства і тиранії. Тому зворотний зв'язок у стосунках громадянського суспільства і правової держави є дуже важливим. Визначаючи автономність громадянського суспільства, правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та слідкувати за їх виконанням. Іншими словами, вона повинна створити ситуацію правової захищеності громадян, сформувати сприятливе поле для діяльності створюваних ними громадських інститутів. Захищеність конституційних прав є фундаментальною умовою автономності громадянського суспільства і заборонаю проти беззаконного правління.

За будь-яких обставин утвердження громадянського суспільства в молодих демократичних державах — непроста і тривала справа. «Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками», — зазначає Дж. Кін, адже «воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою». З цієї причини «незріле громадянське суспільство може перетворитися на поле битви, на якому, завдяки громадянським правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювати на курей» [1, с. 289].

Теорія громадянського суспільства, досвід його розвитку в інших країнах, безперечно, мають велике значення для України. Висновки щодо становлення громадянського суспільства в Україні — неоднозначні. Якщо судити за темпами щорічного зростання кількості зареєстрованих громадських організацій, то можна сказати, що його основний структурний елемент успішно розвивається. Якщо судити за результатами опитувань про залученість людей до громадських організацій, так само як і про їхні наміри приєднатися до цих організацій у майбутньому, то можна констатувати зривання громадської участі. Старі масові організації вимирають чи не швидше, ніж народжуються нові. Але це не завжди відображується в реєстраційних списках. Разом з тим у кожному місті, як і в кожній сфері суспільного життя, діють більш-менш стійкі, достатньо ефективні, відомі широкому загалу організації. Лише необізнаність з їх діяльністю породжує надмірний песимізм щодо розвитку громадянського сектору і громадянського суспільства загалом.

Водночас активність громадських організацій та їх вплив на суспільне життя і свідомість людей ще не достатні, а рівень правової захищеності індивідів і груп, які вони утворюють, далекі від бажаного. ЗМІ, що мали б підвищувати рівень цієї захищеності, самі поки що потребують захисту. Тиск з боку як держави, так і могутніх приватних інтересів, позбавляє ЗМІ свободи та неупередженості, а людей — повної та об'єктивної інформації. Це особливо помітно в періоди, коли вирішуються важливі політичні питання (під час виборчих кампаній, референдумів, політичних кризових ситуацій тощо). З цих причин не може нормально функціонувати «сфера відкритості» (публічна сфера), в якій формуються громадська думка, здатність і готовність громадян до вирішення суспільних справ.

Зрештою, сам факт організаційного становлення і суспільного визначення приватних установ та ЗМІ, що прагнуть незалежності, є дуже важливим. Адже шлях трансформації усіх перехідних суспільств є таким: від нових структур — до нової культури, а далі — через нову культуру до вдосконалення і розширення сфери впливу нових структур і до їх стабільного функціонування.

Висновки. Теорія громадянського суспільства є невід'ємною складовою сучасного суспільства і базується на ідеях автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства і держави є визначальними у забезпеченні демократичного розвитку країни.

Громадянське суспільство являє собою сукупність розвинених економічних, культурних, правових, політичних відносин між самими індивідами, які не опосередковані державою. В ньому вільно розвивається асоціативне громадське життя, діють приватні установи, організації та ЗМІ, виникають найрізноманітніші громадські рухи та ініціативи.

За роки незалежності в Україні склалася мережа громадських інститутів, завдяки яким суспільне життя набуло певних рис громадянського суспільства,

рис, які істотно відрізняють його від життя за комуністичного режиму. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав свободи особи та її добровільної участі у вирішенні громадських справ. Унаслідок утвердження інституту приватної власності було утворено приватні школи, ВНЗ, культурно-освітні установи, які також є виявом громадянського суспільства. З'явилося багато приватних ЗМІ. Поки що в країні існують значні проблеми з їх незалежністю та свободою слова, однак є рух, спрямований на виправлення ситуації.

Разом з тим громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі. Заважають вкорінені у масовій свідомості стереотипи тоталітарного минулого, у тому числі персоналістські орієнтації більшої частини людей; їх сподівання на те, що порятунок прийде від «сильного лідера» і як наслідок — вичікувальна позиція замість громадянської активності. Загалом можна сказати, що структурні (інституційні) зміни поки що не перейшли на культурний рівень і не сформували особистість, здатну захищати свої власні і суспільні інтереси та бути опорою демократії.

Наприкінці зазначимо, що повільність, амбівалентність, непослідовність розвитку громадянського суспільства в Україні потребують підсилення як теоретичної, так і практичної уваги до цієї проблеми. Важливим у цьому контексті є подолання масової невпевненості у майбутньому суспільства та неспроможності громадян впливати на перспективи його розвитку, що неможливо без подолання нестабільності соціальної системи, непередбачуваності і невизначеності соціально-економічної політики держави, принципових змін у свідомості і діяльності усіх акторів публічної сфери, конституювання самої цієї сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенетон, Ф. Введение в политическую науку [Текст] / Ф. Бенетон. — М. : Весь мир, 2002.
2. Жиро, Т. Политология [Текст] / Т. Жиро — М., 2007.
3. Ігнат'єф, М. Стаття рецензії на книгу: Ernest Gellner. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals (L.: Penguin, 1994, 225 p.) [Текст] / М. Ігнат'єф // Сучасність. — 1995. — № 10. — С. 77.
4. Колодій, А. Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] / А. Ф. Колодій // Розвиток демократії в Україні: матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вер.—1 жовт. 2000 р.). — К.: Центр освіт. ініціатив, 2001. — С. 513 — 551.
5. Кремень, В. Становлення громадянського суспільства // Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. [Текст] / В. Кремень, В. Ткаченко. — К., 1998. — Розд. III, гл. I. — С. 314 — 344; Громадянське суспільство як вияв свободи [Текст] : зб. статей / за ред. А. Карася. — Львів, 1999; Пасько, І. Громадянське суспільство і національна ідея [Текст] / І. Пасько, Я. Пасько. — Донецьк : Східн. вид. дім, 1999; Бальцій, Ю. Громадянське суспільство в умовах розбудови правової демо-

- кратичної державності [Текст] / Ю. Бальцій // Вісн. Центр. вибор. комісії. — 2008. — № 1 (11). — С. 46 — 48; Поклонська, О. Ю. Взаємодія інститутів громадянського суспільства та демократичної правової держави в Україні [Текст] / О. Ю. Поклонська // Форум права. — 2009. — № 3. — С. 506 — 512 та ін.
6. Олександр, Дж. Парадокси громадянського суспільства [Текст] / Дж. Олександр // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1. — С. 27 — 42.
  7. Поклонська, О. Ю. Взаємодія інститутів громадянського суспільства та демократичної правової держави в Україні [Текст] / О. Ю. Поклонська // Форум права. — 2009. — № 3. — С. 506 — 512.
  8. Тодика, Ю. М. Конституційні засади формування правової культури [Текст] : монографія. / Ю. М. Тодика. — Х. : РАЙДЕР, 2001; Тодика, Ю. М. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства [Текст] / Ю. М. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. — 1999. — № 2.
  9. Soviet Studies. [Text] Vol. 44. — № 2. — P. 353 — 355

РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Кашаба О. Ю.

Проанализированы генезис и эволюция понятия гражданского общества в Украине. Обобщение разнообразных точек зрения о природе гражданского общества дает основание утверждать, что гражданское общество — это сфера общения, взаимодействия, спонтанной самоорганизации и самоуправления свободных индивидов на основе добровольно созданных ассоциаций, защищенная необходимыми законами от прямого вмешательства и регламентации со стороны государства, в которой преобладают гражданские ценности.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, гражданские объединения, гражданская культура, свободные индивиды.

THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN MODERN UKRAINE: THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECT

Kashaba O. J.

The notion of civil society, it's genesis and development is analysed in this article. Generalization of various views about the nature of civil society leads to the definition that: civil society is a sphere of communication, cooperation, spontaneous self-organization and self-government of independent individuals who act on basis of self-created associations, which is protected by all necessary laws from the direct interference and regulation of the government. And it's the sphere where civil values predominate.

Key words: civil society, constitutional state, civil communities, civil culture, independent individual.

УДК 328:327.5

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

ІНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ У РОЗВ'ЯЗАННІ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

На основі світового досвіду проаналізовано роль інституту парламентаризму у розв'язанні державно-політичних конфліктів. Зазначено, що відповідними засобами можуть виступати: прийняття нової конституції, інших конституційних і звичайних законів, своєчасне внесення до них змін і доповнень; припинення діяльності політичних партій, інших громадських організацій і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу і у будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави, а також підриє її безпеки, розпалювання національної і релігійної ворожнечі; введення чітких правових механізмів розв'язання державно-політичних конфліктів та інші.

Ключові слова: парламентаризм, конфлікт, конституція, громадянське суспільство, політична партія.

Актуальність проблеми. Науковий аналіз подій і процесів, що набувають характеру конфлікту, останнім часом стає особливо актуальним. По-перше, конфлікти в нашій країні останнім часом стали дуже поширеними і більш гострими. Їх чисельність є досить великою в різних сферах соціального життя. По-друге, у вивченні цих процесів переважає прагматизм, а теорію розвинуто слабко. Наукові праці в основному присвячено конкретним конфліктам, недостатньо досліджуються загальні питання, що лежать в основі всієї цієї проблематики. Особливого вивчення потребують державно-політичні конфлікти, соціальні технології врегулювання, управління та їх запобігання і попередження.

Світова практика свідчить про існування досить гострих конфліктів між державою та її частинами. Конфлікти такого характеру виникають через прагнення окремих частин держави підвищити свій державно-правовий статус, протипоставити себе центральній владі, відсутність чітких політико-правових критеріїв надання окремим територіям держави особистого правового статусу, нечіткий розподіл компетенцій між центральною владою і владою території, яка претендує на особистий статус. Досить гострого характеру набувають конфлікти між самими центральними владними структурами країни за пріоритет у системі влади. Наслідки конфліктів між державними інституціями, правлячими і неправлячими групами й усередині них залежать від ступеня розвитку демократичних інститутів.

Особливу роль у розв'язанні державно-політичних конфліктів відіграє інститут парламентаризму. Проблеми парламентаризму, взагалі і українського зокрема є дуже серйозними, адже ефективність діяльності парламенту

прямо віддзеркалює рівень здатності держави вирішувати соціальні, економічні та власно політичні завдання, які постають перед суспільством.

Вивченню ролі інституту парламентаризму у розв'язанні державно-політичних конфліктів, аналізу світового досвіду на сучасному етапі не приділяється достатньо уваги. Проте деякі аспекти цієї проблеми в науковій літературі висвітлено у роботах С. Гавриша, В. Голишева, В. Денисова, Ю. Древаля, В. Журавського, А. Євгенєвої, Л. Кривенко, А. Макарова, В. Маляренко, В. Медведчука, В. Опришко, Д. Опанасенко, Н. Петрушки, А. Погорелової та ін.

Метою статті є аналіз на основі світового досвіду ролі інституту парламентаризму у розв'язанні державно-політичних конфліктів.

Парламентаризм як суспільне явище і соціальний інститут є вагомим здобутком цивілізації, ефективним інструментом державної політики, гарантом вирішення соціальних суперечностей. Відтак, значення парламентаризму, який скеровує ці суперечності у цивілізовані форми, сьогодні значно зростає. Парламентаризм — це не тільки парламент, а й цілісна система державного управління. Необхідно також урахувати, що парламенти об'єктивно відіграють роль стабілізуючого чинника державного розвитку, попереджуючого та пом'якшуючого радикально-революційні катаклізми. У демократичних країнах парламентська діяльність надає оптимальну можливість представникам усіх суспільно-політичних течій добиватися виконання своїх вимог легальним, конституційним шляхом. Саме у діяльності парламенту виявляються політичний та ідеологічний плюралізм, реальна багатопартійність, які є чинниками демократичного розвитку держави.

Цілком зрозуміло, що сучасні і прогностичні питання українського парламентаризму не відірвані від світової спільноти. Тому суттєвим є вивчення досвіду зарубіжних держав. Практичний інтерес становлять і найхарактерніші риси, притаманні парламентам зарубіжних країн, і їх роль у розв'язанні державно-політичних конфліктів. На сьогодні парламенти під різними назвами діють у 160 країнах.

Не можна не побачити, що рівень розвитку парламентаризму віддзеркалює рівень цивілізованості суспільства. У слабо розвинених країнах ідея парламентаризму, як правило, не є популярною. В них спостерігаються злиття парламентських структур з національними фронтами чи союзами, з правлячою партією (у багатьох африканських країнах) або малопомітне функціонування цих структур як самостійних інститутів. У цивілізованих країнах, навпаки, наявна тенденція до стійкого і послідовного розвитку парламентаризму (США, Франція, Велика Британія).

Суперечлива ситуація спостерігається у сучасних постсоціалістичних країнах. Тут перманентними є нестабільність парламентських інститутів, постійна конфронтація виконавчої влади з парламентом. Мали місце випадки обстрілу парламенту в Росії, його розпуску в Казахстані. Це об'єктивно викликано тим, що сам процес формування парламентаризму в перехідних

суспільствах відбувається у досить специфічних, ніким не апробованих умовах — переходу від соціалізму радянської моделі до постіндустріального суспільства кінця XX — початку XXI ст.

Постулатами ефективної діяльності парламенту є в першу чергу багатопартійність у суспільстві та однорідність в уряді, наявність парламентської більшості і опозиції в законодавчому органі та законодавче забезпечення прав останньої. Враховуючи подвійну природу парламентаризму: з одного боку — як ознаки демократичного політичного режиму, а з другого — як сукупності повноважень, а також принципів устрою і діяльності вищого законодавчого органу, можна виокремити декілька основних напрямів розвитку цього явища [1].

По-перше, для підвищення ролі парламенту в суспільно-політичному житті, розв'язанні державно-політичних конфліктів необхідна політична структурованість суспільства і парламенту. Можливості останнього (як органу, що представляє спектр суспільних поглядів) без достатнього рівня політичної структурованості відчутно зменшуються. В Україні у цьому контексті загрозливих розмірів набула проблема постійно зростаючої кількості політичних партій, чому сприяє досить простий порядок їх створення і реєстрації, передбачений чинним законодавством. З одного боку, багатопартійність — невід'ємний атрибут будь-якої демократичної держави, а з другого — основна причина партійної дефрагментації парламенту. Тому основною метою законодавства про політичні партії має бути створення таких умов, які б не сприяли механічному постійному зростанню їх кількості. Треба зазначити, що більшість постсоціалістичних країн Східної Європи пішли саме таким шляхом, забезпечивши державну підтримку (в тому числі) партіям, що представлені (або реально здатні бути представленими) в парламенті, створивши механізми запобігання появі дрібних і не впливових партій, які не здатні досягти своєї основної мети — участі у здійсненні державної влади.

З проблемами становлення стабільної системи організаційно оформлених партій і структурованості парламенту тісно пов'язане питання формування парламентської більшості.

В усіх парламентах світу інституційна фракційна структурованість має на меті об'єднання фракцій у коаліцію для організації парламентської більшості, яка бере на себе всю відповідальність за формування державної політики і керівництво парламентом. За цих умов фракції, які не входять до більшості, утворюють опозицію з наперед визначеними правами і обов'язками у парламенті.

Зарубіжний досвід свідчить про те, що інститут парламентської більшості не може нормально функціонувати та відігравати притаманну йому роль без відповідних змін у порядку формування та діяльності виконавчої гілки влади, законодавчого визначення інших аспектів його існування.

Діалогом між гілками влади з великою натяжкою можна назвати щомісячні «Дні Уряду України», які більше є заслуховуванням доповідей, а не

повноцінним діалогом. Наприклад, Конституція Франції передбачає, що кожна палата парламенту проводить одне засідання на тиждень для запитань та відповідей уряду, причому за регламентом діють дві норми усних запитань — без дебатів та з дебатами. У Великій Британії існує так звана година запитань, у перебігу якої парламентарі ставлять запитання членам Кабінету і отримують на них відповіді (ця процедура здійснюється на початку щоденних засідань палати громад). В Італії для парламентських контрольних процедур відведено щодня по сорок хвилин у нижній і один день засідань у верхній палаті. З метою посилення контролю за діяльністю виконавчих органів влади, запобігання конфліктам доцільно було б урахувати цей досвід у нашій державі [2, с. 20].

В Україні існують суперечності у взаємовідносинах найвищих ланок державної влади, зокрема при законодавчому процесі, наприклад, вотування Президентом України законів, прийнятих Верховною Радою України. Упродовж 1998–2000 років Президент України застосовував право вето до 194 законодавчих актів. Якщо проаналізувати досвід США та деяких інших країн, то побачимо, що часте застосування права вето президентом відбувається в часи серйозної конфронтації відносин між парламентом і президентом. В основному — це виняток із правил.

Вихід у цій ситуації — налагодження механізму попереднього узгодження змістовної частини законопроектів ще на стадії розгляду останніх у парламенті. Запобігаючи можливим конфліктам, слід застосовувати різні форми узгодження правових актів: скасування одного чи обох опонуючих актів, визнання акта недійсним, призупинення дії певної норми, внесення доповнень чи поправок, видання нового правового акта.

Заради усунення суперечностей між нормативними актами, правових колізій застосовуються парламентські слухання, зустрічі і наради; конструктивну роль тут відіграє міністерство юстиції. Але найбільш ефективними для попередження таких конфліктів є чітко виважена і спланована законотворча діяльність, добре налагоджене інформаційне забезпечення законодавців і громадськості. Як приклад можна розглянути досвід парламентів Греції [3], Франції [4], Чеської Республіки [5].

Метою співтворчості держави та суспільства, інакше кажучи, завданням парламентаризму, є: 1) навчитися обирати якісний склад парламенту, тобто людей із відповідними фаховими та моральними якостями; 2) обирати через парламентські рішення такі моделі суспільного розвитку, які консолідували б націю, відповідали її історичним очікуванням, забезпечували зв'язок часів.

Корисним може бути досвід європейських парламентів, де великого значення надають пошуку механізмів співпраці з різними категоріями громадян, особливо молодих. У когось із них належить пробудити інтерес до політики, а в роботі з іншими — використати і спрямувати той інтерес, що вже сформувався. Парламент може і повинен ставати доступнішим для людей, котрі прагнуть як зацікавлені спостерігачі і громадяни більш активної участі в ро-

боті вищого законодавчого органу і можуть пояснити його діяльність у тих колективах, де вони вчаться та працюють. Наприклад, невідомо однією з головних цілей стратегічного плану комітету Палати громад парламенту Великої Британії є поліпшення знань і розуміння громадськістю роботи цієї Палати з одночасним підвищенням її доступності та дотриманням усіх вимог безпеки. Освітній центр, створений у 1980 р. обома палатами британського парламенту, активно працює зі школами та вчителями. Роботою центру керує бібліотека Палати громад, 70 відсотків його поточних витрат фінансує Палата громад і 30 відсотків — Палата лордів. Основними функціями центру визначено фінансування відвідувань парламенту учнями шкіл у процесі вивчення низки програм і забезпечення навчальними ресурсами викладачів та учнів [6, с. 74]. Великого практичного значення набуває усвідомлення керівними колами, політичними, громадськими діячами, широкою громадськістю, всіма верствами населення, особливо молоддю, глибокого внутрішнього діалектичного взаємозв'язку культури, парламентаризму, творчості, демократії.

Головним легітимним засобом розв'язання державно-політичних конфліктів є конституція. Наприклад, розробляючи Конституцію 1958 р., парламент Франції з огляду на негативний досвід Третьої та Четвертої республік зробив усе, аби уникнути такого недоліку парламентської форми правління, як значна нестабільність попередніх режимів (парламент було поділено на численні фракції, які не могли створити дисципліновану більшість, уряд був коаліційним та нестійким). Метою авторів Основного закону було вдосконалити, раціоналізувати структуру влади, підвищити її ефективність та зменшити можливості для політичних маніпуляцій в партійних інтересах. Обов'язковою умовою було збереження інституту відповідальності уряду перед парламентом. Після того, як було ухвалене рішення не переходити до англійської системи мажоритарного голосування в один тур, яка неодмінно привела б до укрупнення політичних партій, значну частину «раціональних» нововведень було спрямовано на підвищення відповідальності проурядової більшості за долю Кабінету.

Зазначені умови сприяли побудові відносин між парламентом та урядом у Франції на засадах «раціоналізованого» парламентаризму. Виконавча влада наділена значними повноваженнями для того, аби підтримувати дисципліну у рядах більшості. Президент Франції має досить обмежені безпосередні відносини з парламентом: він не несе відповідальності перед ним, не бере участі у парламентських дебатах. Усі повсякденні взаємовідносини з парламентом віднесено до відання Прем'єр-міністра. Відносно «безпосереднє» звернення Президента до парламенту відбувається за допомогою спеціальних послань, які зачитуються Президентом Національних зборів і відповідно Президентом Сенату [4, с. 60].

Іноді, особливо в умовах переходу до якісно нового стану суспільства, виникає необхідність у перегляді конституції. Як приклад можна розглянути досвід Великої Британії [7] та Італії [8].

Існують, однак, обставини, що ускладнюють проведення конституційної реформи. Не рекомендується, зокрема, проводити її в перебігу докорінної трансформації економічної системи. Ділова активність із самого початку має потребу у великій правовій упевненості, так що конституція повинна бути прийнята до початку трансформації.

Для країн, які проводять перетворення економіки, особливе значення має законодавче закріплення взаємостосунків держави і суспільства, тому важливо визначити в конституції межі державного втручання в економіку. Представники так названої економічної теорії конституції, заснованої на поглядах нобелівського лауреата Дж. Бьюкенена, розробили низку пропозицій у цьому зв'язку, зокрема, запропоновано фіксувати в конституції граничну частку держави в економіці, установити межі оподаткування і державної заборгованості [9]. Важливе значення мають також заборони на втручання в ціноутворення і визначену практику субвенцій. Нарешті, може бути обмежений і обсяг промислової державної власності.

Щоправда, із уведенням подібних заборон виникає небезпечність того, що фіксовані в конституції цілі можуть виявитися недосяжними і вона втрачить, таким чином, зв'язок з реальністю, а тому, зрештою, і свій вплив. Аби уникнути цього, доцільно доповнити конституцію тимчасово діючим «трансформаційним наказом», що передбачає здійснення певних заходів лише доти, доки не буде створено встановлену конституцією економічну систему. Цим «наказом», що діє лише на етапі реформування, пропонується прийняття і проведення такої програми трансформації, що сама по собі не є предметом конституції, але, як і конституція, захищена кваліфікованою більшістю.

Подібна програма трансформації повинна з необхідністю охоплювати всі елементи переходу до ринкового господарства, яким загрожує недосконалість політичної конкуренції і які не врегульовані конституцією. Сюди належать насамперед елементи, зв'язані зі значним перерозподілом доходів і майна. Саме тут — особливо велика небезпечність створення політичної нерівноваги, тому що найбільш запеклі зіткнення, природно, трапляються у зв'язку з розподілом і перерозподілом власності. Якщо положення програми трансформації прийняті кваліфікованою більшістю, то імовірність блокування її менше. Завдяки цьому зростають шанси на те, що політичні конфлікти проходять у рамках тієї економічної системи, яку прагнуть побудувати, а не через питання про обрання самої системи.

Пропонована стратегія дає більше переваг з погляду завоювання довіри населення. Насамперед політики звільняються від тиску, що могли б справляти на них різні групи за інтересами. Оскільки політичні інститути із самого початку трансформації захищено конституційним порядком, вони перестають бути «перемінною», що залежить від мінливостей політичного процесу, і стають довгостроковим постійним чинником.

Шанси на конституційне розв'язання будь-якої проблеми в різних країнах є досить різними. Оскільки дієвість конституційних норм значною мірою за-

лежить від досвіду, а окремі східноєвропейські країни мають деякий досвід, то шанси такого розв'язання існують.

У суспільствах з розвинутою ліберальною демократією конфлікти між політичними елітами й усередині них часто відрізняються нерозбірливістю в засобах, демагогією, обманами та інтригами, оскільки політика нерідко є далекою від моралі і суперечить їй. Однак велика різниця між статусом політичних еліт у суспільствах з розвинутою ліберальною демократією і пост-соціалістичних суспільствах полягає в тому, що перші набагато жорсткіше контролюються громадськістю.

Зазвичай конституція вносить ясність у питання про компетенцію основних політичних інститутів. Однак їх структура не повинна бути занадто складною й обтяжною для платника податків. Можливий й обмежений обсяг власності в руках держави.

Небезпечність полягає й у тому, що цілі, зафіксовані в конституції, можуть виявитися недосяжними. Тоді політична рівновага порушується. Зокрема, значний перерозподіл доходів і майна, пов'язаний з конкуренцією, може загострити ситуацію. У подібних умовах політикам важко звільнитися від тиску, що справляють на них різні групи за інтересами.

Аби конфлікти між населенням та елітами, між групами еліт залишалися в конституційних рамках, не призвели до незворотних для суспільства наслідків, необхідним є виконання декількох умов: створення серйозного базису довіри населення до політики і політиків; пріоритет професійних якостей, а не національних ознак при кадровому формуванні органів влади; створення демократичних (громадських) організацій з контролем за діями і змінюваністю влади; припинення діяльності екстремістських (національних, релігійних) організацій і рухів; заохочення створення і вдосконалення інститутів громадянського суспільства з притаманними йому толерантними багатосторонніми зв'язками.

Державно-політичні конфлікти можна розв'язувати шляхом парламентських та інших політико-правових процедур, політичних дебатів у офіційних установах чи пресі, тактики політичного діалогу, коаліцій, юридичного консенсусу тощо.

Так, конфлікти в парламентській діяльності часто виникають як спори і зіткнення між політичними партіями, фракціями, групами і окремими депутатами. Розв'язання цих конфліктів можливо за допомогою таких головних засобів: «нав'язування» волі певної групи депутатів іншим, головним чином через підсумки голосування, де рішення ухвалено більшістю; компромісу, досягнення якого можливо завдяки парламентським процедурам узгоджень, переговорів та ін.; консенсусу, що є певним різновидом компромісу та принципом колегіального рішення і вимагає позитивного вирішення на основі узгодження позицій, поступок, співпраці.

Залежно від виду парламентської діяльності, виникають ті чи інші юридичні конфлікти, до розв'язання яких застосовуються певні парламентські проце-

дури. Так, для зняття конфліктів у законодавчому процесі створюються, наприклад, узгоджувальні комісії, проводяться консультації та переговори, можливо повторне обговорення закону та повторне голосування (порядок застосування цих процедур, як правило, закріплює регламент роботи парламенту).

Конфлікти, що виникають під час парламентських дебатів (на пленарних засіданнях, в комітетах і комісіях), також процедурно розв'язуються через приписи регламенту або з урахуванням вимог і норм депутатської етики (наприклад, заборона неетичних образливих висловлювань, використання неправдивої інформації чи закликів до незаконних дій). Передбачено також санкції до порушників: позбавлення слова чи права на виступ протягом дня, попередження, вказівка, а також виведення із зали засідань тощо.

Конфліктам при голосуванні можна запобігти головним чином завдяки ретельній регламентації цієї процедури та толерантній практиці головуючих на засіданні парламенту. Йдеться про використання механізмів трьох читань законопроектів з внесенням відповідних поправок, застосування належного порядку голосування (відкритого, таємного чи поіменного) тощо.

Аналізуючи світовий досвід, можна констатувати: сутність управління державно-політичними конфліктами виявляється в необхідності і можливості їх перетворення (зміна спрямованості протиборства, його запобігання, усунення та ін.).

Запобігання державно-політичним конфліктам є наслідком грамотного управлінського впливу, спрямованого на усвідомлення потенційно конфліктуючими соціальними суб'єктами наслідків своїх дій і відмову від тих з них, що провокують руйнівні наслідки. Основними завданнями управління конфліктами є посилення його позитивних, конструктивних, творчих функцій і нейтралізація негативних, деструктивних виявів. Для уникнення конфліктів, зменшення їх кількості, управління конфліктними ситуаціями велике значення мають якість нормативно-правових актів, особливо законів, відповідність їх положень соціальним реаліям.

Обрання конкретних способів розв'язання державно-політичних конфліктів залежить від суб'єктів конфлікту, його характеру, стадії його розвитку, його місця і часу, наявності правових інструментів їх розв'язання.

Розв'язання державно-політичних конфліктів можливо шляхом проведення виборів, а також за допомогою указів, декретів, наказів виконавчої влади або прийняття необхідних законів (парламент).

Інститути громадянського суспільства справляють скоріше неформалізований і часто нетрадиційний вплив на перебіг конфліктів, тоді як система державної влади і управління забезпечує офіційне і публічне регулювання конфліктних ситуацій.

Висновки. Аналіз світового досвіду свідчить про те, що засобами інституту парламентаризму в розв'язанні державно-політичних конфліктів можуть виступати: прийняття нової конституції, інших конституційних і звичайних законів, своєчасне внесення до них змін і доповнень; розформування некон-

ституційних, нелігитимних владних структур; сформування конституційних органів; розпуск недержавних збройних формувань; припинення діяльності політичних партій, інших громадських організацій і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави, а також підриєв її безпеки, розпалювання національної і релігійної ворожнечі; введення на всій території країни або ж деяких її місцевостях режиму надзвичайного стану; розпуск органу місцевого самоврядування; введення чітких правових механізмів розв'язання державно-політичних конфліктів.

Форми розв'язання конфліктів можуть бути як силовими (придушення, примушення), так і ненасильницькими (пошук консенсусу і компромісу). В сучасних умовах акцент на мирне розв'язання державно-політичних конфліктів є вкрай необхідним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриш, С. Б. Парламентаризм на чолі суспільного прогресу [Текст] / С. Б. Гавриш // Віче. — 2001. — С. 3–17.
2. Гавриш, С. Б. Парламентаризм в Україні [Текст] / С. Б. Гавриш // Парламентська реформа: теорія та практика ; зб. наук. пр. — К. : Ін-т зак-ва Верхов. Ради України, 2001. — С. 10–24.
3. Опанасенко, Д. Особливості грецького парламентаризму [Текст] / Д. Опанасенко // Часопис Парламенту. — 2005. — № 4. — С. 44–48.
4. Євгенєва, А. Франція — країна «раціоналізованого» парламентаризму [Текст] / А. Євгенєва // Часопис Парламенту. — 2002. — С. 59–68.
5. Петрушка, Н. Інститут парламентаризму в Чеській Республіці: характеристика та основні функції [Текст] / Н. Петрушка // Віче. — 2007. — № 18. — С. 56–58.
6. Погорелова, А. Культура парламентаризму як фактор прискорення демократичної модернізації [Текст] / А. Погорелова // Віче. — 2005. — № 10. — С. 72–75.
7. Перегудов, С. П. Конституційна реформа в Великобританії [Текст] / С. П. Перегудов // Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна : ООО «Феникс+», 2009. — С. 258–283.
8. Левин, И. Б. Италия после первой республики [Текст] / И. Б. Левин // Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна : ООО «Феникс+», 2009. — С. 330–357.
9. Brennan, G. The Reason of Rules. [Text] / G. Brennan, J. Buchanan — Constitutional Political Economy. — Cambridge, 1985.

ИНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В РАЗРЕШЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ: МИРОВОЙ ОПЫТ

Водник В. Д.

На основе мирового опыта проанализирована роль института парламентаризма в разрешении государственно-политических конфликтов. Указано, что соответствующими средствами могут выступать: принятие новой конституции, других консти-

туционных и обычных законов, своевременное внесение в них изменений и дополнений; прекращение деятельности политических партий, других общественных организаций и движений, которые ставят целью изменение путем насилия конституционного порядка и в любой противозаконной форме территориальной целостности государства, а также подрыв его безопасности, разжигание национальной и религиозной вражды; введение четких правовых механизмов разрешения государственно-политических конфликтов и прочее.

Ключевые слова: парламентаризм, конфликт, конституция, гражданское общество, политическая партия.

INSTITUTE OF PARLAMENTARIZMA IN PERMISSION OF STATE — POLITICAL CONFLICTS: WORLD EXPERIENCE

Vodnik V. D.

The analysis of role of institute of parlamentarizma is carried out on the basis of world experience in permission of state-political conflicts. It is indicated that following facilities can come forward: acceptance of new Constitution, other constitutional and ordinary laws, timely bringing in them changes and additions; stopping political parties activity, other public organizations and motions which put as their purpose change by violence of constitutional order and in any illegal form of territorial integrity of the state, and also injury of its safety, kindling of national and religious enmity; introduction of clear legal mechanisms of permission of state-political conflicts and other.

Key words: *parlamentarizm, conflict, constitution. civil society, political party.*

УДК 32: 291. 13

С. О. Топалова, кандидат політологічних наук, доцент

МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ МІФІВ

Досліджено новітній спосіб впливу на політичну свідомість і контролю за політичною поведінкою громадян — маніпулювання. Політичне маніпулювання розглядається як спосіб психологічного примусу, як технологія влади, характерна для демократичного суспільства.

Проаналізовано передумови і корені маніпулювання, основні способи маніпулятивного впливу та його наслідки, роль маніпулювання як засобу впровадження політичних міфів у масову політичну свідомість. Наведено приклади маніпулювання із практики українських виборчих кампаній.

Ключові слова: *суспільна свідомість, міфологізація, політичний міф, політична система.*

У будь-якій державі, за існування будь-якого типу політичного режиму є одвічне і незмінне прагнення правлячої еліти — забезпечити такі думки і поведінку підданих, які вигідні і зручні для неї самої. Хоча засоби досягнення цієї мети змінюються залежно від типу політичного режиму і стратегічного напрямку його трансформації, міфологічна складова присутня постійно. У тоталітарних системах контрольованість поведінки досягається шляхом відкритого імперативного впливу, що охоплює всі можливі засоби — від насильства і прямого примушення до нав'язування. За таких умов політичні міфи виступають фундаментом панівної ідеології, сприймаються як єдино правильні суспільні орієнтири, в які суспільство «свято» вірить, тому потреба у маніпулюванні відсутня. У демократичних суспільствах способи впливу на маси є принципово відмінними. Тут збереження чи набуття владних статусів визначається вмінням не примусово, а засобами цивілізованого впливу спрямовувати в потрібне речіще людські почуття, думки і бажання, не лише впровадити у масову свідомість певну сукупність політичних міфів, а й виграти своєрідну «міфологічну війну» в інформаційному полі, тому маніпуляція і виступає як домінуючий інструмент та головний засіб соціального впливу і соціального контролю.

Актуальність проблеми зумовлена тими обставинами, що в Україні паралельно із трансформацією політичного режиму відбувається перехід до нових технологій впливу і контролю за політичною поведінкою мас. Різні модифікації псевдodemократичного режиму, які маємо упродовж періоду незалежності, характеризуються різними поєднаннями прямого і прихованого примушення із чітко вираженою тенденцією до зростання частки останнього. Вітчизняні політтехнологи широко застосовують новітні маніпулятивні технології із значно вищим ступенем агресивності, ніж на їх західних батьківщинах. Наочні свідчення цього в достатній кількості дають виборчі кампанії 2004–2010 років. У той же час в українському суспільстві на відміну від західних відсутній імунітет проти застосування таких технологій. Головною причиною цього є стан суспільної свідомості, період демократичної трансформації якої далекий від завершення, а наслідком — існування народу виключно у ролі об'єкта влади і маніпулювання, деструктивний вплив на людську психіку. Отже, актуальність тут визначається необхідністю виявлення специфіки маніпулятивних технологій та сприяння виробленню механізмів захисту.

Філософські обґрунтування різноманітних психологічних способів забезпечення бажаної для влади поведінки підданих з'являються ще в стародавні часи. Спочатку вони ґрунтувалися на релігійних, пізніше — переважно на ідеологічних чи громадянських мотивах. Стрімкий розвиток ідеї духовного панування та внутрішнього підкорення мас розпочинається в епоху Нового часу. Він нерозривно пов'язаний з ідеями республіканізму та демократичного устрою. Першим «коротким курсом маніпулятора» можна вважати «Государя» Н. Макіавеллі. Окремі аналітичні положення стосовно «науки про думки людей» знаходимо в роботах Т. Гоббса, Е. Берка та інших філософів. Розроб-

лення цілісних доктрин, на базі яких створено могутні технології маніпулювання свідомістю, розпочинається з кінця XIX ст. У соціальній філософії формується окремий напрям, в рамках якого досліджується поведінка великих груп людей. З'являються роботи Г. Ле Бона «Психологія мас» та «Душа наговту». Згодом феномен «маніпульованої людини» досліджують Г. Франке, Г. Шиллер, Р. Мертон, С. Паркінсон, Г. Лассуелл, К. Леві-Строс. Фундаментальні дослідження передумов міфологізації та технологій впровадження політичних міфів належать Е. Кассіреру, Ж. Сорелю, К. Хюбнеру, Г. Тарду. З кінця 90-х років XX ст. роботи з цієї проблематики з'являються і на пострадянському просторі. Їх авторами є П. Гуревич, В. Полосін, А. Кольєв, А. Цуладзе, А. Лосєв, О. Гриценко, В. Бебик, Г. Почепцов.

Метою статті є виявлення специфіки, передумов та суспільних наслідків маніпуляції, маніпулятивних шляхів, засобів упровадження політичних міфів.

У загальному розумінні маніпулювання можна визначити як специфічний вид психологічного впливу, метою якого є програмування емоцій і почуттів, думок і прагнень, настроїв і психологічного стану людей для забезпечення потрібної чи бажаної для конкретного суб'єкта поведінки. Можна виділити декілька специфічних рис маніпулятивного впливу. По-перше, маніпуляція є виключно духовним видом впливу, оскільки об'єктом її дії виступають духовний світ і психічні структури особистості, її внутрішні переконання, духовні цінності.

По-друге, це неявний, ретельно замаскований вплив, об'єкт якого має не здогадуватися про застосування впливу на нього, бути переконаним у природності і неминучості всього, що відбувається навколо, перебувати у світі спотвореної дійсності. В акті маніпуляції поєднуються дві мети — явна і прихована, що маскується під явну. Як наочний приклад слід згадати хоча б рекламний ролик кандидата-клона президентських виборів 2004 р. Р. Козака, з допомогою якого вдало маніпулювали виборцями зі східних регіонів, котрі відчували «особисте душевне несприйняття» В. Юшенка, «під керівництвом якого українські націоналісти мають шанс прийти до влади». Більшість виборців беззаперечно сприймали лише ілюзорну явну мету.

По-третє, маніпуляція завжди пов'язана зі спотворенням минулого чи теперішнього шляхом застосування маніпулятивного підходу до роботи з інформацією: її приховуванням чи дозованим подаванням, висмикуванням із контексту реальних подій і наданням їх під іншим кутом зору. Приклади цього знаходимо у тій самій президентській кампанії. На Харківщині однією із головних тез, що мала ілюструвати невдалу діяльність уряду В. Юшенка, була теза про «веєрні відключення електроенергії у 2000 р.». При цьому про постійні неконтрольовані відключення, які тривали з 1996 р., не згадувалося.

Три наведені специфічні ознаки визначають четверту: маніпулювання вже стало професією, визначальною складовою технології влади, головним засобом формування громадської думки на основі впровадження у масову свідо-

мість політичних міфів. Як професійна діяльність маніпулювання базується на сукупності специфічних знань у різних галузях наук — психології, культурології, соціології, політології тощо і потребує відповідної підготовки. Як складова ресурсу і технології влади маніпулювання не тільки спонукає і стимулює громадян до бажаної для відповідного сегменту еліти поведінки, а й примушує їх хотіти поступати саме так і вірити, що в своїй поведінці вони керуються власними думками, переконаннями та інтересами. Як засіб впровадження політичних міфів маніпулювання дає змогу сформувати у свідомості людей стійку систему міфологічних емоцій, уявлень, переконань і стереотипів, актуалізація яких забезпечує контрольовану політичну поведінку.

Маніпуляція займає проміжне становище між цивілізованими та нецивілізованими засобами психологічного впливу. З цивілізованими її поєднують зовнішня відповідність правилам етикету та етичним нормам, апелювання до моральних цінностей та наявність сукупності ознак визнання, які задовольняють потреби людей у соціальних «прогладжуваннях». До виборців політехнологи звертаються як до «свідомих, розумних, раціональних, компетентних». Це є підготовка до маніпуляції, що має назву «щипки зверху». Далі, з допомогою інших прийомів, прощтовхуються ідеї і висновки, котрі громадяни сприймають як результат діяльності власного розуму, впроваджується потрібна сукупність міфів. Так, у перебігу президентської кампанії 2004 р. головний вектор впливу на мотивацію електоральної поведінки визначався «значними економічними досягненнями уряду В. Януковича, що стали можливими завдяки професіоналізму, злагодженій роботі команди і т. п.», а головним показником досягнень виступало суттєве зростання ВВП. На цьому ж акцентувалась увага при підбитті підсумків першого року роботи уряду М. Азарова у 2010 р. Бачимо одночасно два об'єкти міфологізації, впроваджуваних маніпулятивними засобами: по-перше, кандидат та його особисті якості, що неодноразово ставали причиною позитивних змін; по-друге, ВВП як суто економічна величина і як соціальний міф. Як економічна величина ВВП і темпи його зростання, з одного боку, визначаються і перебувають під впливом низки чинників, у тому числі, і не пов'язаних із економічним зростанням. Як соціальний міф показник ВВП не відображує взаємозв'язку між економічним зростанням і зростанням добробуту людей, однак є привабливим, оскільки ця привабливість насаджується. Отже, цей показник, що частково відображує сутність реальних економічних процесів, у сфері соціально-політичній функціонує у вигляді фетиша, якому слід поклонятися, у ролі міфу, який має встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, визначати мотивацію, орієнтувати на майбутню підтримку влади та її дій. Отже, контроль над поведінкою забезпечується цілком, здавалося б, цивілізованими методами.

Однак при наявності зовнішніх видимих ознак цивілізованості маніпулювання має більше спільного з нецивілізованим впливом, оскільки його головним елементом є примушення, неявище і ретельно завуальоване.

Як окрема технологія влади маніпулювання є засобом контролю над масовою свідомістю в демократичному суспільстві чи такому, що претендує на демократичність. В деяких роботах науковців, що досліджують дану проблематику [1; 2; 3], демократія характеризується не тільки як умовна політологічна категорія та ідеологічний штамп, а як специфічний сучасний тип деспотизму, заснований на духовному підкоренні мас і монополізації владою засобів впливу на духовний світ людини. Арсенал таких засобів вже вийшов за рамки конкретних політичних кампаній і ЗМІ, поширився на всі сфери культури, освіти. Головним наслідком їх застосування стає створення видимості того, що люди в суспільствах, які називаємо демократичними, самі визначають свої інтереси і ними керуються у політичній поведінці. А в маргинальних суспільствах, де запроваджуються лише зовнішні формальні ознаки демократизму при наявності реально діючих тоталітарних механізмів влади та напівтрансформованої політичної свідомості, виникає небезпечна для суспільства і людської психіки гібридна технологія з прямого насильства, маніпулювання та зомбування. Унаслідок цього виборці опиняються під подвійним примушенням: прямим з боку владних структур різних рівнів, залежних від них адміністрацій підприємств і установ та прихованим з боку політтехнологів, які виконують замовлення відповідних політичних сил.

Розуміння сутності маніпуляції неможливе без виявлення її підґрунтя, коренів і тих особистісних рис, на які спрямовує увагу суб'єкт впливу.

Першою і найважливішою передумовою маніпулювання, що забезпечує його успіх, є відсутність у значній кількості людей нескладних розумових інструментів, що дозволяють розпізнавати маніпулятивний вплив. Йдеться не про низький рівень інтелекту чи недостатність розумових здібностей. У більшості випадків громадяни просто не схильні ускладнювати собі життя критичним осмисленням і фільтруванням отриманої інформації, сумнівами в її достовірності та аналізом навіть явних суперечностей. Унаслідок цього не виробляється відповідний «порог чутливості» на маніпулятивний вплив. Результатом відсутності цього порогу та індивідуальної «розумової гімнастики» стає поступове звуження людської свідомості, яка все більше орієнтується на сприйняття єдиного тлумачення подій і явищ. Так втрачається гнучкість розуму і відбувається стереотипізація мислення. Стереотипи стають невід'ємною частиною індивідуальної та масової політичної свідомості. Оскільки це стійкі психічні утворення, що включають чуттєво-емоційні та світоглядно-оцінні сторони сприйняття дійсності, їх досить легко виявити і прослідкувати динаміку. Поведінка людини із стереотипним мисленням, її реакція на інформаційні повідомлення є досить передбачуваними, що робить стереотипи привабливою мішенню для маніпуляцій. Для програмування поведінки технологи управляють емоціями об'єкта впливу, надаючи інформації відповідного емоційного забарвлення та готуючи коментарі, які б спрямовували стереотипне мислення відповідних груп у потрібне речисце. Подавана маніпулятивна інформація підбирається таким чином, аби звучала «в унісон» із стереотипом чи прямо і абсурдно суперечила йому.

Отже, актуалізація стереотипів забезпечує можливість програмування поведінки шляхом управління процесом сприйняття. Найчастіше використовуються наявні стереотипи, але іноді формуються й нові, які, однак, асоціюються з існуючими, надають їм інших відтінків чи «переносять» стереотип на інший об'єкт. Наприклад, свідченням маніпуляції на основі радянського стереотипу «рівності» є постійні журналістські розслідування з приводу поїздок представників «політичної верхівки» та їхніх дітей на дорогах автомобілях, ДТП, скоєних за їх участю. Сутність маніпуляції зводиться до зміни вектора стереотипу. Притаманне значній частині суспільства прагнення утопічної рівності, негативне ставлення до багатих переноситься на політичних опонентів. Далі впроваджується сукупність міфів, що пояснюють причини і механізми незаконного збагачення. Таким чином, у свідомості різних соціальних груп існує парадоксальна міфологічна реальність: власний життєвий досвід формує недовіру до влади та її носіїв взагалі, переконання в її соціальній безвідповідальності і правовій безкарності, а засвоєння відповідної сукупності політичних міфів фокусує загальний негативізм на представниках окремих сегментів політичної верхівки, що є головними конкурентами в боротьбі за владу.

Наступною мішенню для маніпулювання є ірраціональні ідеї, притаманні як окремим людям, так і соціальним групам. Це наші очікування з приводу того, що має бути, якими повинні бути інші люди і світ навколо нас, очікування, в які ми твердо віримо, які не можна ні підтвердити, ні заперечити. Вони можуть бути результатом соціального досвіду людей чи цілих поколінь, наслідком впливу соціокультурного середовища чи формування власних політичних переконань. У процесі маніпулювання ці ірраціональні ідеї активізуються та уводяться у потрібний контекст. Так, значна кількість громадян, що є традиційно лівоорієнтованим електоратом, переконані, що «ми повинні бути разом з Росією». Вислів «бути разом» має вельми туманний зміст і тлумачити його можна наскільки завгодно широко, що й дає можливість політехнологам охопити «російською ідеєю» значно ширший сегмент електорату і маніпулювати ним протягом декількох виборчих кампаній.

За відсутності чи недостатності потрібних ірраціональних ідей вони цілеспрямовано виробляються і активізуються фахівцями з допомогою тих же самих маніпулятивних прийомів.

Отже, ірраціональність мислення є суттєвим підґрунтям маніпулювання політичною свідомістю. Однак було б хибним уважати, що люди з логічно-раціональним типом мислення менше піддаються маніпулятивному впливу. Для них лише підбираються інші «відмички». Ланцюжок логічного мислення будується за відомими принципами, закономірностями виведення причинно-наслідкових зв'язків та структурою, що робить його передбачуваним. Специфіка логічного мислення відома і прекрасно засвоєна, тому маніпулювання залишається «справою техніки». Політехнологи прагнуть передусім втрутитись у процес, зруйнувати його послідовність, увести такі вихідні дані, на

основі яких з допомогою відомих логічних прийомів об'єктом впливу будуть зроблені потрібні висновки та оцінки. Тому логічність мислення є, безумовно, цінним надбанням, але не тотожним аналітичності. У людей, які не володіють вмінням різнобічно аналізувати факти і явища в їх сукупності та в контексті конкретних політичних процесів, не складно замінити структурний аналіз і висновки на вигідні для себе політико-ідеологічні оцінки. Згодом вони починають мислити заготовленими технологіями штампами та «розкрученими» міфами, стають жертвою і знаряддям маніпуляції.

З'ясування основних коренів маніпулювання, джерело яких міститься у сфері розумової діяльності, потребує врахування й такої особливості. Люди схильні висловлювати повагу до наукових фактів, знань та їх носіїв, що найчастіше поєднується із власною некомпетентністю в елементарних політико-правових питаннях, тому й сприймають беззаперечно нісенітницю, висловлені вченими з науковими ступенями. У період загострення дискусії навколо підвищення прохідного бар'єра для партій, збереження пропорційної чи повернення до мажоритарної системи до таких самих маніпулятивних кроків вдавалися деякі депутати та потенційні кандидати, аргументуючи такими заявами у телеінтерв'ю: «Підвищення є несправедливим. У Великій Британії бар'єр взагалі відсутній»; «Партійний контроль та імперативний мандат — це рабство для депутата. У Великій Британії відсутня норма про імперативний мандат». Присмне звучання слова «справедливість» та незнання специфіки політичних і виборчих систем взагалі та британської зокрема забезпечують ефективність маніпулятивного впливу на певний сегмент виборців.

Звичайно, неможливо звести всі передумови і корені маніпулювання до особистісних людських чинників. Специфіка суспільного устрою та владних відносин у державі суперечливо впливає на можливість і дієвість маніпулювання, створення і застосування його різних форм. В демократичному суспільстві, де влада позбавлена можливості застосовувати пряме примушення і відкрито позбавляти громадян вибору, головним її ресурсом стає саме маніпулювання. Однак політичний плюралізм, свобода ЗМІ, наявність у суспільстві консолідуючих цінностей накладають обмеження на застосування варварського впливу, а в суспільстві з тоталітарною системно-владною та соціокультурною спадщиною складаються для цього ідеальні умови. Незалежно від конкретного сучасного суспільства — демократичного чи посттоталітарного, виявляється ще одна особливість: подальший культурний розвиток йде у напрямі розмивання цілісності культури і світосприйняття. Отже, маніпулювання в політиці є прихованим впливом на емоції, свідомість і підсвідомість великих груп людей. Його принциповою настановою є гра на почуттях, стереотипах, ірраціональних ідеях, а метою — без видимого примушення змусити громадян до поступків, бажаних для певного сегменту політичної еліти, але далеко не завжди корисних для них самих. Основний засіб досягнення поставленої мети — забезпечення прогнозованої і контрольованої поведінки об'єкта впливу.

Предумови і корені маніпулювання можна об'єднати у декілька основних груп: психологічні, зумовлені специфікою психічних процесів сприйняття, мислення, пам'яті та можливістю коригування цих процесів; соціо- та політико-культурні, пов'язані з наявністю певних традицій, поглядів, політичних цінностей і стереотипів, які стають мішенями для маніпуляції; системні, що визначають потребу, можливості і масштаби маніпулятивного впливу в рамках конкретної політичної системи; наукові, які визначаються наявністю ґрунтовних розробок у галузях соціальної філософії, політології, психології, психоаналізу, пов'язаних із дослідженням змін у масовій свідомості під впливом сучасних суспільних новацій; технологічні, орієнтовані на прикладне використання зазначених наукових знань.

Висновки. У сучасному світі маніпулювання стає головним способом підкорення мас правлячою верхівкою. З цього приводу цілком адекватний висновок формулює А. Кольєв: «Зберігається міф усім суспільством, а використовується лише спеціалізованою елітою, яка знає метод його розкодування, що формує міфологічну реальність». [4, с. 49]. Створюючи таку «міфологічну реальність» влада і політики можуть забезпечувати суспільну підтримку навіть таким проектам і намірам, які прямо протилежні інтересам більшості членів суспільства, відволікати увагу від реальних і гострих проблем, спрямовуючи її на міфічних ворогів, чудовиськ. Політична міфологія виступає корисливою, цілеспрямованою і раціональною формою використання ірраціональної людської сутності, а політичне маніпулювання є засобом її активізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кассирер, Э. Избранное. Опыт о человеке [Текст] / Э. Кассирер — М. : СПб., Наука, 1988. — 779 с.
2. Евгеньева, Т. В. Социально-психологические основы формирования политической мифологии [Текст] / Т. В. Евгеньева // Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. — М., 1996. — С. 45–58.
3. Кара-Мурза, С. П. Манипуляция сознанием [Текст] / С. П. Кара-Мурза. — К. : Оріяни, 2000. — 448 с.
4. Кольев, А. Политическая мифология: реализация социального опыта [Текст] / А. Кольев. — М. : Логос, 2003. — 384 с.

МАНИПУЛИРОВАНИЕ СОЗНАНИЕМ КАК ТЕХНОЛОГИЯ ВНЕДРЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ МИФОВ

Топалова С. А.

Исследование один из новейших способов влияния на политическое сознание и контроль за политическим поведением граждан — манипулирование. Политическое манипулирование рассмотрено как способ психологического принуждения, как технология

власти, свойственная демократическому обществу. Проанализированы предпосылки и корни манипулирования, основные способы манипулятивного влияния и его последствия, роль манипулирования как способа внедрения политических мифов в массовое политическое сознание. Приведены примеры манипулирования из практики украинских избирательных кампаний.

Ключевые слова: общественное сознание, мифологизация, политический миф, политическая система.

MANIPULATION OF CONSCIOUSNESS AS A TECHNIQUE OF INTRODUCTION OF POLITICAL MYTHS

Topalova S. O.

In this article a new method of influence on political consciousness and political conduct of citizens, that is manipulation, is investigated.

Political manipulation is considered as a technique of psychological force as a technology of power, which is characteristic of a democratic society.

As basic problems, premises and roots of manipulation, basic techniques and consequences, manipulation role as means of introduction of myths in political consciousness are analyzed. Examples of manipulation, taken from the practice of Ukrainian election campaigns, are presented.

Key words: public consciousness, mythologistion, political myth, political system.

УДК 32: 001.891.3.

Г. Ю. Васильєв, кандидат філософських наук, доцент

І. Г. Васильєва, кандидат філософських наук, доцент

ГЛОБАЛІСТИКА ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Здійснено спробу довести, що однією з сучасних та актуальних наук є глобалістика. Зроблено висновок про те, що уявлення у студентів про світ формуються через усвідомлення глобальних проблем. Глобалістика як навчальна дисципліна викличе певний інтерес в умовах впровадження Болонської системи викладання у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: глобалізація, глобалістика, теорії глобалізаційних процесів, глобальні проблеми сучасності, альтернативістика.

Актуальність проблеми. Сучасні гуманітарні науки набули розвиток під впливом реалій, які відбуваються на Земній кулі. Діяльність людства привела до виникнення глобальних проблем. Феномен глобалізації, її позитивні та

негативні моменти є одним з популярних та дискусійних напрямів сучасної наукової думки. Але в навчальних закладах України глобалістику не викладають як навчальну дисципліну, що значно обмежує майбутніх фахівців порівняно зі студентами інших країн: Європи, Америки, Азії, Африки.

Мета статті — проаналізувати сучасний стан глобалістики як гуманітарної світоглядної науки та можливості уведення її в навчальний процес як обов'язкову для вивчення дисципліну. Від створення адекватного уявлення у студентів про сучасні глобальні проблеми залежить майбутнє всієї цивілізації.

Людство впевнено крокує ХХІ століттям. Навантаження на біосферу Землі зростає з кожним роком, господарська діяльність країн вийшла за межі своєї можливості зберегти довкілля. Біосфера не здатна компенсувати наслідки трагедій в різних куточках Землі. До природних катаклізмів додаються результати економічної діяльності, а краще сказати, бездіяльності, під час таких подій, як, наприклад витікання нафти з свердловини в Мексиканській затоці у 2010 р., а раніше — підпал нафтосховищ в Іраку під час війни з США. А чого коштує людству і Україні в першу чергу Чорнобильське лихо? Наш світ досяг принципово нового стану. Провідні вчені пророкують неминучу загибель цивілізації від своєї діяльності, а тому треба зосередити увагу на подоланні духовної кризи цивілізації та створенні стратегічного плану діяльності людства. Опрацювання такої стратегії може бути фундаментальною проблемою науковців, від розв'язання якої залежить збереження життя на Землі.

Початком розв'язання цієї проблеми є становлення нової науки про сучасний світ, яка отримала назву «Глобалістика».

Глобалістиці передувало поняття «глобалізація» (від англ. *global* — світовий, всесвітній). Політологічний енциклопедичний словник [1, с. 72–73] тлумачить глобалізацію як загальноцивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичну та інші сфери людського буття. Означений термін у 60-х роках ХХ ст. запровадили відомі теоретики Римського клубу Е. Ласло, Д. Месарович, А. Печчеї та ін. Вони ж вважаються засновниками концепції глобалізму. У соціологічному словнику [2, с. 90–91] глобалізацію визначено як процес становлення більш чи менш єдиних загальносвітових систем в економіці, технології, інформаційному середовищі, а також у сфері культури. У результаті таких процесів країни та народи світу стають не тільки пов'язаними між собою, а й взаємозалежними. Глобалізм, як уважають учені, — це усвідомлення всього світу як єдиного, загального місця проживання людства. Разом з цим під глобалізмом розуміють певну політику найбільш розвинених країн, спрямовану на нав'язування своїх систем цінностей та соціальних інститутів недостатньо розвиненим країнам.

Початкові відомості про нову науку «глобалістику» надає А. Федотов [3]. Він стверджує, що глобалістика (франц. *Global* — загальний, лат. *Globus* — Земна куля. Наука про загальне) — наука, яка вивчає найбільш загальні закономірності розвитку людства та моделі керування, науково та духовно

організованим світом у єдності трьох сфер людської діяльності — екологічної, соціальної та економічної — в реальних умовах Земної кулі з її кінцевими фізичними розмірами та обмеженими природними ресурсами, в наступаючу епоху антропогенно перевантаженої Землі.

Під «світом» («світловою системою») розуміємо людство, його соціально-економічні системи, технології та довкілля. Якщо вчення К. Маркса вивчає соціальну та економічну сфери людської діяльності у припущенні необмежених можливостей Землі, а вчення В. Вернадського — сферу глобальної екології — взаємодії людини з біосферою, то глобалістика вивчає всі три зазначені сфери людської діяльності в їх єдності та взаємодії в сучасну епоху антропогенно перевантаженої Землі. Глобальна екологія як наука входить складовою частиною в глобалістику як інтегральну науку. На наш погляд, і політична глобалістика є складовою частиною загальної глобалістики, яка вже має «місце під сонцем» у вигляді окремої дисципліни [4].

Таким чином, глобалістика охоплює єдиний світ єдиним поглядом та описує цей світ, його динаміку розвитку, його внутрішні взаємозв'язки з єдиною системою узагальнених параметрів. Глобалістика гармонічно поєднує фундаментальні дослідження та прикладні розробки. Глобалістика, яка народилася в результаті синтезу та узагальнення декількох наук — соціології, екології, економіки, філософії, політології, описує та аналізує крайні можливості Землі та її біосфери, набуває також й методологічних функцій, орієнтуючи розвиток «материнських наук».

Феномен глобалістики, а також позитивних та негативних моментів, пов'язаних з нею, являє собою один з найбільш популярних та дискусійних напрямів у сучасній гуманітарній науковій думці. Глобалістиці присвячено велику кількість публікацій, вона стала предметом багатьох конференцій та форумів, її окремі теми та проблеми турбують світову громадськість. У багатьох країнах останнім часом пройшли демонстрації громадян, стурбованих ставленням лідерів окремих країн до загальнолюдських проблем, таких як зміна клімату Землі, нестача питної води, подорожчання продовольчих товарів, виникнення епідемій внаслідок природних катаклізмів та ін.

У 2003 р. проходив XXI Всесвітній філософський конгрес у Стамбулі під девізом «Філософія перед обличчям глобальних проблем», результатом якого стала енциклопедія «Глобалістика». Це видання об'єднало 445 учених з 28 країн світу. На конференції стверджувалося, що перша чверть XXI ст. стане критичним моментом усєї історії людства, в якій буде вирішена його доля. Фундаментальні закономірності динаміки сучасного світу дозволяють зробити й фундаментальні висновки, життєво важливі для долі людства.

Сучасна Земна цивілізація з її темпами зростання світової економіки та населення (за один день людство спалює 4 млн літрів бензину), а також соціально-економічними системами в цілому є некерованою та приреченою.

Пануюча на планеті стратегія неуклінного економічного зростання багатих країн — споживачів в умовах уже перевантаженої Землі є абсурдною та

самознищуючою для людства. Таке економічне зростання повинно бути обмежено та трансформовано за історично короткий проміжок часу в гармонійний розвиток людства, тобто в процесі накопичення знань та вдосконалення технологій при кардинальному зниженні економічного зростання розвинених країн у процес удосконалення людства, його творчих та духовних починань. Розвиток людства не має обмежень. Необхідно також стабілізувати чисельність населення Землі і при цьому зберегти традиції та різноманітність народів.

Зрозуміло, що слід увести розумне керування земною цивілізацією, аби перевести її з приреченого стану в якісно новий стан життєздатного розвитку. Можливо, це певна утопія, але пошук шляхів виживання треба починати з просвітньої діяльності серед молоді — за якою майбутнє. Тому викладання нової, сучасної дисципліни «Глобалістика» є важливим напрямом формування світогляду молодих фахівців вищих навчальних закладів. Студенти повинні відчувати, знати та розв'язувати проблеми майбутнього як громадяни незалежної країни, котра є часткою світу зі «своїми» політичними, економічними, соціальними, духовними проблемами. Тому, на наш погляд, доцільним є впровадження в навчальний процес такої дисципліни, як «Глобалістика».

Більшість учених визнають та виділяють декілька напрямів досліджень глобалістики:

- сприяння соціально-економічному розвитку відсталих країн;
- розв'язання екологічних проблем;
- розвиток енергетики з урахуванням тенденцій до потепління на планеті та як наслідок зміни клімату в цілому;
- незбалансоване економічне зростання одних країн та світова економічна криза;
- переорієнтація військової економіки на вирішення завдань в інтересах усього світового товариства;
- подолання продовольчої кризи, забезпечення населення достатньою кількістю чистої питної води;
- зростання чисельності населення землі та міграційні процеси як наслідок політичних, економічних і духовних проблем, а також вимушена міграція після техногенних катастроф та кліматичних змін;
- збереження навколишнього довкілля в первозданному вигляді [5, 6, 7, 8, 9].

Безумовно, перелік напрямів може бути значно більшим, але на наш погляд, дослідження вже зазначеного потребує значних зусиль всього людства. Переорієнтація свідомості громадян, перш за все студентів, стане важливим кроком до збереження життя на Землі.

Деякі глобальні проблеми потребують негайного розв'язання. До них слід віднести такі:

- проблема урбанізації — скупчення великих мас населення у великих містах (Мехіко — 25 млн, Бангкок — 22 млн та ін.), при цьому спостерігаємо обвальну деградацію села, що тягне за собою жахливі наслідки і для довкілля, і для народонаселення;

- проблема культури, точніше, повсякденне зневажливе до культури ставлення, яка виступає під прапором «контркультури» — повне заперечення цінностей культури попередніх поколінь;
- проблема охорони здоров'я, в рамках якої ставиться питання про загрозу генофонду людства, тобто зменшення шансів на виживання людини;
- проблема антисуспільних явищ, починаючи з наркотиків, алкоголізму та завершуючи всесвітньою мафіозною злочинністю;
- проблеми освоєння світового океану та космосу, а також науки та науково-технічного прогресу, без яких братися за розв'язання глобальних проблем немає сенсу.

Як уже відмічалось, перелік глобальних проблем може бути значно розширений, на цей рахунок існує велика кількість наукових, науково-популярних видань, які збільшуються з кожним роком, що свідчить про актуальність цієї теми дослідження і створює можливості системного підходу до глобалістики як науки.

Було б нечесно не сказати про те, що все більшого розвитку набуває ідея альтернативістики. Про це говорить, порівняно з глобалістикою вищий процент відносно молодих (від 25 до 40 років) авторів та ще вищий процент авторів-жінок, які значно емоційніше сприймають альтернативістику. Предметом альтернативістики є пошук шляхів розв'язання глобальних проблем сучасності, тобто альтернативісти переслідують ті ж самі цілі, що й глобалісти. І якщо ми розглядаємо глобалістику як науку і навчальну дисципліну, то альтернатива — це методи, шляхи та кінцевий результат розв'язання глобальних проблем [11; 12].

Упровадження в навчальний процес предмета «Глобалістика» спрямоване на формування у студентів нових поглядів на проблеми сучасного світу, якісного ставлення до повсякденного життя, ототожнення себе з людством всієї планети, формування відповідальності за діяльність в професійній, соціальній та духовній сферах буття.

У навчальних закладах Росії більше десяти років в тому чи іншому вигляді у студентів формуються знання через викладання таких навчальних курсів, як «Глобалістика та соціальна екологія: становлення та розвиток», «Глобалістика та екополітологія», «Політична глобалістика», «Глобалістика та екополітика» [3; 4; 9; 14; 15]. Кожний з цих курсів має свою логіку викладання «глобалістики» в тому чи іншому ракурсі, що пов'язано зі спеціалізацією тих чи інших навчальних закладів, урахуванням профілю підготовки фахівців. На наш погляд, у вищих навчальних закладах можливо викладання загального курсу «Глобалістика» і як перший крок викладання спецкурсів в рамках 7–10 найбільш важливих та сучасних тем, таких, як:

- предмет, методи, закономірності та категорії глобалістики;
- історичні етапи становлення та теоретичні джерела виникнення глобалістики. Сучасні концепції;

- різноманіття цивілізацій світу. Пошук спільної мови;
- політичний простір світу. Припинення озброєння. Наслідки застосування зброї масового знищення;
- пошук загальної стратегії людської цивілізації. Альтернативні концепції;
- глобальна інформаційна інфраструктура та її вплив на розв'язання глобальних проблем;
- проблеми глобалізму у XXI столітті;
- Україна в глобальній системі. Модернізація українського суспільства;
- студентська молодь — майбутнє світу, майбутнє України. Її роль у розв'язанні глобальних проблем.

Пропонований перелік тем може бути пристосовано до будь-якого вищого навчального закладу через додаток у програму курсу, а також з урахуванням спеціалізації та кваліфікаційного рівня вищого навчального закладу.

Висновки. Метою викладання курсу «Глобалістика» є пошук шляхів переходу до нового розвитку цивілізації в сучасних умовах через такі напрями:

- відродження паливно-енергетичного та залежного від нього матеріально-сировинного балансу;
- створення глобального демографічного балансу та нормалізація відтворення поколінь людей;
- оновлення на якісно новому рівні екологічного балансу;
- всебічне та повне роззброєння країн світу;
- гуманізація суспільства, повноцінний розвиток кожної людини.

Формування сучасного фахівця, незалежно від професії, неможливо без розуміння того, що вищий навчальний заклад повинен підготувати молодь до умов складного життя, де перше місце посідає довкілля, яке пронизують глобальні проблеми. Знання в залузі глобалістики допоможуть адаптуватися до професійної та соціальної діяльності, сформують духовні цінності та спрямують на впровадження ідей в повсякденні справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.
2. Социологический словарь [Текст] / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев ; уч. секр. О. Е. Черношек. — М. : НОРМА, 2008. — 608 с.
3. Федотов, А. П. Глобалістика: начала науки о современном мире [Текст] : курс лекцій. — 2-е изд. / А. П. Федотов. — М. : Аспект Пресс, 2002.
4. Василенко, И. А. Политическая глобалістика [Текст] / И. А. Василенко. — М. : Логос, 2000. — 298 с.
5. Глобалістика [Текст] : энциклопедия / гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков: центр науч. и прикл. программ «Диалог». — М. : ОАО Изд-во «Радуга», 2003. — 1328 с.
6. Вернадский, В. И. О науке. Т. I. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль [Текст] / В. И. Вернадский. — Дубна : Феникс, 1997.

7. Данилов–Данильян В. И. Экологический вызов и устойчивое развитие [Текст] : учеб. пособие. / В. И. Данилов–Данильян — М. : Прогресс — Традиция, 2000.
8. Кочетов, Э. Г. Геоэкономика (освоение мирового экономического пространства) [Текст] / Э. Г. Кочетов — М. : БЕК, 2002. — 462 с.
9. Кочетов, Э. Г. Глобалистика как геоэкономика, как реальность, как мироздание: Новый ренессанс — истоки и принципы его построения, фундаментальные опоры, теоретический и методологический каркас [Текст] / Э. Г. Кочетов — М. : ОАО Изд. группа «Прогресс», 2001. — 704 с.
10. Кочетов, Э. Г. Геоэкономический (глобальный) толковый словарь / Элементы механизма российской модели глобального стратегического управления / Сборник стратегических понятий — новелл : в 2 т. [Текст] / Э. Г. Кочетов — М. : РИО РТА, 2002. — 256 с.
11. Бестужев–Лада, И. В. Альтернативная цивилизация [Текст] / И. В. Бестужев–Лада. — М., 1998. — 352 с.
12. Панарин, А. С. Искушение глобализмом [Текст] / А. С. Панарин. — М.: 2000.
13. Бек, У. Что такое глобализация? [Текст] / У. Бек. — М., 2001.
14. Дугин, А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России [Текст] / А. Дугин. — М., 1999.
15. Дергачев, В. А. Глобалистика [Текст] / В. А. Дергачев. — М. : Юнити-ДАНА, 2005. — 303 с.

ГЛОБАЛИСТИКА КАК НАУКА И УЧЕБНАЯ ДИСЦИПЛИНА

Васильев Г. Ю., Васильева И. Г.

Предпринята попытка доказать, что одной из современных и актуальных наук выступает глобалистика. Сделан вывод о том, что представления студентов о мире формируется через понимание глобальных проблем. Глобалистика как учебная дисциплина вызовет определенный интерес в условиях внедрения Болонской системы преподавания в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: *глобализация, глобалистика, теории глобализационных процессов, глобальные проблемы современности, альтернативистика.*

GLOBALISTICS AS A SCIENCE AND ACADEMIC DISCIPLINE

Vasilyev G. Y., Vasilyeva I. G.

The article is intended to prove that globalistics is one of modern and actual problems. It was concluded that students' world outlook is being formed through the comprehension of global problems. Globalistics as an academic discipline will be of certain interest in the conditions of the Bologna high school teaching system.

Key words: *globalization, globalistics, theories of globalization processes, global problems of the present, alternativistics.*

УДК 32-027.21(477)

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

ПРОБЛЕМА ДЕСТРУКТИВНОСТІ В МОТИВАЦІЯХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ

Присвячено розгляду проблеми деструктивності в мотиваціях сучасного українського політикуму, пошуку причин їх виникнення, аналізу наслідків, до яких призвела діяльність влади, мотивована в такий спосіб, та пошуку шляхів попередження виникнення деструктивності в мотиваційній сфері політиків.

Ключові слова: мотив, мотивація, мотивація влади.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі українська політична реальність формується переважно під значним впливом особистісних мотивів можновладців, що реалізують політичну владу. В мотиваційній сфері сучасного політикуму все більше простежуються деструктивні складові, які виявляються у відповідних політичних рішеннях та діях влади, що негативно впливає на функціонування політичної системи нашої держави та погіршує життя людей. Тому серед питань, що потребують розгляду, зважаючи на її суспільну значущість, актуалізується проблема мотивацій сучасних українських політиків, яка відіграє важливу роль у перебігу розвитку політичного процесу та є необхідною передумовою попередження випадків, коли деструктивні мотивації можуть викликати певні ускладнення, призвести до руйнівних наслідків.

Нещодавно в Україні під впливом та при участі певної групи політиків провідної політичної партії відбулися події, які вплинули на деякі зміни в розвитку політичного процесу нашої держави, а саме: 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд України скасував «політреформу» 2004 р. і повернув в дію Конституцію 1996 р., тобто замість парламентсько-президентської форми правління в нашій країні тепер буде президентсько-парламентська. Президенту повертаються деякі повноваження, які згідно з політичною реформою 2004 р. були у Парламенту та уряду. Наприклад, повертається норма, за якою кандидатура Прем'єр-міністра вноситься на затвердження Парламенту Президентом. Він також призначає всіх членів Кабінету Міністрів за представленням Уряду. В рішенні Конституційного Суду зазначено, що «Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV не відповідає Конституції (неконституційний) у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду і ухвалення. Закон України про внесення змін до Конституції України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV втрачає силу з дня ухвалення цього рішення, яке є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і не може бути оскаржено» [1].

Таким чином, Конституційний Суд України своєю ухвалою показав, що майже п'ять років після вступу в силу 1 січня 2006 р. Закону України «Про

внесення змін до Конституції України», в результаті якого було здійснено перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, країна жила в неправовому просторі, а ті хто голосували за зміни до Конституції в 2004 р., вчинили незаконні дії і повинні нести покарання. До речі, на думку екс-міністра юстиції С. Головатого, необхідно відправити у відставку голову парламенту В. Літвіна, який забезпечив таку «законність», коли головував Верховною Радою при ухваленні рішення про внесення змін до Конституції України у 2004 р. [2].

Постає чимало запитань: якими мотивами керувалися ініціатори конституційних змін 2004 р., що намагалися перенести на недостатньо підготовлений український ґрунт моделі влади європейського типу, при цьому зберігши радянсько-азійські форми врядування? Чому судді Конституційного Суду мовчали майже шість років після внесення змін до Основного Закону країни, коли на зміну більш-менш зрозумілій схемі, в якій Президент реалізує свою функцію глави держави через керівництво виконавчою владою, але при цьому спирається на нормативно-правову базу, сформовану Верховною Радою, у тому числі на затверджений нею Державний бюджет, прийшла інша, менш зрозуміла і явно непослідовна в своїй реалізації схема? Як пояснити, що тільки після приходу до влади на посаду Президента країни В. Януковича, а не раніше, наприклад, коли країну очолював В. Ющенко, який намагався провести свій проект Основного Закону, вніс його на розгляд парламенту, але народні депутати не підтримали пропозиції екс-глави держави, виникла необхідність робити ревізію політичної реформи в Україні?

Що або хто саме спонукали 252 депутатів Верховної Ради звернутись 14 липня 2010 р. до Конституційного Суду з проханням визнати закон № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. повністю неконституційним у зв'язку з порушенням встановленою Конституцією процедури його розгляду та ухвалення? А тепер, після задоволення їх звернення до Конституційного суду та ухвалення відповідного рішення повернутися до Конституції 1996 р., яка передбачає президентсько-парламентську форму правління, що послаблює роль Парламенту та Уряду у здійсненні публічної влади, руйнує певні позитивні досягнення, здобуті за короткостроковий період парламентсько-президентської форми правління в Україні, а вписані в Конституцію 1996 р. президентські повноваження створюють загрозу авторитарності, про що свого часу наголошувала Венеціанська комісія. Крім того, для приведення нормативно-правового поля у відповідність з рішенням Конституційного Суду потрібно внести зміни до близько 40 законів, за якими країна жила останніх п'ять років. Як заявив голова Парламенту В. Літвін: «Поки Верховною Радою України не скасовано всі закони, прийняті в розвиток конституційної реформи 2004 року, ситуація “провисає”. Головне питання — хто візьме на себе ініціативу опублікувати текст Конституції і сказати, що він автентичний? Я так розумію, що потрібно створювати конституційну комісію» [3].

Можна припустити, що підставою появи мотивації у сучасного політикуму повернутися до Конституції 1996 р. могли бути, з одного боку, не впевненість чинної влади в довгостроковості своїх владних позицій, а з другого — бажання посилити свої можливості поки є час через розширення повноважень Президента та закріплення міцної вертикалі влади, а за думкою опозиції — узурпувати владу. Головним джерелом для цих перетворень стало відоме рішення Конституційного Суду, що повернуло до дії Основний Закон 1996 р. та президентську форму правління. Час покаже, наскільки цей крок уперед-назад був корисним для суспільства і чи стане влада дійсно відповідальною за свої дії і рішення перед громадянами та відкритою для спілкування з народом після створення міцної владної вертикалі, чи допоможе в побудові безкризової економіки та чи сприятиме ефективному розвитку політико-правової системи в Україні. Залишається лише сподіватись, що рішення про повернення до президентсько-парламентської форми правління в Україні ухвалили люди з розумінням своєї відповідальності перед суспільством за наслідки створення нової управлінської моделі.

Отже, справу зроблено. Зміна форми правління в Україні викликала стримувану реакцію світової громадськості, тому що, наприклад, у Європі є багато країн і з президентською формою правління, і з парламентською. Європейські політики і експерти сходяться на думці, що це рішення є внутрішньою справою країни. Різноманітні вітчизняні опоненти чинної влади закликали народ до акцій громадянського протесту («Наша Україна»), блокували трибуну Верховної Ради та називали події, що сталися «конституційним переворотом» (БЮТ). Учені звязали аналізувати причини та наслідки рішення Конституційного Суду щодо скасування політреформи в Україні.

Все це *зумовлює необхідність вивчення* проблем, пов'язаних з мотиваціями політичної влади в умовах чергових перебудов у політичній системі України, яку сьогодні важко назвати стійкою, певних змін у функціонуванні її елементів та процесів взаємодії між ними в умовах оновленого правового поля, в якому мають функціонувати інститути політичної системи та громадянського суспільства після повернення країни до Конституції 1996 р.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на певний інтерес науковців до проблеми мотивації влади, деякі її аспекти досліджено недостатньо. Так, у роботах Г. Бірюкової, М. Вебера, М. Головатого, Г. Дилигенського, С. Каверіна [4–8] та інших авторів розглядаються суб'єктивний бік влади, засоби її здійснення суб'єктом, досліджуються питання про джерела влади і можливості їх використання та оцінюється мотиваційна основа об'єкта влади.

У працях зарубіжних авторів (А. Адлера, Дж. Вероффа, Б. Годстафта, Г. Емерсона, Х. Лассуєлла, Д. Макгрегора, Ф. Тейлора та ін.) аналізуються теоретико-методологічні засади проблеми, відслідковуються різні варіанти актуалізації мотивів влади, вияви мотивації в поведінці суб'єктів взаємодії, шляхи та результати реалізації різноманітних мотивів влади.

На особливу увагу заслуговує загальноновизнана у політичній науці класифікація мотивів Д. Макклелланда і Дж. Аткинсона, які виокремили три ключові мотиви: мотив влади, який іноді трансформується в мотив контролю, мотив досягнення та мотив афіліації (намагання бути з іншими), аналіз яких дає змогу простежити зміст політичної діяльності, її спрямованість, цілі тощо. [9, с. 198,].

Природу, перебіг мотиваційних процесів та активність людини при досягненні поставлених цілей дослідили представники німецької школи Д. Браун, Г. Мюррей, Х. Хекхаузен, Ф. Хоппе, американської — Г. Айзенк, А. Бандура, Г. Олпортта ітн. Різноманітні моделі мотивації запропонували західні вчені В. Врум, Ф. Герцберг, В. Зігерт, С. Керролл, М. Ланг, К. Левін, А. Маслоу, Г. Тосі, Дж. Шоннесі та ітн. Однак дослідження такої проблеми, як деструктивність у мотиваційній сфері політиків, розуміння причин її виникнення, поширення та наслідків впливу на політичний процес, розвиток держави, суспільства, житті населення, відсутні.

У контексті викладеного *метою* статті є визначення мотивацій сучасного українського політикуму та виділення серед них таких, що мають деструктивні характеристики, задля пошуку ефективних засобів протидії і розв'язання зазначеної проблеми.

На підставі аналізу наукової літератури ми дійшли висновку про те, що поняття «мотивація» є похідним від первісного поняття «мотив». Завжди спочатку з'являється мотив, який дає поштовх до виникнення процесу мотивації, внаслідок чого суб'єкт становить мету, обирає засоби її досягнення, ухвалює рішення щодо вчинення конкретного діяння.

Діяльність є мотивованою, тобто спрямованою на досягнення мети мотиву, однак, це не слід змішувати з мотивацією.

Мотив — це те, заради чого здійснюється діяльність, у нашому випадку політична [10, с. 389–390]. Мотиви мають динамічну спрямованість, системний характер і формуються на основі актуальних потреб і особливостей ситуації. Перші зумовлюють необхідність саме даної конкретної спрямованості діяльності, другі — її можливість [11, с.195]. *Мотив діяльності* — це фактично *предмет діяльності*, який може бути як матеріальним, так і ідеальним, як даним у сприйманні, так і існуючим тільки в уявленні [12, с.102–107]. Мотив створює лише те внутрішнє тло, на якому ґрунтується та розгортається процес мотивації в цілому.

Мотивація — це процес спонукання людини, соціальної групи до здійснення певної (в тому числі політичної) діяльності (бездіяльності), тих чи інших дій. Це предметноспрямована активність людини, що зумовлює обрання нею поведінки, спрямованої на певну мету, сукупність внутрішніх рушійних сил і зовнішніх обставин (об'єктивних причин), які визначають форми, інтенсивність та наполегливість обраної діяльності. Тому мотивація вимагає аналізування та оцінювання альтернатив, зважування можливих наслідків дії, обрання і ухвалення рішень.

Х. Хекхаузен розглядає мотивацію не як головну причину поведінки, а як поняття, що описує динаміку взаємодії множини чинників при конкретній взаємодії людини з середовищем, включаючи досвід цілепокладання та саму поведінку [13, с. 17].

У здійсненні своїх цілей, досягненні намічених результатів і задоволенні потреб люди залежать один від одного і постійно опиняються або у ситуації владарювання над іншими (іншим), або підлеглості. Відповідно до моделі дій влади, яку запропонував Х. Хекхаузен, після того, як склалася *мотивація влади* (причому підстави появи такої мотивації можуть бути різноманітними), тобто поштовх до діяльності, пов'язаної із задоволенням певних потреб суб'єктів у владних відносинах, суб'єкт влади дає звістку об'єкту впливу про те, на яку поведінку він від нього очікує. Якщо об'єкт впливу поводиться відповідно до цих чекань, то процес дії на цьому закінчується. Якщо ж об'єкт впливу висловлює непокору, то суб'єкт влади оцінює *силу своїх джерел*, що є в його розпорядженні, та обирає найбільш ефективну *стратегію їх використання*. Джерела влади мають як особистісний, так і інституціональний характер. Обрання джерел влади залежить від поведінки, що очікується з боку об'єкта влади.

Так, за часи президентства Л. Кучми, в Україні певний вплив на політичний процес справляло його оточення, активно використовувалися неформальні механізми впливу на ухвалення управлінських рішень, зросла роль тіньових центрів, що детермінують політичний процес. Декілька корпоратизованих груп, що взяли під контроль перерозподіл суспільних багатств, до яких в Україні входив не тільки так званий економічний надлишок, що є завжди предметом політичного суперництва, а й значні масиви державної власності, що були активно приватизовані у цей час, створили систему паразитування на правлячому режимі. Своїми діями олігархічні угруповання його дискредитували в очах суспільства, але своїми ресурсами забезпечували йому збереження влади попри її фактичну нелегітимність. Такий статус «опори» дозволяв відповідним групам послідовно розширювати свій вплив на ухвалення політичних рішень і в умовах зростання народної недовіри до влади ставив керівництво держави у залежність від їхньої підтримки [14]. Як результат наведених обставин в економіці України склалася ситуація, за якої державна підтримка не мала достатнього економічного обґрунтування. Внаслідок цього було отримано недостатній рівень конкурентоспроможності підприємств, послаблення ринкового відбору та інвестиційну непривабливість, що мотивувало Президента України використовувати переважно адміністративний ресурс задля впливу на політичний процес в Україні [15, с.15].

Пущенню в хід джерел влади можуть протистояти внутрішні, у тому числі особистісні, бар'єри суб'єкта влади, які вдасться або не вдасться перебороти. Якщо внутрішні бар'єри не виникають або успішно долаються, то суб'єкт влади застосує будь-який засіб впливу. Цей засіб має відповідати

обраному джерелу влади, його обрання залежить від *індивідуальних особливостей* того, хто використовує і застосовує владу суб'єкта, від сприйняття їм ситуації, і від того, якій опір чинить об'єкт влади. Слід відзначити, що сила використаних засобів зростає пропорційно зменшенню у суб'єкта впевненості в собі. Людина, що відчуває себе слабкою, при досягненні керівної посади, що надає в її розпорядження численні інституціональні джерела влади, як правило, уникає особисто безпосередніх засобів впливу, замінюючи їх більш жорсткими інституціональними мірама [16], а відповідальність за ухвалені рішення чи дії перекладає на своїх підлеглих. Цей висновок цікавий для оцінювання особистості політиків із погляду застосування ними засобів розв'язання важливих проблем.

Наприклад, у мотиваційній сфері экс-президента України Л. Кучми паралельно існували два сильних мотиваційних вектора: мотивація влади-засобу та мотивація влади-мети, що спровокувало появу так званого «ефекту терезів». У процесі ухвалення рішень Президент то керувався прагматичністю, то піддавався впливу ззовні. У 1994 р. деякі укази Президента утворили базу для економічного реформування, а підписаний у 1995 р. Конституційний Договір надавав Президентові можливості реалізувати поставлені цілі. Але внаслідок хаотичної економічної політики, яка пояснюється схильністю Л. Кучми до впливу з боку різних політичних акторів і бізнесових еліт, цілі виявилися недосягнутими.

Різні потреби, які є основою мотиваційного механізму, надають процесу реалізації влади різних відтінків. Носії влади зі *спрямованістю на взаємодію* зазвичай пасивні та мають схильність до впливу з боку інших; *орієнтовані на пошук похвали власних дій* прагнуть підтримувати дружні відносини з оточуючими. *Спрямованість на реалізацію потреби в самореалізації* відбиває інтенсивність, із якою суб'єкт влади розв'язує державні та політичні проблеми. Прагнення оволодіти простором для реалізації власних потреб, *орієнтованість на себе*, ігнорування інтересів оточуючих притаманні політичним лідерам зі спрямованістю на себе. Якщо в мотиваційній сфері суб'єкта влади домінує невротичний тип спрямованості на себе, то головне його прагнення — перетворити інших людей на об'єкт своєї волі, стати їхнім «володарем», здобувати відсутню силу за рахунок інших [15, с.11]

Бажання оволодіти владою як найвищою цінністю може спричинити гіпертрофований потяг до влади як результат розвитку агресивності і деструктивних рис особистості, яка діє у сфері політики. Причини такого прагнення різні, причому вагомість цього мотиву в ієрархії мотивів для однієї людини змінюється залежно від життєвої ситуації. Отже, мотивація влади є не тільки необхідною, а й недостатньою умовою функціонування владного механізму.

Відповідно до теорії Д. Макклелланда люди, що прагнуть влади, повинні задовольнити цю свою потребу і можуть це зробити при обійманні певних посад в організації. Прагнення влади має не тільки говорити про честолюб-

ство, а й показувати вміння людини успішно працювати на різних рівнях управління в організаціях, а прагнення визнання — її здатність бути неформальним лідером, мати власну думку і вміти переконувати оточуючих в її правильності. Використання і реалізація владного впливу призводять до певних наслідків для суб'єкта. За допомогою зміни у поведінці об'єкта суб'єкт задовольнив блокувану потребу, відчув свою могутність. Змінюється сприйняття об'єкта впливу, якому може бути приписана більш залежна і менше автономна мотивація, зменшується його значущість, збільшується психологічна дистанція і т.д. [17].

Відомо, що 90 % людей, які потрапляють у владу в нашій країні, розглядають її виключно як інструмент власного збагачення, а ще 9 % — як інструмент підняття свого іміджу та авторитету. Режим *олігократії* (диктатура олігархів), сформований за часів Л. Кучми, за президентства В. Ющенка перетворився на *клеттократію* (владу крадіїв). Представники влади наявно демонструють власний правовий нігілізм, нехтування законами або їх безпринципне пристосовування під власні потреби. На що можуть сподіватися громадяни України, які не отримують від влади необхідні послуги для забезпечення їх життєдіяльності, безпечності, добробуту та самореалізації людини? Країна дійшла до межі, коли влада і держава являють собою не механізм захисту громадян та їх інтересів, а небезпечність, навіть загрозу для них. Це означає, що система мотивацій сучасного українського політикуму, збудована у такий спосіб, є деструктивною за своєю сутністю.

Невипадково, що серед *причин, що призводять до формування деструктивних складових у мотиваціях українських можновладців*, — надмірні амбіції окремих політиків та переважання особистих і групових інтересів у їхніх діях над загальнонаціональними; відсутність досвіду щодо керування країною в умовах модернізації політичної системи та певних змін у функціонуванні її інститутів; відсутність професіоналізму, загальної культури та порядності значної кількості сучасних політиків, а також низький рівень політико-правової культури населення, правова незахищеність людини, правовий нігілізм громадян, політична апатія та недовіра до будь-яких інститутів влади тощо.

Коли створюється будь-яке підприємство, акціонери розробляють його статут і наймають менеджерів, звичай думують, як побудувати його діяльність таким чином, щоб, з одного боку, менеджери були зацікавлені у розвитку бізнесу, а з другого — не обкрадали акціонерів і останні могли їх контролювати. Так і система влади повинна мати відповідні важелі, які б забезпечували правильну з точки зору громадян як акціонерів держави систему мотивації для менеджерів, тобто для політиків і чиновників. А це відповідні критерії і процедури [18]. Йдеться про визначення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування як управлінської з встановленням відповідних принципів формування, критеріїв оцінювання її ефективності та відповідальності службовців за результати своєї діяльності, створення певного

порядку у владних структурах, розподілу праці, встановлення місця і функцій кожної людини у колективі, які здійснюються за допомогою управління політичними менеджерами задля реалізації мети політичної діяльності, а також процедури, які забезпечують прозорість діяльності органів влади і кожного окремого посадовця та механізми підзвітності і відповідальності перед громадянами, наприклад, відкриті публічні реєстри рішень органів; реєстри політичних партій та громадських об'єднань та їхні програмні засади, напрями діяльності, фінансово-організаційні питання; переліки обмеження права приватної таємниці, особливо для політиків та державних службовців; реєстри обмежень в питанні подання недостовірної інформації, пропаганди шкідливих для здоров'я людини та несумісних з ідеєю безперервного розвитку речей тощо.

Якщо чинна влада не буде своєчасно реагувати та протидіяти різним виравам деструктивності в діяльності окремих політиків та їх об'єднань, це може гальмувати політичний, соціально-економічний та культурний розвиток країни, спричинити різноманітні антисоціальні явища, в тому числі формування подвійної моралі у свідомості людей, поширення корумпованості та злочинності в суспільстві, невиправдані величезні матеріальні витрати на реалізацію неефективних та безглузких проєктів, делегітимацію влади, нестабільність усієї політичної системи тощо не тільки на сучасному етапі, а й у недалекому майбутньому.

Так звані «тіньові сили», які зацікавлені в легалізації свого нового статусу в Україні і за кордоном, прагнуть забезпечити прибутковість отриманої власності, закріпити свою політичну та економічну владу, створити сприятливі інвестиційні умови для свого бізнесу, ігноруючи національні інтереси країни в головних галузях її життєдіяльності, закріпити силові інститути держави, за допомогою яких знешкоджають конкурентів, а в разі потреби «придушуватимуть» окремі соціальні виступи, будь-які громадські ініціативи, тобто стимулювати сучасний політикум до деструктивних дій, спрямованих проти свого народу, створювати умови для зовнішнього (зокрема прихованого) впливу інших держав на політичні процеси в Україні. *Наприклад, маємо багато випадків, коли окремі політичні сили для вирішення внутрішньополітичних завдань апелюють до Брюсселя, Вашингтона чи Москви. Тим самим вони добровільно залучають зовнішні центри впливу до розв'язання наших проблем. Спекуляції навколо питань: дружити чи не дружити з Росією, інтегруватися в НАТО чи ні, готуватися до можливого військового зіткнення Росії та України або анексії Росією Криму тощо, які передбачають визначення позиції і сподівання на підтримку зовнішніх сил, є вже само по собі зовнішнім втручанням.*

Аби такого не сталося, необхідно створити дійовий механізм подолання «соціальних хвороб» в політиці, економіці, культурі, освіті, правоохоронній, навіть у моральній сферах (якщо раніше у нас просто крали, то тепер де-

путати влаштовують сафари на селян, твалтують дітей). І від того, наскільки будуть враховані й осмислені тенденції перетворень у мотивації суспільства в цілому та його окремих членів, в першу чергу політиків, залежатиме і кінцевий результат протидії будь-яким виявам деструктивності влади та суспільства [19, с.152].

Результатом деструктивних виявів у діяльності сучасного українського політикуму стало те, що наприкінці 2010 р. в Україні фіксується найнижчий рівень довіри до державних інституцій та окремих політиків. Після педофілгейтів та інших скандалів суспільство не вірить не тільки політикам, а й саме собі. У 2002 р. своєму сусідові довіряло понад 20 %, а не довіряло 6 %. У 2009 р. довіряють своєму сусідові 15 % українців, а не довіряють 7 %. Ми перестали довіряти ближньому. Якщо немає такої довіри, немає взаємодії на горизонтальному рівні. Якщо немає горизонтальної взаємодії, немає політичної української нації [20].

Демократичний режим не є безумовною запорукою ліквідації деструктивних тенденцій, але він дає змогу зменшити обсяг деструктивних процесів і реалізувати ефективні засоби протидії та подолання зазначених процесів, а для цього необхідно створити *систему мотивацій для трансформації свідомості людей та системи запобіжників від виявів негативу*. Творення такої системи мотивації та запобіжників можливе лише через встановлення шляхом громадської згоди відповідної системи регламентів, правил та процедур як правового поля держави.

Головними чинниками такої системи мають бути: абсолютизація ідеї безпечності (в першу чергу здоров'я) людини та її розвитку; якості її життя; гарантування прав, в тому числі на доступ до інформації (особливо такої, що пов'язана з ризиками та загрозами особистій безпечності); абсолютна прозорість (наприклад, через прозорість трансакцій) суспільних відносин; функціонування системи влади та вироблення національної ідеї, яка має інтегрувати населення України [21]; формування нової національної політичної еліти, в мотиваційній сфері якої на першому місці стоять інтереси народу. Усе це дозволяє зробити **висновок** про те, що мотивація влади повинна бути зорієнтована на людину, розв'язання її проблем, з чіткими, прозорими та зрозумілими правилами співжиття, а відповідно і принципами формування, функціонування та відповідальності влади, що дасть змогу одержати позитивний ефект щодо подолання виявів деструктивності в мотиваціях сучасного політикуму країни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституционный суд изменил форму правления в Украине [Текст] / REGNUM. Информационное агенство. — 1 октября 2010 // <http://www.regnum.ru/news/1331605.html#ixzz11CTBxZyK>

2. Литвина собираются отправить в отставку [Текст] / REGNUM. Информационное агенство. — 5 октября 2010 // http://www.utro.ua/ru/politika/litvina_sobirayutsya_otpravit_v_otstavku1286136829
3. Для полной отмены политреформы в Украине необходимо изменить около 40 законов. [Текст] — 1 октября 2010 / REGNUM. Информационное агенство // <http://www.regnum.ru/news/1331605.html#ixzz11CTBxZyK>
4. Бірюкова, Г. Психологічна природа владних відносин [Текст] / Г. П. Бірюкова // Людина і політика. — 1999. — № 1. — С. 24–28.
5. Вебер, М. Политика как призвание и профессия [Текст] // М. Вебер Избранные произведения / пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. — М. : Прогресс, 1990. — С. 644–706.
6. Головатий, М. Політична психологія [Текст] : підручник 2-ге вид. / М. Ф. Головатий. — К. : Центр учбової літератури, 2009. — 400 с.
7. Дилигенський, Г. Социально-политическая психология [Текст] : учеб. пособие для высших учебных заведений. / Г. Дилигенський — М. : Наука, 1994. — 289 с. / Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.zipsites.ru/books/sotsialnopoliticheskaya_psikhologiya/
8. Каверин, С. Б. Потребность власти [Текст] / С. Б. Каверин — М. : Знание, 1991. — 64 с.
9. Политическая психология [Текст] : учеб. пособие для вузов / под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. — М. : Акад. Проект, Екатеринбург : Деловая книга, 2001. — 858 с.
10. Философский энциклопедический словарь [Текст] — М. : Сов. энцикл., 1983. — 840 с.
11. Леонтьев, Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности [Текст] / Д. А. Леонтьев — М. : Смысл, 1999. — 487 с.
12. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев — М. : Политиздат, 1977. — 304 с.
13. Хекхаузен, Х. Психология мотивации достижения [Текст] : пер. с англ. / Х. Хекхаузен — СПб. : Речь, 2001. — 240 с.
14. Розумний, М. Яка політреформа потрібна українцям? [Текст] / М. Розумний Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://varianty.org.ua/expertyza.htm>
15. Брехаря, С. Г. Особистість як суб'єкт політики: мотиваційний аспект реалізації політичної влади 2004 року [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. / С. Г. Брехаря. — К., 2004. — 19 с.
16. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность [Текст] : пер. с нем. / Х. Хекхаузен; под ред. Б. М. Величковского. — М. : Педагогика, 1986. — 423 с.
17. McClelland, D. C. The achievement motive [Text] / D. C. McClelland — N.Y., 1976 — 670 p.
18. Методологічні проблеми дослідження мотивації політичної влади в умовах трансформації політичної системи українського суспільства [Текст] // <http://pravda.com.ua> 8. 19. Шакун, В. І. Влада і злочинність [Текст] / В. І. Шакун — К. : Пам'ять, 1997. — 226 с.
20. Віталій Кулик : Ані Янукович, ані Тимошенко не є ідеальними кандидатами для Кремля [Текст] Електронний ресурс / Кулик Віталій. — Режим доступу: http://www.gart.org.ua/?lang=ua&page_id=2&news_type=3&element_id=23461
21. Громадянське суспільство. Початок [Текст] Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://gau.org.ua/node/414>

ПРОБЛЕМА ДЕСТРУКТИВНОСТИ В МОТИВАЦИЯХ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ПОЛИТИКУМА

Сахань Е. Н.

Посвящено рассмотрению проблемы деструктивности в мотивациях современного украинского политикума, поиску причин ее возникновения, анализу последствий, к которым привела деятельность власти, мотивированная таким образом, и поиску путей предупреждения возникновения деструктивности в мотивационной сфере политиков.

Ключевые слова: мотив, мотивация, мотивация власти.

A PROBLEM OF DESTRUCTIVE IS IN MOTIVATIONS MODERN UKRAINIAN POLITIKUM

Sakhan O. M.

The article is devoted consideration of problem of destructive in motivations of modern Ukrainian politikum, to the search of reasons of their origin, analysis of consequences, activity of power, explained in such the method and to the search of ways of warning of origin of destructive in the motivational sphere of politicians, resulted in which.

Key words: reason, motivation, motivation of power.

УДК 324

*І. О. Поліщук, доктор політичних наук, доцент,
Т. М. Моторнюк, здобувач*

ПОНЯТТЯ «ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ»: ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Розкрито основні концептуальні підходи до поняття «виборчі технології», які утворилися у сучасній політичній науці. Наведено субкатегоріальний апарат, який віддзеркалює основну палітру дефініцій даного поняття. Проаналізовано зміст головних етапів еволюції виборчих технологій. Зроблено висновок про те що основна аналітична перспектива розгляду поняття «виборчі технології» пов'язана з розвитком маркетингової парадигми.

Ключові слова: виборчі технології, демократія, політичний маркетинг, засоби масової інформації, політична партія, електоральний процес.

Актуальність. Обравши демократичний вектор розвитку лише на початку 1990-х років, Україна була змушена в стислі строки пройти шлях, який

© Поліщук І. О., Моторнюк Т. М., 2011

у розвинених країнах тривав століттями. З одного боку, в ході демократичних перетворень це давало можливість уникнути помилок своїх попередників, а з другого — нерідко змушувало формально запозичувати демократичні інститути без забезпечення їх належної підтримки у суспільстві. Така ситуація склалася з одним із найважливіших інститутів демократії — регулярними, конкурентними виборами. Відсутність високої політичної культури у політиків, слабкість громадянського суспільства, низький рівень усвідомлення громадянами своєї відповідальності за стан справ у державі не давали підстав для визнання виборів вільними, чесними та прозорими. Тому актуальним видається наукове дослідження еволюції виборчих технологій, що дасть можливість спрогнозувати подальші шляхи розвитку виборчої та партійної систем в Україні.

Готовність суспільства до проведення виборів — найважливіша ознака його демократичності, здатності до розв'язання нагальних проблем мирними політичними методами. Вибори як концентроване вираження політичного ринку є одним з механізмів легітимації влади, що забезпечують політичну стабілізацію в суспільстві. При цьому політики займаються не чим іншим, як пропозицією на ринку свого специфічного товару — образу, тобто поводяться як типові продавці. Факт голосування при цьому рівноцінний факту покупки. Відтак, спостерігається процес вторгнення в політологію терміна «політичний маркетинг», що у свою чергу виражає визнання можливості розглядати виборчі технології у поняттях ринкової поведінки — як сукупність засобів проведення виборчої кампанії, впливу на електоральний вибір громадян. Ці засоби, тісно пов'язані з основними етапами виборчих кампаній, стали об'єктом політологічного дискурсу.

Знання сутності та особливостей виборчих технологій сприяє консолідації суспільства для розв'язання нагальних проблем, налагодженню ефективної комунікації між політиком та виборцями, дає можливість досягти успіху в політичній боротьбі.

Аналіз джерел і публікацій. Безумовними лідерами у сфері вивчення виборчих технологій є зарубіжні дослідники, зокрема американські, які першими звернули увагу на професіоналізацію виборчих кампаній (П. Лазерсфельд, Б. Ньюман, Р. Агранофф, Х. Ашер, Д. Батлер, А. Ранні, Д. Каван, Ф. Плессер, М. Скаммел, Д. Урінг). Вивченню окремих аспектів застосування сучасних виборчих технологій присвячено роботи Е. Міцкевича, Р. Негріне, С. Папатагассопулуса, С. Боулера, Д. Фаррелла, Д. Маглебі, К. Паттерсона, Д. Німмо, Дж. Свансона, П. Мачіні.

Важливу роль для розуміння сутності виборчих технологій та політичного маркетингу відіграють публікації професійних політичних консультантів, маркетологів, які мають досвід роботи з політичними партіями та окремими кандидатами. Перевагами їхніх праць є включеність авторів у змагальний політичний процес, що має певні часові, географічні, культурно-історичні характеристики. Аналіз складних політичних ситуацій, прецедентів ухвален-

ня рішень, виходу із конфліктів, застосування оригінальних виборчих технологій — усе це становить сильну сторону праць таких авторів, як М. Бонгран, Ф. Гоулд, Д. Наполітан, Ж. Сегела та ін.

Метою статті є розкриття основних концептуальних підходів до поняття «виборчі технології» та демонстрація етапів розвитку цієї категорії політичної науки.

Виклад основного матеріалу. У сучасній політичній науці поняття «виборча технологія» є порівняно новим і, як правило, пов'язане з організацією та проведенням демократичних виборів. Виборчі технології покликані забезпечити найважливішу сферу взаємодії громадянського суспільства і держави — передання владних повноважень представникам суспільства за допомогою процедури виборів. У результаті цілеспрямованої політичної діяльності досягається результат: для держави — забезпечення правових норм при організації та проведенні виборчої кампанії, для суспільства — найповніша реалізація, соціальні функції виборів, для кандидатів — здійснення в рівній боротьбі з політичними конкурентами свого права представляти жителів свого округу в державних органах. При цьому виборчі технології не можуть не враховувати об'єктивних умов проведення виборів: правового поля, практики виборчих кампаній, національно-політичних традицій, організаційних і матеріальних можливостей держави.

Термін «технологія» походить від двох давньогрецьких слів: «техно» — мистецтво, майстерність і «логос» — наука, знання, закон. У словниках технологію тлумачать:

- 1) як сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь;
- 2) як сукупність способів оброблення чи перероблення матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій тощо;
- 3) як науку про перероблення і оброблення матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах діяльності;
- 4) як будь-який засіб перетворення вихідних матеріалів, будь-то люди, інформація або фізичні матеріали — для отримання бажаної продукції чи послуг [1, с. 425].

У широкому значенні під «технологією» розуміють сукупність прийомів, способів, методів і засоби організації та впорядкування доцільної практичної діяльності відповідно до мети, специфіки і навіть логіки процесу перетворення та трансформації того чи іншого об'єкта. Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників вважають широке застосування технологій аксіомою розвитку суспільства. До числа соціальних технологій належать і виборчі.

На сьогодні не існує чіткого визначення політичних технологій. Використовуючи це словосполучення, політконсультанти мають на увазі найчастіше зовсім різні категорії — від конкретних прийомів і методик форму-

вання суспільної думки до стратегічних підходів і принципів. Що стосується рядових виборців, те цей вираз асоціюється найчастіше з «чорним піаром», до якого удаються політтехнологи, аби будь-якими шляхами домогтися перемоги [2, с. 56].

У літературі під терміном «технологія» у застосуванні до політичної сфери розуміється широкий спектр явищ. Дослідники говорять про технології в політиці в доіндустріальну епоху в умовах давньогрецьких полісів (Ю. Давидов — про технології завоювання аристократами симпатій мас), в тоталітарних системах (М. Дюверже — про технології пропаганди і політичної реклами). Дж. Сарторі, аналізуючи різні аспекти демократії, використовує вираз «технологія демократії», маючи на увазі процеси просування до управлінських посад в умовах демократичної системи. Е. Кассіер у роботі «Техніка сучасних політичних міфів» використовує поняття «техніка» для визначення технології управління масами за допомогою міфів. В. Подорога пише про технології влади як несвідомі конструкти, що не можуть бути продубльованими у свідомості політичних суб'єктів; технології влади діють у межах інституційних систем влади, є не набором нейтральних технічних знарядь, які охоче використовують окремі політики, група чи інститут, а незалежним від пануючого режиму і політично оформлених владних відносин явищем.

Більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її утримання, розширення та зміцнення. Це — виборчі технології. Без знання сутності та особливостей політичних технологій, без умілого використання цих знань досягти успіху в політичній боротьбі практично неможливо. При цьому слід урахувати, що, як і будь-які інші, політичні технології також містять як важливі психологічні, педагогічні, управлінські, іміджеві, популістські та інші складові, котрі тісно взаємодіють між собою і використання котрих, у сумі зумовлює ступінь ефективності, дієвості реалізації окремо взятої технології [3, с. 9].

На думку М. Варія, «виборчі технології є засобом практичного досягнення поставлених цілей, ... вони є специфічним інструментом інновацій й творчості, організації різних видів впливу на електорат, соціальної, політичної, психологічної, економічної та інших видів діяльності і взаємодії у ході виборів. Їх особливістю є те, що з їхньою допомогою моделюються, стають феноменом соціальної реальності процеси впливу на електорат» [4, с. 59].

М. Малишевський зазначає: «Сучасні технології проведення виборчих кампаній можна визначити як сукупність найбільш загальних заходів і дій, порядок і принципи застосування яких регламентуються умовами відповідної виборчої кампанії, а самі вони завжди унікальні, тому що залежать не тільки від специфіки та особливостей виборчого округу, а й від особистісних особливостей кандидатів та їхніх команд, які беруть участь у виборчому процесі» [5, с. 87].

Термін «виборча технологія» досить часто використовується політичними консультантами і політиками всіх рівнів, але ще не достатньо розроблений.

Технологією можуть назвати телефонне опитування, телевізійний ролик, поширення анонімних листівок, нарешті, стратегічний план виборчої кампанії. Найбільш розгорнуте визначення поняття виборчої технології, на нашу думку, є таке: виборчі технології — система (сукупність) заздалегідь продуманих, намічених, тих, які використовуються (а також, які вводяться інтуїтивно, спонтанно) заходів, кроків, планів, засобів, процедур, технічних, інформаційних засобів для успішного висунення кандидатів та їх обрання.

Іноді використовують поняття «політичні технології виборчих кампаній» як відповідник «виборчих технологій». Політичні технології виборчих кампаній — це сукупність засобів, методів впливу на виборців, що базуються на певних наукових розробках, даних конкретних соціологічних досліджень тощо з метою досягнення політичного успіху певної політичної сили на виборах, яка використовує для досягнення цієї мети засоби політичної реклами і методи public relations.

Іноді обидва терміни використовуються так, що до сфери політичної технології відносять практичний аспект проведення виборчої кампанії, а під політичним (електоральним) маркетингом розуміють теорію ефективних виборів. З урахуванням цього поняття «політична технологія» виборчої кампанії в сучасних умовах повністю перекриває поняття «політичний маркетинг» і є синонімічним поняттю «виборча технологія» [6, с. 79].

На думку В. Полторака, «виборча технологія — це сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що вможливають вплив на його електоральну поведінку і спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію» [7, с. 62].

Тож, під технологією виборчої кампанії розуміють сукупність прийомів, методів та засобів впливу на виборця, заснованих на певних наукових розробках, з метою досягнення політичного успіху певною політичною силою на виборах [8, с. 45].

Суспільство за всю свою історію винайшло лише три засоби впливу на людину: примушення, маніпуляція та співробітництво. Як правило, у виборчих технологіях застосовуються всі три чинники впливу. Однак у суспільствах з розвинутою демократією провідну роль відіграє третій, найгуманніший, спосіб. Але й у найдемократичніших суспільствах не відмовляються (і не відмовляться) від маніпуляції свідомістю населення. Отже, виборчі технології — це сукупність політико-організаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх коаліції.

Перший етап розвитку виборчих технологій — газетна епоха (1860–1940 рр.). У технологічному аспекті він характеризується малою або спорадичною увагою до її підготовки. У ресурсному плані комунікації здійснюються переважно через партійну пресу, агітаторів, плакати; основна робоча сила виборчої кампанії — члени партії та добровольці, які певною мірою автономно

діють у межах місцевих громад без детальних вказівок із центру. Що стосується зворотного зв'язку, то велике значення мають суб'єктивні враження місцевих фахівців (які формують громадську думку, журналістів). Для мобілізації виборців з метою підтримання місцевого кандидата організовуються агітаційні тури політиків національного масштабу. Цільову аудиторію становлять певні соціальні категорії, в результаті акцент робиться на мобілізації населення, а не на агітації. Основною комунікаційною стратегією кампанії є пропаганда [9, с. 35].

Другий етап професіоналізації виборчих технологій характеризується як телевізійна епоха (1940–1980 рр.). Тепер детальною підготовкою виборчої кампанії займаються створені за рік-два до виборів спеціальні комітети, роль яких у партії зростає. Акцент робиться на телебаченні як основному засобі комунікації, відповідно лідери та кандидати від партії проходять медіатренінги, а значні ресурси виділено на підтримання зв'язків з громадськістю. Зростає роль непрямих методів комунікації. Ще однією особливістю даного етапу є професіоналізація партійної бюрократії із залученням фахівців зі сфери ЗМІ та маркетингу. Використання політконсультантів та піар-агентств збігається з виходом кампанії на загальнонаціональний рівень, при цьому влада та ресурси зосереджуються у центральному осередку партії. Увага фокусується на лідерів партії, а зусилля виборчого штабу спрямовано на запровадження національного стандарту кампанії з виробленням однакових посилів та гасел для всіх регіонів країни. На даному етапі партії намагаються заручитися підтримкою всіх соціальних груп, відповідно менше уваги приділяється цільовій аудиторії [10, с. 106].

Комунікаційна кампанія передбачає «продаж» продукту — партії чи кандидата у вигляді передвиборчої програми, в перебігу якої робляться окремі спроби проаналізувати ринок. Основним переконанням є те, що громадська думка піддається впливу ззовні, ідеологія ж кандидата повинна залишатися незмінною. Поява телебачення радикально вплинула на бюджет виборчих кампаній, зумовивши його постійне зростання.

Третій етап еволюції виборчих технологій — «цифрова епоха» (приблизно з 1980 р.) — розпочався із винаходом нових телекомунікаційних технологій (супутникового і кабельного телебачення, розвитком Інтернет) та їх поступовим освоєнням у перебігу виборчих кампаній. [11, с. 87]. Для нього характерні, по-перше, перехід до «перманентної виборчої кампанії», коли підготуванням до виборів займається спеціально створений відділ виборчої кампанії у партійній структурі. Більше уваги звертається на «прямі» методи комунікації, які пропонуються кабельним телебаченням та Інтернет. По-друге, організацією та проведенням виборів займаються переважно професіонали, досить широко використовуються піар-агентства, політконсультанти. Це призводить до зростання ролі команди лідера. Однак такий масовий прихід фахівців ззовні породжує організаційні проблеми, зокрема щодо розподілу сфер

відповідальності. По-третє, особлива увага приділяється виваженому формулюванню гасел кампанії — її розробленню під конкретну цільову аудиторію відповідно до місця і часу з широким застосуванням методів зворотного зв'язку. Широкий спектр альтернативних засобів комунікації використовується для точного подання гасел конкретній цільовій аудиторії. Тепер комунікаційні засоби кампанії більш орієнтовані на споживача-виборця, підлаштовуючись під його проблеми та інтереси. Таким чином, партійна конкуренція набуває форми пристосування до уподобань виборців, а не зміни їх уявлень [12, с. 77].

Аналогічну еволюцію пройшли і політичні партії, які є одночасно суб'єктом (основними учасниками виборів) і об'єктом виборчих технологій (використання нових технологій змінює структуру, форму, методи діяльності партій). Вони проходять через стадію масовості (партії прихильників ідеології), всеохопленості (універсальності, партії тактичних популістів) до кастомізації (партія будівників відносин).

Зовнішня орієнтація універсальних партій на потреби виборців не вийшла за рамки розуміння трансакцій як разової угоди і короткострокового планування політики, тобто почала реалізовуватися поза філософією маркетингу взаємовідносин. Тому вони стають партіями тактичних популістів, а не будівників відносин.

Масові партії, позбувшись достатньої для електоральної перемоги стабільної бази підтримки, змушені не тільки звертатися до свого природного електорату, а й «хапати усіх» виборців. Стратегія «всеохоплення» передбачає іншу логіку конкурентної поведінки: від концентрованого маркетингу масових партій до стратегії недиференційованого маркетингу.

Основними засобами релегітимації партій є перехід до довгострокової стратегії планування, включення до пакету програм іміджевої ідеології, закріплення інтерактивного зв'язку між партійними «верхами» та «низами», відродження значущості «партійної піхоти» як частково зайнятих маркетологів і співтворців політичного продукту, децентралізація партійних організацій з посиленням регіональних відділень. Найважливішою відмінністю моделі кастомізованої партії є те, що в її основі — філософія маркетингу відносин, концепція маркетингу та концепція соціального маркетингу, а не їх редукована універсальними партіями інструментальна версія [13, с. 74].

Концепція соціально відповідального (соціального) маркетингу показує, що новий стратегічний орієнтир кастомізованих партій (інтереси суспільства, що розуміються як досягнення довгострокових взаємовигідних відносин акторів політичної трансакції) є серйозним запобіжником надмірному популізму універсальних партій. Невипадково соціально відповідальний маркетинг називають обмеженою концепцією політичного маркетингу, оскільки він обмежений не тільки очікуваннями адресних груп, а й соціальними аспектами, не тільки тактичними вигодами політичної партії, а й стратегічними

цілями суспільства. Активна участь членів партії розглядається як передумова становлення кастомізованої партії. Їх політика передбачає формування відносин співучасті і співвідповідальності лідерів, апарату партій, їх членів, активістів, виборців. Громадяни, які витісняються політикою універсальних партій у сферу приватних інтересів, отримують імпульс до повернення у сферу публічних інтересів та активнішої політичної участі.

Виборчі технології в цілому можуть бути типологізовані за:

- ступенем інноваційності (традиційні та інноваційні);
- витратами (низько-, середньо- і високозатратні);
- прогнозованістю результатів (легко- або складнопрогнозовані);
- легальністю засобів, які використовуються (легальні і нелегальні);
- морально-етичним критерієм (конвенціональні і девіантні);
- характером дії (стратегічні, тактичні, оперативні);
- рівнем ефективності (високоєфективні, середньоєфективні, низькоєфективні) [14, с. 57].

Напрямок діяльності — один із основних критеріїв типологізації політичних технологій. Якщо виходити із розуміння політичних технологій як інструментарію політичного управління, перелік типів політичних технологій, сформований відповідно до напрямів діяльності політичного управління, має включати технології: політичного аналізу; політичного консультування; ухвалення рішень; управління конфліктами; управління переговорами; лобювання; виборчі; паблік рилейшнз; політичної реклами; інформаційні; інформаційно-мережеві.

Технології є різnorodними за предметно-цільовими критеріями і, як правило, вирішення політичних завдань потребує використання комплексу технологій. Тому на практиці застосовується система різних політичних технологій.

Технології можуть бути об'єднані в такі групи:

- аналітичні технології (політичний аналіз, політичне консультування);
- предметно-практичні (польові) технології (ухвалення рішень, управління конфліктами, управління переговорами, виборчі, лобювання);
- комунікативні технології (агітація і пропаганда, PR, політична реклама, інформаційні, інформаційно-мережеві) [4, с. 67].

Також існує декілька модифікацій, типологізації політичних технологій. Їх поділяють залежно від політичної системи і політичного режиму на демократичні та недемократичні, базові та другорядні.

Базові політичні технології стосуються точки зору, дії великих груп або й усього населення країни. До них належать і політичні вибори.

Політичні технології можуть бути:

- 1) «загальними» (що стосуються максимально великої кількості громадян, багатьох суб'єктів політичного процесу. Найпоширенішими серед них є технології «завоювання» та утримання влади. До загальних політичних технологій належать також технології виборчої кампанії;

2) індивідуальними (притаманні окремим суб'єктам політики), які використовуються окремими політичними, громадськими, державними діячами. До найпоширеніших індивідуальних політичних технологій належать публічні виступи, участь у бесідах, дискусіях, розв'язанні конфліктів. Кожна технологія має свої особливості, завдяки яким створюються певний імідж політика, його авторитет і популярність, формується і збагачується досвід політичної діяльності» [12, с. 79].

Деякі автори використовують також поняття антитехнологій, звертаючись до яких суб'єкти політики роблять ставку на досягнення часткового чи найближчого результату, ігноруючи загальні і довгострокові наслідки своєї діяльності, тобто використовують тактичні прийоми без огляду на політичну стратегію. Особливістю антитехнологій є й те, що вони виходять із парадигми незалежності політики від моралі та ґрунтуються на невдоволеності тих або інших груп населення, тобто на такому «будівельному матеріалі», який завжди є під рукою у достатній кількості. Як зразок цілого «пакету» змістовних, текстуальних та інших антитехнологій Д. Видрін називає популізм [15, с. 102].

Запропоновану Д. Видріним класифікацію політичних технологій на технології та антитехнології слід розцінювати як штучну, оскільки відмінність у цілях діяльності політичних суб'єктів, зроблена Д. Видріним засадовою для такої класифікації, не може бути підставою для уведення нової наукової категорії.

Слід зазначити, що провідний фахівець у галузі політичного маркетингу В. Полторак також здійснює поділ на так звані «чисті» та «брудні» технології виборів. Найкоректнішою є класифікація виборчих технологій з позиції відповідності їх правовим та етичним нормам, інакше кажучи, чинному законодавству і суспільній моралі. Безумовно, та чи та конкретна класифікація виявиться функціональною у межах кожної окремої держави» [13, с. 107].

У межах пропонованого підходу «чорними» вважають ті політичні технології, застосування яких передбачає пряме порушення чинного законодавства.

«Сіримими» вважаються такі технології, що не передбачають прямого порушення закону, але суперечать нормам суспільної моралі та прийнятним способам ведення виборчої кампанії.

«Білими» технологіями називають ті, що належать до офіційного реєстру дозволених і не суперечать закону.

Існує й підхід, який зводить все різноманіття технологій інформаційного впливу до двох типів: маркетингового та немаркетингового.

Технології маркетингового типу передбачають інформаційний вплив, який будується відповідно до потреб споживачів і орієнтований на задоволення більш ефективним шляхом, ніж у конкурентів [16, с. 177].

Застосування цих технологій має сенс лише в межах політичного ринку, який є простором, на якому відбувається обмін політичних товарів та послуг

за голоси виборців, їх лояльність та прихильність. Таким чином, необхідною умовою технологій маркетингового типу є наявність конкуренції. Крім того, ринковий підхід до політики передбачає наявність у громадян вільного альтернативного вибору між конкурентними пропозиціями. Більш того, першочергово громадянин вирішує питання, чи є у нього взагалі потреба в «політичних товарах», які пропонуються, тобто виборець, перш ніж обрати конкретного кандидата, вирішує, чи голосувати йому взагалі. Застосування технологій маркетингового типу з самого початку орієнтовано на те, що громадяни відрізняються за своїми переконаннями, ціннісними орієнтаціями, інтересами. Відповідно продукт, який пропонується виборцям, повинен відповідати їх інтересам.

Технології ж немаркетингового типу передбачають інформаційний вплив, який ігнорує потреби одержувачів інформації (виборців) і відрізняються монологічним характером. Ці технології орієнтовані на уніфікацію політичного мислення і поведінки громадян, будуються на переконанні громадськості у правомірності поглядів та позицій, які впроваджуються до їх свідомості суб'єктом впливу. Крім того, для цих технологій властиве прагнення певної монополізації політичного простору з відсутністю конкуренції. Їх ефективність визначається переважно тим, що індивід позбавляється можливості піддати сумніву справедливість ідей, цінностей, моделей, які пропонуються. Класичним прикладом технологій немаркетингового типу є пропаганда [6, с. 97].

Виборчі технології внаслідок специфіки виборчої кампанії необхідно віднести до технологій маркетингового типу. Однак це не означає, що інформаційний вплив, який здійснюється за їх допомогою, цілком позбавлений пропагандистського відтінку. Маркетинговий підхід у проведенні виборчої кампанії будується на основі вивчення потреб, мотивації, цінностей, настанов виборців. Також він передбачає вивчення конкурентів і політичних, соціально-економічних, правових, соціокультурних особливостей, характерних для даної конкретної ситуації. Класичними прикладами технологій маркетингового типу є політична реклама і формування іміджу політика.

Висновки. Таким чином, категорія «виборча технологія» належить до інноваційних концептів модерної політичної науки та перебуває у стадії інтенсивного розроблення. Нині утворилися різноманітні концепції виборчих технологій, але жодна з них не може претендувати на монополію на істину в епоху технологічної революції, коли політична реальність стрімко змінюється.

Основна аналітична перспектива розгляду поняття «виборча технологія» пов'язана з розвитком маркетингової парадигми.

Перспективним напрямом подальших досліджень є здійснення компаративістського аналізу ефективності застосування різноманітних виборчих технологій в електоральному процесі транзитивних суспільств та суспільств консолідованої демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий глумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і гол. ред. Бусел В. Т. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003 — 624 с.
2. Політологія [Текст] / за ред. А. Колодій. — Кн. 1: Політика і суспільство — К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. — 278 с.
3. Сучасні політичні інституції: порівняльний аналіз [Текст] : навч.-метод. рекомендації / уклад. А. Ф. Колодій. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2006. — 30 с.
4. Варій, М. Й. Політико-психологічні передвиборчі технології [Текст] / М. Й. Варій. — К. : «Ельга Ніка-Центр», 2003. — 400 с.
5. Малышевский, Н. М. Технология и организация выборов [Текст] / Н. М. Малышевский. — Минск. : Харвест, 2003. — 288 с.
6. Ильясов, Ф. Н. Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах [Текст] / Ф. Н. Ильясов. — М. : ИМА-пресс, 2000. — 180 с.
7. Полторац, В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній [Текст] / В. Полторац // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1. — С. 61–79.
8. Бебик, В. М. Політичний маркетинг і менеджмент [Текст] / В. М. Бебик. — К. : Міжрегіон. Акад. упр. персоналом, 1996. — 576 с.
9. Політологія у запитаннях та відповідях [Текст] / за заг. ред. К. М. Левківського. — К. : Вищ. шк., 2003. — 263 с.
10. Соловьев, А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии [Текст] / А. И. Соловьев. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 559 с.
11. Рудич, Ф. М. Політологія [Текст] / Ф. М. Рудич. — К. : Либідь, 2005. — 478 с.
12. Кочубей, Л. О. Вибірчі технології [Текст] / Л. О. Кочубей. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. — 332 с.
13. Полторац, В. Избирательные кампании: научный подход к организации [Текст] / В. Полторац, О. Петров. — К. : Знання України, 2004. — 120 с.
14. Избирательные технологии и избирательное искусство [Текст] : сб. статей / под общ. ред. С. В. Устименко. — М. : Рос. полит. Энцикл., 2001. — 174 с.
15. Выдрин, Д. И. Политика: история, технология, экзистенция [Текст] / Д. И. Выдрин. — К. : Лыбидь, 2001. — 432 с.
16. Дюверже, М. Политические институты и конституционное право [Текст] / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли : в 5 тт. / Семигин Г. Ю. (рук. проекта); Нац. общ.-науч. фонд, Акад. полит. науки. — М. : Мысль, 1997. — Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. — 831 с.

ПОНЯТИЕ «ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ»: ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

Полицук И. А., Моторнюк Т. М.

Раскрыты основные концептуальные подходы к понятию «избирательные технологии», которые образовались в современной политической науке. Приведен субкатегориальный аппарат, который отражает основную палитру дефиниций данного понятия. Анализируется содержание главных этапов эволюции избирательных технологий. Делается вывод, что основная аналитическая перспектива рассмотрения понятия «избирательные технологии» связана с развитием маркетинговой парадигмы.

Ключевые слова: избирательные технологии, демократия, политический маркетинг, средства массовой информации, политическая партия, электоральный процесс.

THE NOTION «ELECTORAL TECHNIQUES»: BASIC CONCEPTUAL APPROACHES

Polishchuk I. O., Motornyuk T. M.

Basic conceptual approaches to the term «electoral techniques» developed in modern political science are disclosed. Sub-categorical apparatus which reveals the main set of definitions of this notion is given. The content of main evolution stages of the electoral techniques is analyzed. It is concluded that the main analytical perspective of the consideration of the notion «electoral technique» is connected with the development of marketing paradigm.

Key words: *electoral technique, democracy, political marketing, Mass media, political party, electoral process.*

УДК 327.39: (94 (47+57): 114)

О. А. Ірхін, кандидат політичних наук, доцент

ЄВРОПА АБО ЄВРАЗІЯ: ПРОБЛЕМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ В ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Розкрита дилема зовнішньополітичного та цивілізаційного вибору Україні між Заходом та Сходом, який постав перед державою після розпаду Радянського Союзу. Показано, що цей дискурс існує вже майже 700 років, але східний вектор дозволяв в історичній ретроспективі зберегти традиції, мову, інші політичні та культурні традиції одного зі східнослов'янських народів.

Ключові слова: *Україна, ЄС, Росія, інтеграційний проект.*

Актуальність проблеми. Періоди становлення нових систем міжнародних відносин, як правило, характеризуються підвищеною мінливістю і наявністю значної кількості змінних, які формують квазістабільну ситуацію. Сучасна перехідна епоха від біполярної системи міжнародних відносин до нової супроводжується складними і суперечливими процесами співпраці і конкуренції нових і вже сформованих регіональних держав і єдиної наддержави. Історичний досвід демонструє, що така перехідна епоха може тривати два — три десятиліття.

У системі міжнародних відносин, що формується, пострадянський простір одночасно залучений у дві протилежні тенденції, а конкуренція інтеграційних проектів свідчить про участь еліт, як в глобалізації, так і в регіоналізації, що є наслідком дій політичної еліти держав колишнього СРСР, яка намагається зберегти своє привілейоване становище, формуючи багатовекторний і багаторівневий зовнішньополітичний курс.

Україна, враховуючи своє проміжне становище між розширеною Європою і Росією, намагається збудувати прагматичні і взаємовигідні відносини з двома Великими просторами. При цьому Європа і Росія активно формують свої просторові проекти, аби увійти до післякризового світу на якомога вигідніших для себе геополітичних умовах.

Проблемам розвитку чинників, що впливають на формування нової системи міжнародних відносин і пошук місця в ній України, присвячено наукові праці українських дослідників: Б. Гуменюка, Є. Камінського, Ю. Пахомова, Ю. Павленка С. Юрченка [1] та їх російських колег: Т. Бордачова, Б. Кагарлицького, С. Караганова, В. Кувалдіна, Ф. Лук'янова, В. Ніконова, А. Панаріна, А. Уткіна, В. Цимбурського [2]. Становить особливий інтерес у розробленні даної проблеми погляд українських і російських дослідників М. Драгоманова, В. Липинського, Ю. Липи, С. Рудницького, А. Синявського, Л. Гумільова, Н. Данілевського, Н. Трубецького, П. Савіцького.

У західному експертному і науковому співтоваристві дану сферу політичної та історичної науки досліджують З. Бжезінський, Б. Бюзан, Т. Грем, М. Дойл, Д. Дрезнер, К. Кайзер, Р. Каплан, Ч. Капхен, П. Кенеді, Г. Киссинджер, М. Коннеллі, А. Коен, Р. Люндстад, Дж. Най, Дж. Морісон, Ч. Мейер, О. Рар, Дж. Фрідман, С. Хантінгтон, [3] та ін.

Метою статті є концептуальна спроба виявити найбільш оптимальний напрям зовнішньополітичної активності України в європейському і євразійському напрямках в умовах формування нової системи міжнародних відносин, а завдання зводиться до оформлення історично виправданої і відповідної її геополітичним інтересам інтеграційної активності України.

Системний аналіз проблеми слід почати з наукового опрацювання даного питання дослідниками минулих історичних епох. Українські геополітичні ідеї по взаємодії з Європою і Росією доцільно розділити на три групи: проєвразійські (М. Драгоманов, В. Липинський), антиєвразійські (Ю.Липа, С. Рудницький, А. Жук), та автохтонні (А. Синявський). Останній напрям аргументує роль України як міст і сполучну ланку між Північчю і Півднем, Заходом і Сходом.

Перша група дослідників, хоч і вказувала на необхідність створення широкої автономії України, визнавала безперспективність повного розриву з євразійським проектом (Союзом трьох Русей) і, що більш важливо, відзначала, що Україна вирішила своє головне геополітичне завдання (вихід до Чорного моря) у союзі з Росією. До цього можна додати і вирішення другого основного завдання української геополітики — повернення до складу України західноукраїнських земель, яке було здійснене у межах Євразійського просторового проекту.

В. Липинський розумів історичну безперспективність повного розриву слов'янських держав, проте ця ідея не отримала у нього належного розроблення. Дослідник його творчості Є. Пізюр, відзначає, що у В. Липинського

існувала ідея створення у Східній Європі «Союзу трьох Русей». На думку Є. Пізюра, союз трьох народів — російського, українського та білоруського ґрунтувався на повній незалежності цих держав і являв собою різновид політичного блоку. І тут В. Липинський виходив зі свого аграрного «консервативного аристократизму», вважаючи, що альянс трьох народів необхідний, оскільки жоден з них окремо не здатний протистояти ні «нормадійському» впливу Сходу, ні проникненню анонімного фінансового капіталу з цієї частини світу [4].

Євразійський напрям досліджень розробляв наприкінці XIX ст. М. Драгоманов. У «Листах на Наддніпрянську Україну» він відзначав, що без південних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край. У нас були ці береги за часів Угличей, Тиверців і Тмутараканської Русі; ми поступилися їх частиною під натиском турок у XV ст. і повинні були так чи інакше повернути їх. Не вдалося нам цього зробити за часів Польщі, з самим козацтвом, так повинно було це відбутися за часів московських царів (Польща була, власне, державою Балтійського басейну, байдужою до чорноморських справ, що становили інтерес для жителів Подніпров'я. Московщина як держава Балтійського і Каспійського басейнів також байдужа до цієї справи, але Донщина пов'язувала її з Чорним морем. Ось в чому фатальна причина того, що загальноєвропейське, а не спеціально українське завдання перемоги Туреччину XV–XVI ст. було виконане в XVII–XIX ст. державою московською, а не польською [5, с. 444]. Цим історичним фактом М. Драгоманов пояснював військово-політичну орієнтацію запорозького козацтва на російську державу, саме «московське царство все ж таки виконало географічно-національне завдання України» [6, с. 444].

Західно-центричний напрям української геополітичної думки, по суті антиєвразійський, концептуально розробляв Ю. Липа, який стверджував, що в умовах демократичного політичного устрою і вільного розвитку виробництва та економічних зв'язків від Росії почнуть відділятися різні території. Першим серед них буде Сибір, який є «по суті, російською Америкою, лежачою біля самої Росії і зв'язаною залізницею з нею і Середньою Азією» [7, с. 13].

Схожу точку зору висловлював у своїх роботах С. Рудницький, який висунув проект створення Балто-Понтійської федерації, у складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусії і України [8, с. 138]. Ці ідеї повторюють загальноєвропейський підхід до стримування Росії. На думку С. Рудницького, «світове політичне значення України полягає в тому, щоб вона своїм геополітичним простором зупиняла б експансію Росії до Адріатичного і Егейського морів, до Передньої Азії і Єгипту, зробила б неможливою експансію до Індії» [9, с. 294]. Цікаво, що в цій тезі простежується спадкоємність ідей українського мислителя з вирішенням англійського геостратегічного завдання XIX — XX ст.

Третій напрям української геополітичної думки, представники якої відзначали роль України як сполучної ланки і моста, розкривав А. Синявський, який

констатував: «Територія України в період річкових культур і середземноморських, як і в пізніші часи, особливо після утворення Багдадського халіфату на південному заході Азії і Кордовського на далекому заході Європи в Іспанії, була роздоріжжям між Сходом і Заходом. Потім вона стає утвореним шляхом народів, що проходили між Уралом і Каспієм на захід» [10, с. 192].

У цій концептуальній дискусії російський євразієць Л. Гумільов послідовно доводить, що міжусобні війни і розбрати усередині Євразії завдавали більшої шкоди державам, ніж зовнішні вторгнення. При цьому вже тоді російські землі були розділені і конкурували між собою за реалізацію «західного і східного проєктів»: «Отже, староруський настрій розколовся, а разом з ним роздроблявся і етнос. При цьому ділення пройшло на основі компліментарності, тобто кожна російська людина могла обрати ту культуру, яка їй більше підходила: західну католицьку, або східну — православну, несторіанську і монофізистську в Центральній Азії, що злилася з несторіанською в 1142 році. Ясно, що провідна роль належала не догматизму, а світовідчуттям» [11, с. 156].

У процесі конкуренції між західною (латинською) і східною (монгольською) силами в староруському суперетносі виявилися різні ціннісні і як наслідок геополітичні орієнтації. Данило Галицький обрав шлях «багатовекторності» з більшою опорою на захід. За це монголи змусили зрити стіни фортець, а незабаром всі землі князівства були розірвані західними сусідами. Олександр Невський — це приклад іншого стратегічного вибору — опори на монгольські сили проти експансії Заходу. Новгородський князь зберіг православну віру, російський етнос і державність і дав початок новому пасіонарному поштовху, що привів до утворення сучасної Росії [12, с. 162, 170, 308]. Авторська оцінка політики Данила Галицького найбільш емно виражена так: «Тоді Данило Галицький прийняв з рук папи Інокентія IV королівську корону Малої Русі. За це він повинен був воювати проти монголів і обережно підштовхувати унію з папізмом. Галичина перетворилася з цитаделі православ'я на невелике європейське королівство, у васала престолу святого Петра. Іншими словами, Мала Русь вимушена була воювати не за свої, а чужі інтереси. Закінчилося це розгромом 1259 р., коли монгольський нойон Бурундай примусив Данила зрити фортеці і дати своє військо як підкріплення для походу на Польщу. Союз із Заходом привів Галичину та її народ до катастрофи. Через 80 років, тобто в 1339 р., польський король Казимир Великий без єдиного пострілу приєднав Галичину до Польщі» [12, с. 162].

Автор досліджує і послідовно розкриває причини створення сучасного російського суперетносу. Одним з основних питань в його формуванні є проблема возз'єднання України і Росії. Основною причиною возз'єднання Л. Гумільов називає не стільки релігійно-конфесійну спільність і утиск католиками православних підданих польського короля, скільки суперетнічну належність Росії і України: «Об це загальне відчуття єдності, як хвилі об скелю,

розбивалися раціональні плани вольових, розумних шукачів влади. Два близькі етноси — російський і український — з'єдналися не завдяки, а всупереч політичній ситуації, оскільки народне «волимо» або «не волимо» незмінно лалома ті ініціативи, які не відповідали логіці етногенезу» [13, с. 249].

Сучасні дослідники із зовнішньополітичного визначення Української держави в цілому повторюють траєкторію своїх попередників.

Україна має у своєму розпорядженні такі геополітичні характеристики: роздільність держави по лінії цивілізаційного розлому, похідною якого є геополітичне районування країни, держава займає проміжне положення між двома Великими просторами — Європейським і Російським, що зумовлює її багатовекторну і багаторівневу зовнішню політику.

На думку американського вченого С. Хантінгтона, Україна — розколена країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось вже декілька століть. У різні моменти минулого Західна Україна була частиною Польщі, Литви і Австро-Угорської імперії.

Відмінності між Східною і Західною Україною виявляються в поглядах їх населення. Так, наприкінці 1992 р. третина росіян у Західній Україні заявили про те, що постраждали через антиросійські виступи, в той час, як у Києві ця частка склала 10 % [14, с. 255–256].

За словами Дж. Морісона, російсько-українські відносини означають для Східної Європи те ж саме, що франко-німецькі для Західної. Таким самим чином, як останні дві країни утворюють ядро Європейського союзу, перші дві є стрижнем, необхідним для єдності православного світу [15, 259].

У сучасній геополітичній ситуації Україна як би затиснута між двома Великими просторами, що динамічно розвиваються, кожний з яких висуває свої програми взаємодії, співпраці та інтеграції.

Порівняльний аналіз двох інтеграційних напрямів дає такі похідні. Переваги інтеграції України в Євразійський союз можуть бути обґрунтовані з огляду на такі чинники.

По-перше, Україна має довготривалий історичний досвід інтеграції з Росією. Оцінюючи його з різних точок зору, необхідно відзначити, що сам факт сучасного існування Української держави, по території зіставної з французькою, а етносу за чисельністю найбільшого з східнослов'янських народів, є об'єктивним позитивним індикатором спільного інтеграційного проекту у складі Росії і України.

По-друге, Україна в системі Великої Росії отримувала привілейоване становище, виходячи зі свого географічного положення і м'якшого клімату, тому тут розміщувалися складальні цехи, наукоємні виробництва і сільсько-господарські ресурси, які були інкорпоровані в загальноімперську систему економічних зв'язків, знаходячи споживача у межах обширного ринку. Таке становище пов'язане з реалізацією східних імперських традицій [16].

По-третє, українська культура є східнослов'янською, спорідненою з російською, такою, що відрізняється за своїм колоритом. Вона знаходила основного споживача не на Заході, а на Сході Євразії.

По-четверте, останній в хронологічному аспекті етап інтеграції Євразійського простору дозволив створити на його території самодостатню у військово-політичному, економічному і соціальному планах систему. Україна у складі радянської економічної системи виробляла 25 % ВВП СРСР, володіла розвиненим науково-технологічним комплексом з достатньо автономним культурним становищем. Сучасна незалежна Українська держава, так само як й інші республіки колишнього СРСР, включаючи Росію, існують на інерції розпаду наддержави, проте ресурси, які були закладені міцною радянською системою, в даний час знаходяться на стадії вичерпання. Новий ривок у соціально-економічному розвитку може бути досягнутий при регіоналізації і розширенні людських і суспільних можливостей, які виходять за рамки національних держав і глобалізаційного проекту, що входить в умових глобальної економічної депресії, яка розгортається, в стадію кризи.

По-п'яте, однією з основних переваг участі України в пострадянській (євразійській) інтеграції є належність до однієї цивілізації з Білоруссю і Росією. Культурна близькість також з республіками пострадянської Середньої Азії припускає більш комфортну синхронізацію суспільних процесів в просторовому проекті на рівні еліт і населення, ніж участь в інтеграційному проекті з державами, що належать до іншої цивілізації.

Мінуси євразійської інтеграції України можуть бути аргументовані тезами російського дослідника А. Панаріна, який відзначав, що «інтеграційний процес має два взаємозв'язані аспекти: інструментально-прагматичний, інфраструктурний, покликаний забезпечити єдиний економічний, інформаційний, правовий простір і — духовно-ціннісний, призначений для надання цьому простору вищого сакрального (ціннісного) сенсу» [17, с. 267]. Саме ці дві складові в Росії, як в інтеграційному ядрі, не є в даний час привабливими для пострадянських еліт і суспільств.

Переваги інтеграції України у Великий європейський простір можуть бути представлені такими чинниками.

По-перше, європейський проект сам по собі є привабливим і передовим у площині розвитку конкурентоздатної економіки та ідей у сфері сенсів, тобто, іншими словами, європейці можуть пояснити, для чого вони існують і підтвердити це в матеріальній площині.

По-друге, реалізація європейського напрямку зв'язків та інтеграції дозволяє приєднатися до розвинутого в соціальному плані проекту, що забезпечує високий рівень життя.

Зовнішньою фундаментальною умовою інтеграційного процесу є готовність ядра інтеграції до розширення і ухвалення об'єкта інтеграції. Вочевидь, ні Європа, ні НАТО не були готові прийняти Україну в її сучасному форматі розвитку. Реформи, які необхідно було провести для інтеграції у західні проекти,

сприймалися як загроза становищу національної еліти і, отже, спрацьовували механізми самозбереження і логіка, що Захід повинен інтегрувати Україну в сучасному неререформованому стані. Очевидно, що розрахунок робився на геополітичну логіку Заходу з потреби витіснення Росії на північний схід Євразії, що повинно було уповільнити процеси відновлення Москви як силового центру політики і ядра тяжіння для реінтеграції пострадянського простору.

У цьому контексті Росія як центр інтеграції готова прийняти Україну, про що свідчать як історична і цивілізаційна спільність, так і сучасні військово-політичні, економічні та культурні проекти (СНД, СЕП, ЄврАзЕС, ОДКБ).

Отже, основною логікою розвитку зв'язків України з Європою і Росією є ще одна особливість — сучасна Росія не є привабливою моделлю, проте вона готова як центр інтеграції прийняти Україну в свій проект, тоді як ЄС висуває моделі співпраці, що не припускають повноцінної інтеграції.

У сучасних геополітичних умовах Україні як проміжному простору і розділеній державі необхідне концептуальне розроблення такої моделі взаємодії з Європою і Росією, яка б сприяла збереженню територіальної цілісності держави і підвищила її економічні і як наслідок соціальні дивіденди, а також рівень регіональної суб'єктності.

Моделювання на короткострокову і середньострокову перспективи дозволяє вивести три сценарії, при яких розвиватиметься система міжнародних зв'язків між Україною, Європою та Росією.

Перший — в умовах глобальної економічної кризи, розширення ЄС буде неможливим, навпаки, Франція і Німеччина прагнуть підвищити рівень вертикальної інтеграції країн — членів ЄС з метою більш консолідованих дій з подолання кризових економічних явищ. При такому сценарії у ЄС практично не буде зовнішньополітичної енергії для розширення своєї сфери відповідальності, крім вже висунених проєктів на зразок Східного партнерства. У цьому сценарії Німеччина і Франція наполягатимуть на стабільних постачаннях енергоносіїв з Росії і нормовано сприятимуть інтеграції України в Євразійський простір. Стабільність східних меж ЄС зніме цілу площину проблем: від нелегальної іміграції до стратегічного енергетичного чинника. У цьому сценарії Європа і Росія розділяють відповідальність у західній частині СНД, а конкуренція між двома центрами сили проходить в обумовленій системі координат.

Другий — Росія в короткостроковій перспективі переходить від вербального рівня модернізації до реального, що припускає активні інтеграційні процеси на пострадянському просторі. Залежно від обраного шляху модернізації (енергетичний, індустріальний та інноваційний) Україна може зайняти відповідну нішу в новому євразійському просторовому проєкті.

Третій — умови глобальної економічної кризи швидко долаються Європейським союзом і всією західною цивілізацією, а капіталістична економіка, що подолала рецесію, стає ще життєздатнішою, ніж до кризових явищ. За цих умов західна цивілізація починає новий етап наступу на схід, і активізуються процеси інтеграції України в ЄС.

Уявляється, що перша модель є вірогіднішим сценарієм.

У сучасних геополітичних умовах українському експертному співтовариству і політикуму оптимальним шляхом було б виробити такий зовнішньополітичний курс, який би не розривав державу між євразійським і європейським напрямками, а «закільцьовував» би їх в один вектор. Можливими варіантами таких подій був би розвиток загальних просторів між Росією і ЄС і роль моста, яку могла б грати Україна.

Запропонована загальна модель проміжної інтеграції в сучасних умовах була б найбільш оптимальною, оскільки не розривала б Україну по цивілізаційному розлому, підвищувала її регіональну роль і суб'єктність як проміжний простір між Сходом і Заходом Євразії. Можна погодитися з тим, що вона має низку переваг, проте у разі її реалізації швидше може розглядатися як обмежена в часі модель. Така політика по суті є модернізованим варіантом зовнішньополітичної лінії экс-президента України Л. Кучми. Виходячи з історичного і політичного досвіду її реалізації, протягом середньострокової перспективи зовнішньополітичний вибір все ж таки доведеться робити.

Проведений нами аналіз дозволяє дійти таких **висновків**.

По-перше, український дискурс відносно зовнішньополітичної і цивілізаційної орієнтацій між західним і східним векторами має майже сімсотрічний вимір.

По-друге, у сучасних геополітичних умовах ЄС є привабливим проектом для України, проте він не має бажання і не в змозі запропонувати повноцінний механізм інтеграції держави до ЄС. Навпаки, Росія, будучи непривабливою моделлю інтеграційного ядра, висуває проекти повноцінної інтеграції України в Євразійський простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юрченко, С. В. Основные тенденции развития системы международных отношений и проблема актуализации общественного воздействия на внешнюю политику государств [Текст] / С. В. Юрченко // Чорноморська безпека. — № 4 (10). — 2008. — С. 3–5.
2. Цымбурский В. Л. Геополитика для «евразийской Атлантиды» [Текст] / В. Л. Цымбурский [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.iicas.org/articles/library/libr_rus_27_5_00_1.htm.
3. Huntigton, S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity [Text] / Samuel P. Huntington — N. Y. : Simon & Schuster, 2004 — 428 p.
4. Pyziur, Y. Viacheslav Lypyn'skyi's Idea of Nation Building. [Text] / Y. Pyziur. — Harvard Ukrainian Studies. — 1985.—Vol. IX.—P. 325.
5. Драгоманов, М. П. Листи на Наддніпрянську Україну: Літературно-публіцистичні праці: в 2 т. [Текст] / М. П. Драгоманов — К., 1970.—Т. 1.— 531 с.
6. Там само.
7. Липа, Ю. Розподіл Росії [Текст] / Ю. Липа: передрук. з вид. : Нью-Йорк : Говерла, 1954 – 116 с. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. — 147 с.

8. Рудницький, С. Українська справа зі становища політичної географії [Текст] / С. Рудницький. — Берлін, 1923. — 282 с.
9. Рудницький, С. Чому ми хочемо самостійної України? [Текст] / С. Рудницький. — Львів : Світ, 1994. — 608 с.
10. Синявський, А. УРСР та Близький Схід у світлі геополітики [Текст] / А. Синявський. Вибрані праці. — К. : Наук. думка — 1993. — 383.
11. Гумилев, Л. Н. Черная легенда. Друзья и недруги Великой степи [Текст] / Л. Н. Гумилев. — М. : Айрис-пресс, 2007. — 576 с.
12. Там само.
13. Гумилев, Л. Н. От Руси к России: очерки этнической истории [Текст] / Л. Н. Гумилев. — М. : Айрис-пресс, 2008. — 320 с.
14. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон., пер. с англ. Т. Велинеева, Ю. Новикова. — М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 603 с.
15. Цит. по: Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций — С. 259.
16. Ирхин, А. А. Большие пространства Евразии: типология, виды модернизации, моделирование будущего развития [Текст] — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rusprostranstvo.com/article/view/350>
17. Панарин А. С. Правда железного занавеса [Текст] / А. С. Панарин. — М. : Алгоритм, 2006. — 636 с.

ЕВРОПА ИЛИ ЕВРАЗИЯ: ПРОБЛЕМА ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО ВЫБОРА УКРАИНЫ В ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Ирхин А. А.

Раскрыта дилемма внешнеполитического и цивилизационного выбора Украины между Западом и Востоком, который стоит перед украинской элитой после распада Советского Союза. Показано, что этот дискурс существует почти 700 лет, но восточный вектор позволил в исторической ретроспективе сохранить традиции, язык, политические и другие традиции одного из крупнейших восточнославянских народов.

Ключевые слова: Украина, ЕС, Россия, интеграционный проект.

EUROPE OR EURASIA: A PROBLEM OF FOREIGN-POLICY CHOICE OF UKRAINE IN HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS

Irkhin O. A.

The author of the article analyzes a dilemma for Ukraine between the West and the East in the foreign policy and civilization field, which Ukrainian elite faced with after the disintegration of the Soviet Union. It is shown, that a discourse on this issue has lasted for 700 years, but the Eastern vector has made possible for one of the largest the East Slavic people to keep their language, political and other traditions in historical retrospective.

Key words: Ukraine, European Union, Russia, integration project.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.624

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ

Здійснено соціологічний дискурс проблем природи і форм виявлення девіантної поведінки в соціальному просторі та визначено правовиховні методи корекції цього явища.

Ключові слова: *девіантна поведінка, механізм і форми соціальних відхилень, правове виховання.*

Актуальність проблеми. Дослідження проблем девіантної поведінки є актуальним для будь-якого суспільства, що прагне стабілізувати соціальні відносини, зменшити рівень конфліктності, групової та індивідуальної фрустрації, посилити значення соціально-правового вноормування. Сучасні наукові дослідження доводять, що формування здорового способу життя молоді і зрілого покоління, запобігання поведінковим відхиленням від усталених соціальних норм забезпечують успішна консолідація зусиль людини і держави, цілеспрямоване співробітництво відповідних суспільних інститутів (соціального контролю, економіки, права, освіти) на ґрунті продуктивних правовиховних практик і досвіду інших країн [1].

Завдання нашого дослідження полягає передусім у тому, аби у соціологічній парадигмі висвітлити девіантну поведінку як соціальний феномен та об'єкт правовиховного впливу.

Процес життєдіяльності людини висвітлює її особистісні якості та рівень засвоєння сталих цінностей, які визначають певні способи і моделі поведінки [2, с. 3–7]. Це доводить, що будь-які поведінкові акти (інтерації) здебільш є результатом усвідомленого вибору між численністю вчинків, які може здійснити особистість в одній і тій самій ситуації. У той же час **девіантність** є специфічним способом буття та поведінки особистості (групи) — це

відхилення від загально визнаних соціальних норм, зокрема (за Я. Гілінським) — невизнання громадської етики, права, ігнорування легітимних традицій, релігійних приписів. Головним чином, це вияви різноманітних моральних пороків, нехтування здоровим способом буття людини, агресивна і злочинна поведінка тощо [3, с. 4–9].

Девіантна поведінка, що ігнорує прийняті у соціумі норми, у спеціальній літературі тлумачиться здебільшого в двох значеннях [4, с. 79–80]. По-перше, як учинок або діяльність людини (малої групи), що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам, зразкам. Як індивідуальний поведінковий акт девіантна поведінка вивчається переважно психологією, педагогікою та психіатрією. По-друге, девіантна поведінка інтерпретується як історико-соціальне явище, що виражається у відносно поширених, іноді масових формах людської діяльності, які не відповідають легалізованим нормам і визнаним суспільним стереотипам. У цьому значенні девіантна поведінка постає предметом досліджень з соціології, соціальної філософії, політології, кримінології, а також соціальної роботи.

Ступінь поширення соціальних відхилень, чисельність девіантних груп та осіб визначають передусім об'єктивні чинники — рівень розвитку суспільства, його культури, економіки і державності, політики і права, соціального контролю, стан суспільної моралі, соціального захисту громадян, наявність (чи відсутність) нормальних умов їх життєдіяльності, стабільність або аномічність конкретного суспільства. Відомо, що антисоціальний феномен девіантності, який прирівнюють до «морального зла», особливо підсилюється у часи соціальних потрясінь (революцій, війн, криз, суспільних колапсів), стихійних лих і техногенних катастроф. Так, більшість посттоталітарних суспільств, які вже 20 років важко долають системну кризу, з різною мірою гостроти пережили соціальну аномію і ще не подолали наслідки світової фінансової кризи 2008–2009 рр., наочно демонструють справедливість цієї тези.

За різних цивілізаційних умов поведінкові відхилення виявляються і сприймаються неоднаково, але існують деякі загальні закономірності процесу їх розвитку. Спільні риси девіацій полягають в їх соціально-історичному походженні, причинах та наслідках для суспільства і держави. Слід зауважити, що в основі соціально-ціннісного механізму перетворення девіацій на норму (і навпаки) лежать певні суспільні коливання, зміни еволюційного чи революційного характеру. Так, деякі поведінкові відхилення в окремій країні за нових історичних умов можуть стати прийнятою суспільством нормою (моральною чи правовою), наприклад, за умов революційного зламу політичного ладу, кризи тощо.

Девіантний шлях, як правило, обирають люди, які не вважають загально-прийняті соціальні норми природними і справедливими, не визнають усталених суспільних цінностей, не мають можливостей для самореалізації (про-

фесійної, статусної) за умов сформованої суспільної ієрархії, чия індивідуальність пригнічується, а фруструюча енергія блокується. Відповідно *соціальної механізми* продукування соціальних відхилень набуває такого вигляду.

– *Початкова ланка* — зміна ціннісних орієнтацій в окремих групах населення, що зумовлено, як правило, змінами об'єктивних соціально-економічних умов їх існування.

– *Етап знецінення колишніх ідеалів* — поширюється і викликає зростання міжособистісних конфліктів, а також веде до порушення соціальних норм, які регулюють відповідні стосунки.

– *Етап поглиблення, «генералізації» девіацій*: дія соціальних норм гальмується; виникає «тіньова нормотворчість»; настають дисфункції деяких соціальних інститутів; їх функціонування заміщується неформальними зв'язками. Він настає, якщо даний процес не підпорядкувати соціальному контролю з відповідною суспільною реакцією.

– *Відбуваються суттєві чи незворотні деформації* у системі суспільних відносин: зростають соціальні суперечності, які в свою чергу активно продукують поведінку з відхиленнями різних форм; погіршуються у цілому структура і динаміка асоціальних явищ.

Припинення або обмеження цих негативних процесів можливе на різних стадіях, але потребує системної, цілеспрямованої і різноформатної соціальної діяльності, передусім регулятивної, правовиховної, а також освітянської, культурологічної тощо. Державна лінія впровадження гуманістичних засад до правового регулювання, соціоекономічних стратегій вимагає розширення масштабів і спектру соціально-демографічних програм; реального забезпечення соціальних служб для дітей і молоді, багатодітних сімей, малозабезпечених, пенсіонерів; переорієнтації діяльності системи охорони здоров'я з метою посилення профілактики ризикових захворювань; розвитку і фінансування різних проектів реабілітаційного та адаптаційного спрямування [5].

Водночас постає нагальне питання щодо посилення просвітницьких правовиховних заходів з метою подолання правового інфантилізму, нігілізму та юридичного нецтва, які ведуть до поширення девіантної і протиправної поведінки. За нинішніх соціально-економічних, культурних та екологічних умов модернізації суспільства навчально-виховний процес у школі, вищих навчальних закладах слабо забезпечує ефективне поліпшення справ із збереження фізичного і духовного здоров'я учнівської молоді та, на жаль, не створює кардинальної протидії зростанню поведінкових відхилень серед учнів і студентів. Результати соціологічних досліджень свідчать, про те що нинішній спосіб життя частини українського юнацтва нерідко руйнівно впливає на стан їх здоров'я — як під час навчання, так і у перспективі подальшого дорослого життя. Звідси створюється очевидна загроза якості формування молодого покоління, адже фізично, психічно і духовно воно постає слабо підготовленим до вирішення завдань соціально-економічного розвитку Україн-

ської держави. Тоді як за умов глобальної світової конкуренції і становлення «суспільства інтелекту» якість продуктивних сил країни має визначатися володінням індивідами як найбільшим потенціалом життєвих і професійних знань та вмінь і, крім того, спроможністю доцільно застосовувати їх відповідно до соціальних очікувань при наявності доброго стану здоров'я, довголіття та інтелектуальної свідомості.

На окрему увагу заслуговують інформаційно-просвітні заходи мас-медіа, спрямовані на усвідомлення соціумом наслідків погіршення якості способу життя молоді та значення позитивного середовища її правової соціалізації. Вагома роль у цьому питанні належить вітчизняним ЗМІ, спеціалізованим маркетинговим кампаніям, рекламним агентствам, які формують громадську думку, зокрема, необхідності заборони (обмеження) реклами алкогольних напоїв (і пива), тютюнових виробів; поліпшення якості і обсягу соціальної реклами, що формує здорові стереотипи буття; активного залучення самої молоді до ухвалення рішень стосовно норм публічної поведінки; стимулювання її участі у програмах, спрямованих на зміну фізичного і духовного здоров'я; посилення правової освіченості і респектабельності українського студентства.

Форми і види девіантної поведінки досить різноманітні; найбільш небезпечні і руйнівні серед них ті, що завдають шкоди людині й усьому суспільству, це — *насильство, злочини та інші правопорушення, наркоманія, токсикоманія, пияцтво, алкоголізм, проституція, девіації на ґрунті сексуальних захворювань, самогубства*, а також *соціальний паразитизм, бюрократизм, відхилення у сфері моралі* тощо. Вони постають об'єктом постійного соціального контролю і правовиховного впливу.

Залежно від прийняття (або заперечення) людиною цілей суспільства і соціально схвалених засобів їх досягнення Р. Мертон в роботі «Соціальна структура та аномія» (1966 р.) запропонував оригінальну типологію девіацій як поведінкових реакцій на соціальні трансформації, котра включає: *конформізм, ритуалізм, ретретизм, інновацію і бунт*; вони особливо підкреслюють амбівалентний характер девіантної поведінки відносно прогресивних ривків чи деформацій суспільного розвитку. Деякі форми девіантної поведінки можна оцінювати й у позитивному плані, коли, незважаючи на відхилення від стандартів, вони сприяють прогресивному розвитку суспільства: зокрема, вияви *інновацій, соціальної творчості, креативності* у різних сферах (мистецькій, науковій, технічній), що часто є наслідком неусвідомлених дій, осяяння (інсайту), який складно пояснюється і не корелює з суспільними стереотипами.

Наукові класифікації соціальних відлень пов'язані з урахуванням історичних, національних, релігійних традицій-стереотипів, на ґрунті яких здійснюється оцінювання. Зокрема, їх можна типологізувати на підставі системи соціолого-правових критеріїв [6, с. 149–150]:

- залежно від *типу соціальних норм, які порушені*: девіації в праві, моралі (аморальні вчинки), етикеті, релігії, діловому спілкуванні тощо;
- за *цільовою спрямованістю і мотивацією* — корисливі, егоїстичні або альтруїстичні; агресивні або вимушені, спровоковані тощо;
- згідно з *об'єктивною стороною*, є: відхилення, що здійснюються шляхом діяльності (чи бездіяльності), тягнуть за собою конкретні шкідливі наслідки або створюють небезпечність їх виникнення (делікт, правопорушення, бюрократизм, проституція тощо);
- за *об'єктом*: девіації, по-перше, можна віднести до різних сфер суспільного життя; по-друге, розглянути їх під кутом зору різної соціальної спрямованості (проти інтересів держави, суспільства, соціальної групи чи особи); по-третє, можна виявити конкретні цінності чи інтереси як об'єкти правопорушень або аморальних учинків (життя, здоров'я особи, майно, громадські чи державні інтереси);
- за типом *порушених правових норм* негативні відхилення поділяють на злочини (кримінальні делікти) та інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові, екологічні тощо);
- за *суб'єктом* вирізняють девіантну поведінку індивідів, групову, організаційну. Крім того, у межах зазначених груп слід розрізняти відхилення, притаманні дітям, підліткам, людям зрілого чи літнього віку;
- за *суб'єктивною спрямованістю* поведінки: а) відхилення, орієнтовані на зовнішнє середовище — *екстравертивні*, що є спланованими, цільовими, іноді афективними (свари, змови, вандалізм, злочини); б) поведінка, орієнтована на самого себе — *інтравертивна* (пияцтво, алкоголізм, самогубство, наркоманія). Обидві вступають у конфлікт із соціальними нормами та засобами соціального контролю.

Кожен з різновидів девіантної поведінки, маючи власну форму і специфічний зміст (руйнівний чи перетворюючий), певним чином пов'язаний з іншими. Вивченню цього питання приділяють особливу увагу дослідники з різних галузей суспільних наук, у тому числі правознавства [7]. Аналізуючи в соціологічній парадигмі природу і сутність проблеми соціальних відхилень, необхідно схарактеризувати зміст деяких основних форм і виявів девіантної поведінки (особи, групи), які спостерігаються у сучасному соціумі.

Насильство у родовому сенсі є *застосуванням соціальним суб'єктом різних форм силового впливу або примушення до інших осіб* з метою набуття (збереження) соціально-економічного, політичного панування, завоювання прерогатив або привілеїв, досягнення інших егоїстичних цілей. У той же час насильство вважають однією з найбільш брутальних, агресивних форм девіантної поведінки, визначаючи типом дій, за якого інші суб'єкти піддаються фізичному чи психологічному тиску, або прямій фізичній шкоді. Західні соціологи М. Вебер, В. Парето, Г. Моска, П. Сорокін, М. Фуко [8] традиційно аналізували функцію насильства у здійсненні завдань держави.

Нині склалася самостійна наука — *валеїнсологія*, що вивчає проблеми насильства в окремих напрямках: соціальному, правовому, політичному, юридичному, психологічному, міжнародному тощо. Соціологія вважає насильницькими дії суб'єктів, що обмежують матеріальні, економічні, політичні, правові, моральні, релігійні, приватні та інші інтереси громадян. Психологи тлумачать насильство як безпідставні, імпульсивні дії, ірраціональну агресію. Соціологія права здебільшого оперує поняттям насильства в аспекті негативних форм девіантної поведінки, що завдають суспільну шкоду і є небезпечними для індивідів, а отже, потребують застосування правокорегуючих заходів.

Різновиди насильства досить різноманітні та мають специфічні вияви [9]. *Соціальне* насильство ідентифікується з класовою боротьбою, рабством ігнобленням; *економічне* — з експлуатацією, відчуженням від власності; *політичне* — характеризує дії влади, яка порушує природні і законні права, свободи громадян шляхом примушення і різних обмежень. Власне, у девіантній поведінці осіб чи маргінальних груп здебільшого виявляються такі види насильства:

– *моральне* — вияви зневажання людьми, приниження їх гідності і достоїнства, неетична поведінка;

– *психологічне* насильство — знущання, психічний тиск аж до руйнування особистості; тривалий психічний вплив агресивного суб'єкта на жертву, що призводить до психологічних зривів і формування патологічних станів;

– *матеріальне* — вандалізм, умисне пошкодження або руйнування цінностей матеріальної і духовної культури, у тому числі знущання над історичними і релігійними цінностями або традиціями;

– *емоційне, естетичне* — пропаганда через телебачення, кіномистецтво, театр і пресу насильницьких зразків і дій, що примушує жертву до невмотивованих щиросердних переживань;

– *фізичне* — умисне заподіяння фізичних ушкоджень жертві (виявляється погрозами та заподіянням прямої фізичної шкоди);

– *сексуальне* — зухвалий, потворний різновид психофізичного насильства; його інтерпретують як примушення жертви до сексуальних дій (без її згоди) з метою одержання фізіологічного задоволення чи вигоди з боку гвалтівника.

Серед форм насильницької поведінки особливо слід виділити *агресію*, як форму девіацій, що має на меті заподіяння шкоди, збитку іншій особі, групі людей, прагнення знищити, принизити чи примусити інших до небажаного. Фахівці розрізняють два основні види агресії: *реактивну*, що виявляється у формі гніву, ненависті, ворожості (експресивна, імпульсивна та афективна), та *інструментальну* — цілеспрямовану, свідому і задалегідь сплановану.

Як свідчать дані українських соціологічних досліджень стосовно виявлення фактів *психічного* і *фізичного насильства* серед молоді:

– залежно від віку і типу навчального закладу близько 40–60 % респондентів не менш одного разу на місяць потерпали від образ (чи ображали) інших учнів/студентів свого закладу;

– чисельність опитаних, для яких звично брати участь в образах інших декілька разів на тиждень, швидко зростає після 6-го класу (5 % серед 11–12-річних та 10 % серед 15–16 річних); серед них істотно переважають юнаки (з віком ставе різниця стає більшою);

– залежно від віку і типу навчального закладу 30–50 % опитаних щонайменше раз на рік брали участь у бійках; притому за останній рік перед опитуванням один раз билися 15–20 %, два і більше разів — 20–30 % (у кожній віковій групі значно більше юнаків, ніж дівчат); 20–35 %, юнаків билися протягом року щонайменше тричі; так само чинили 5–10 % дівчат [10, с. 12].

Отже, вияви психічного і фізичного насильства є досить поширеними серед української учнівської молоді, що вимагає посилення профілактичної і правовиховної роботи стосовно цієї деформації життя. Інакше важко запобігти такій проблемі, як випуск із навчальних закладів певного кола осіб з деформованою психікою, що спричинятиме їх власні проблеми у подальшому житті, а також ускладнить розв'язання проблеми наслідків насильства в суспільстві.

Самогубство (суїцид) — *умисне позбавлення себе життя*, одна з найбільш трагічних форм девіантної поведінки; це відхилення є поведінкою здебільш *іраціонального* типу, крайній спосіб утечі від нерозв'язуваних життєвих проблем, відмова від самого життя. Ним вважають два різні явища: індивідуальний поведінковий акт з трагічними наслідками чи колективну дію, коли група людей (наприклад, члени секти) з певних мотивів добровільно йдуть з життя. Не визнається самогубством лише позбавлення себе життя особою, яка не усвідомлює зміст і наслідки своїх дій (несамовиті особи і діти до п'яти років) — це фіксується як смерть від нещасного випадку. Вчені розрізняють також завершений суїцид, суїцидальні замаху (спроби) і наміри (ідеї).

У різних культурах склалися відмінні оцінки цього явища: частіше самогубство засуджувалося (з позиції християнської моралі це тяжкий гріх); в інших традиціях воно є звичаєвим за певних ситуацій (самоспалення удів в Індії — звичай *sami*, або *харакірі* самураїв Японії). Самогубство — надзвичайно складний феномен, що має психологічні, моральні, соціальні, культурологічні та медичні аспекти; правові підстави для оцінювання таких актів виникають за умов, коли з'ясовано, що особу було доведено до самогубства. Аналізуючи це явище в соціолого-правовій парадигмі, його особливості та причини, що полягають в дезорганізації соціальних інститутів, апатії та розчаруванні в житті, Е. Дюркгейм виокремив декілька видів самогубств [11]. Серед них:

– *егоїстичні* самогубства — результат соціальної дезінтеграції, іноді — маргіналізації, послаблення зв'язків між індивідом і суспільством;

– *альтруїстичні* — вчинені заради дійсного блага (чи на користь) інших людей, дітей тощо;

– *аномічні*, ті що відбуваються в кризовому суспільстві, яке перебуває в стані аномії, коли старі норми зруйновані, не діють, а нові відсутні або не засвоєні людьми.

Крім того, фахівці виділяють — *спокутне самогубство* як самозвинувачення, самопокарання; *самогубство–прокльон* — виражається у прокльоні когось, протесті проти певних обставин; *дезгелюціонне* — результат розчарування, невдоволеності своїм статусом; *демонстративне* — прагнення довести реальність суїцидальних намірів, звернути на себе увагу; *афективне* — вчинене внаслідок сильного переживання і страждання; *відверте* — обмірковане, міцне бажання і дія покінчити із собою.

Соціологічні оцінки і світова статистика самогубств свідчать про те, що суїцидальна поведінка більш притаманна міським жителям, самотнім і маргінальним групам суспільної ієрархії. За даними Російській Федерації, щорічно відбувається близько 100 тис. самогубств, включаючи також самогубства дітей; число суїцидів на 100 тис. населення становить 40 випадків (критичні показники у світовій практиці — 20) [12, с. 15–16]. Соціологічний аналіз показує, що суїцидальні вчинки провокує специфічна комбінація (конфлікт) таких ознак, як стать, вік, освіта, соціальний і сімейний стан, зокрема, ймовірність вияву цих девіацій залежить від вікової групи — самогубства частіше здійснюються у віці до 20 і після 55 років; сьогодні ж випадки суїциду трапляються і серед 10–12-річних дітей; співвідношення самогубств, що вдалися, між чоловіками і жінками становить 4 до 1, а у спробах — 4 до 2, тобто суїцидальні замаху чоловіків частіше мають трагічні наслідки. У контексті соціолого-правової оцінки слід підкреслити зв'язок суїцидальної поведінки з іншими формами відхилень, зокрема із пияцтвом: судові експерти виявили, що 68 % чоловіків і 31 % жінок позбавили себе життя, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння. Ця статистика підкреслює значущість правовиховних заходів із запобігання крайнім вчинкам осіб, які за тяжких обставин не здатні мобілізувати сили організму на їх подолання раціональним шляхом.

Під *наркоманією* розуміють *хворобливе ваблення, пристрасть до систематичного вживання наркотиків*, що приводить до залежності від наркотичних засобів, глибокого виснаження і важких порушень психічних і фізичних функцій організму. Розгорнуте визначення стану наркоманії надає комісія експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я. У світі налічують близько 240 видів токсичних речовин рослинного і хімічного походження, які стають предметом наркотичного вживання. Дослідники відзначають, що з початку 90-х років ХХ ст. наркоманія і токсикоманія набули масового характеру в пострадянських республіках; різні джерела вказували на наявність у Росії того часу 12 млн споживачів наркотиків [13]. Точну кількість українців, що зловживають наркотиками, визначити навряд чи можливо через недосконалість методів соціального контролю, але переважна більшість наркоманів — це молоді люди віком до 30 років.

Проте одержати досить об'єктивну інформацію з цього питання можна не тільки з медичних або кримінологічних джерел, а й завдяки КСД за проектом «Health Behaviour in School-aged Children Study» (HBSC), що провадив-

ся Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка, і опитування ESPAD, які висвітлюють домінуючі тенденції серед молоді, що заважають її нормальному розвитку [14]. Йдеться про вживання молоддю наркотиків і алкоголю, куріння, вияви насильства; її сексуальну культуру, фізичну активність, психічне здоров'я і дозвілля; про матеріальний стан, сімейне і шкільне оточення; рівень поінформованості та джерела інформації, знання; «міфи» і стереотипи ставлення до життєвих проблем і поведінкових практик, загальні оцінки власного життя.

За результатами опитувань (2002 р.– 5267 осіб; 2006 р.– 6535 осіб) підготовлено міжнародний звіт «Здоров'я молодих людей і оточуюча среда» («Young people's health in context»), де представлені фактичні і порівняльні дані з 35 країн світу, в тому числі, по Україні [15]. Аналіз цих даних охоплює два джерела впливів на фізичне, психічне і соціальне здоров'я молоді: 1) щодо *здоров'я* — харчування, фізична активність, статева поведінка, куріння, вживання алкоголю і наркотиків; 2) *умови життя* у близькому соціальному оточенні (родинному, навчальному). У зв'язку з подальшим загостренням в Україні епідемічної ситуації з ВІЛ/СНІДу проаналізовано поінформованість учнівської молоді з цього кола питань. Зокрема, щодо *вживання* учнівською молоддю *наркотиків* КСД виявило:

- серед опитаних 13–16-років вживали наркотики 10–25 % (залежно від віку і типу навчального закладу);

- щонайменше 1–2 рази в житті вживали наркотики понад 10 % юнаків і майже 5 % дівчат зі школярів-восьмикласників; відповідно 15 % і 5 % десятикласників, 35 % і 15 % першокурсників ПТУ, 25 % і 15 % першокурсників ВНЗ;

- близько половини тих, хто вживав наркотики більше 1–2 разів; понад 40 разів вживали наркотики 3 % першокурсників ПТУ; 1 % учнів 8-х, 10-х класів і студентів ВНЗ (споживачів наркотиків серед хлопців у всіх вікових групах і навчальних закладах було у 2–4 рази більше, ніж дівчат);

- найбільшим є вживання наркотиків (1–2 рази або частіше) серед жителів обласних центрів (11 %), найменшим — серед мешканців сіл (3 %); більше — на Сході України і в Києві (10 %), найменше — на Заході (5 %) [15, с. 11–12].

Одержані результати свідчать про поступову наркотизацію певного прошарку опитаних, раннього віку початку і поширення вживання наркозасобів, куріння та алкоголізації молоді останніми роками. Все це вимагає проведення ефективної профілактичної роботи і посилення заходів правового виховання стосовно цих чинників, які руйнують здоровий спосіб життя нових поколінь.

Токсикоманія також вважається формою девіантної поведінки (і хворобою), викликаною *вживанням токсичних речовин*, тобто *пігулок транквілізаторів, кофейну, надмірного чаю* (чифирю), *вдиханням ароматичних речовин побутової техніки* тощо; у стані сп'яніння, крім ейфорії, виникають зорові галюцинації. У результаті вживання наркотиків чи токсичних речовин у людини виникає психічна і фізична залежність: бажання за будь-що задоволь-

нити потребу в наркотику чи токсині, оскільки без нього розвиваються афективне напруження, страх, занепокоєння, почуття втоми, слабкості, запаморочення, болі в кістках і суглобах, серцебиття, озноб або, навпаки, жар у тілі; усі ці симптоми об'єднуються поняттям «синдром абстиненції». *Абстиненція* — це стан, що виникає в результаті раптового припинення прийому речовин, які викликають токсикоманічну залежність, або після введення їх антагоністів; вона характеризується психічними, вегетативно-соматичними і неврологічними розладами. Протікання абстиненції залежить від типу речовини, дози і тривалості її вживання.

Пияцтво і алкоголізм як види девіантної поведінки тісно пов'язані між собою, але мають і суттєві соціально-історичні відмінності. Оп'янюючі напої відомі люду з давнини, їх виготовляли з рослин та споживали під час свят чи релігійних ритуалів. Але з відкриттям промислового способу вироблення етилового спирту стало можливим масове споживання алкоголю. Тож у XVIII ст. пияцтво набуло широкого розмаху в європейських країнах — Англії, Німеччині, Швеції; цього ж часу у царській Росії швидко зростає споживання горілки. Отже, XX ст. посилило найскладнішу проблему людської цивілізації — алкоголізм.

Пияцтво тлумачиться як *непомірне споживання алкоголю*, це скоріше поведінкове відхилення, що поряд із загрозами здоров'ю заважає соціальній адаптації особистості. Алкоголь увійшов в життя людей як елемент соціальних ритуалів, звичаєва умова офіційних церемоній, свят, проведення дозвілля, розв'язання особистих проблем. Однак ця сумнівна традиція дорого коштує суспільству: як свідчить статистика, 90 % випадків хуліганства, 90 % згвалтувань за обтяжуючих обставин, майже 40 % інших злочинів пов'язані з пияцтвом. Убивства, грабування, розбійницькі напади, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у 70 % випадків вчиняють особи у нетверезому стані; близько 50 % розлучень також пов'язані з пияцтвом.

Алкоголізм же є *патологічним потягом до спиртного*, що *супроводжується соціально-моральною деградацією особистості*. Алкогольна залежність — хвороба, що розвивається поступово і супроводжується патологічними змінами в організмі і свідомості питущої людини, які набувають незворотного характеру: спирт стає необхідною складовою для підтримання обмінних процесів. Алкоголізм у розвинених країнах уражає близько 7 % населення, у тому числі серед чоловіків старше 15 років — алкоголіків 10 %, серед жінок 1–3 %; за деякими даними, у Росії налічується понад 6 млн хронічних алкоголіків [12, с. 11, 21]. Зокрема, у Росії рівень споживання алкоголю на людину в рік становить 14,5 л абсолютного алкоголю (критичний же рівень у світовій практиці — 8 л). Останніми роками в Україні та Росії, на жаль, зростає кількість жінок-алкоголікочок, а також питущих підлітків. Фахівці розрізняють три види алкоголізму:

1) *побутовий* — характеризується звиканням до алкоголю, але питуща людина ще здатна контролювати кількість спиртного і навіть тимчасово припинити його вживання;

2) при *хронічному* алкоголізмі схильність до пияцтва, міра вживання спиртних напоїв сягає максимуму, отже, ця пристрасть набуває патологічного характеру; втрачаються можливості самоконтролю і необхідна медична допомога;

3) *ускладнений* алкоголізм відрізняється від попередніх тим, що питущі люди разом із алкоголем уживають барбітурати або наркотики.

Щодо проблем уживання алкоголю серед української молоді, то соціологічні дані засвідчують украй тривожну картину [10, с.10–11]:

– пробували алкоголь хоч раз у житті 45–85 % опитаних (залежно від віку і навчального закладу);

– серед юнаків 15–16-років вживали алкоголь до 13 літ — 25 %, а серед опитаних 11–12-річного віку — 40 % (напрошується висновок про те, що вживання алкоголю «молодшає» приблизно на 15 %);

– щотижневе споживання *міцних напоїв* серед 15-річних дівчат і 13-річних юнаків зросло більше ніж у півтора рази; *вина* серед юнаків — майже в 1,5–2,5 разу, серед дівчат — 1,5–4 рази, *пива* — у 1,5–2,5 разу; отже, за останні чотири роки молодь стала більше пити;

– потижево вживають пиво більше 1/2 опитаних 15-річних юнаків і більш 1/3 дівчат того самого віку; 30 % серед 13-річних юнаків і 15 % дівчат; щодня і щотижня пили пиво 15 % шестикласників та більш ніж 50 % першокурсників ПТУ (невипадково українські громадські організації та ЗМІ фактично фіксують у молодіжному середовищі так званий «пивний алкоголізм»);

– були п'яними хоча б раз у житті 20 % шестикласників і майже 70 % першокурсників ПТУ; перебували у стані сп'яніння до 10 разів від 2 % шестикласників до майже 20 % першокурсників ПТУ;

– ніколи не втрачали контроль над собою через вживання спиртного 65 % опитаних з числа жителів села, менше 55 % з числа жителів обласних центрів.

Соціальні практики боротьби з алкоголізмом і зловживанням спиртовими напоями мають два напрями:

1) обмеження доступності спиртних напоїв, скорочення їх продажу і виробництва, підвищення цін, жорсткості каральних заходів за порушення заборон і обмежень; крайній варіант — це історичні спроби уведення «сухого закону» на території деяких країн (Англія, США, Фінляндія, Росія);

2) виховні заходи, спрямовані на зменшення потреби в алкоголі, поліпшення соціоекономічних умов життя, зростання духовності людей і загальної культури вживання міцних напоїв, зважена інформація про шкоду пияцтва та формування у населення безалкогольних стереотипів поведінки.

На ґрунті сексуальних захворювань учені розрізняють деякі види девіантної поведінки: *патологічні девіації* у формі різних *сексуальних збочень*, які вивчають медицина і психіатрія; *непатологічні сексуальні девіації* на ґрунті статевих розладів, що свідчать про відхилення у межах сталих норм та є предметом соціолого-психологічних, іноді кримінологічних досліджень (оскільки

включають відхилення від соціальних, правових і моральних норм у сексуальній поведінці здорової людини) [12, с. 9, 13]. Виділяють декілька груп сексуальних відхилень:

- відхилення в способах реалізації статевої пристрасті — *садизм, мазохізм*;
- нетипові відхилення у формі статевої пристрасті до осіб своєї статі чи до близьких родичів — *гомосексуалізм, лесбійство, кровозмішення*;
- порушення статевого самоусвідомлення — *транссексуалізм*;
- відхилення, пов'язані зі зміною стереотипів статево-ролевої поведінки, — *маскулінізація, фемінізація*;
- девіації у ставленні до об'єкта сексуального задоволення — *зоофілія, некрофілія, педофілія, фетишизм, ексгібіціонізм* тощо.

Безумовно, в аспекті забезпечення нормальної дії репродуктивної функції соціуму, підвищення культури статевої стосунків, особливо в юнацтва, значну роль відіграють психологічний вплив дорослих, відповідна до віку освіченість і культурне виховання. Останніми роками соціологи фіксують ряд ризикових тенденцій у статевої поведінці молоді [10, с. 84–87]:

- за останні 3–4 роки вік початку статевого життя у більшості опитаних зменшився з 15 до 14 років; серед тих, хто почав статево життя, більше юнаків, ніж дівчат (приблизно на 15–25 % залежно від віку і навчального закладу);
- найбільше тих, хто мав власний досвід статевого життя, серед 15–16-річних першокурсників ПТУ — майже 45 %; найменше — 10 % серед школярів;
- проте не користувалися презервативом під час останнього статевого контакту понад третини восьмикласників, 20 % десятикласників і першокурсників ВНЗ, а також 15 % першокурсників ПТУ;
- під час останнього статевого контакту майже кожний третій уживав алкогольні напої або наркотики.

Проституція — форма девіантної поведінки, що означає *практику статевої зносин поза шлюбом, здійснюваних за матеріальну винагороду*, що слугує основним чи додатковим джерелом коштів для обраного способу життя. Основні види проституції (за суб'єктом): чоловіча та жіноча, доросла та дитяча.

Соціологи виділяють також такі діяльнісні ознаки проституції:

- як *роду занять* — задоволення сексуальних потреб клієнтів;
- за *характером* — систематичні статеві зв'язки з різними особами без почуттєвого погляду, спрямовані на задоволення статевої пристрасті клієнта в будь-якій формі;
- за *мотивом* занять — заздалегідь погоджена винагорода (гроші, матеріальні цінності), що є основними чи додатковими джерелами існування повії [16].

Учені налічують більш десятка видів повій: *вокзальні* — це в основному малолітні повії, що збігли з родин алкоголіків тощо; *вагонні та автомобільні* повії; так звані «*плечові*» — жінки, що потішають рейсовий побут водіїв-далекобійників; «*повітряні*», *сезонні*, що виїжджають у літню пору підробити на

курорти; *осілі повії*; *повії-мігрантки*; *організовані «леді»*, що працюють за викликом, з охороною; *елітні* — вишукані танцівниці стриптиз-барів, манекенниці, фотомоделі, покоївки дорогих готелів; *експортні повії*, які працюють у зарубіжних нічних клубах, готелях, стриптиз-барах на розвагу гостей [17].

Ці дані передусім свідчать про нагальну потребу актуалізації соціально-правового виховання з сімейних цінностей, підвищення ролі шлюбу, ефективності профілактичної роботи із запобігання небажаної вагітності та інфекцій, що передаються статевим шляхом, тощо. Зокрема, надважливим моментом у боротьбі з проституцією є не тільки економічні заходи з працевлаштування молодих жінок, юнаків, а й питання поінформованості української молоді з проблеми походження, загроз і розповсюдження ВІЛ / СНІДу. За соціологічними оцінками:

– обізнані щодо вірусної природи ВІЛ/СНІДУ майже 90 % опитаних молодих людей та лише 75 % знали, що ВІЛ-інфекція передається через статевий контакт без презерватива, через спільне використання голки для ін'єкцій, переливання крові;

– 40 % думали, що інфікуватися можна через укуси комарів; 20 % — через спільне куріння однієї сигарети, поцілунки, користування спальною білизною, предметами особистої гігієни, 10 % — через спільне перебування в лазні;

– лише 1/2 опитаних знали, що статеві контакти з постійним партнером зменшують ризик інфікування (20 % так не вважали); але 20 % першокурсників ВНЗ та 1/3 восьмикласників вірять у можливість щеплення від ВІЛ-інфекції;

– в теорії 75 % дівчат і 80 % хлопців вважають, що постійне користування презервативом захищає від зараження; але на практиці, за їх визнанням, ризикували інфікуватися внаслідок статевого акту без презерватива 23–30 % опитаних (залежно від віку і типу навчального закладу) [10, с. 11–13].

Аналіз показників поінформованості і поведінки молоді щодо небезпечності інфікування на ВІЛ показує, що потреба в наданні дохідливої та переконливої інформації, закріплення навичок безпечності статевого життя лишається вкрай актуальною. Враховуючи, що найбільш значущим джерелом знань з цієї проблеми визнані викладачі (на думку 70 % респондентів), очевидно, що саме в школі, ПТУ і ВНЗ доцільно активізувати профілактичну роботу з надання знань про культуру статевих зносин та шляхи інфікування на ВІЛ і методи самозахисту.

Соціальний паразитизм вважається *цинічним, неправовим способом одержання нетрудових доходів*. Серед них — не тільки злочинні дії, злочинство, а й одержання коштів за допомогою азартних ігор, спекуляцій, протекціонізму, корупції та інших неправомірних засобів; використання з метою наживи механізмів, матеріалів, транспортних засобів, житлової площі, палива, сировини, що належать державі; зрештою, вимагання додаткової сплати за послуги обманним шляхом. Проте слід мати на увазі, що оцінювання тих або інших джерел доходу залежить від сформованих у суспільстві моральних

і правових норм, характеру суспільно-політичного ладу країни. За умов ринку спекуляція в сучасній Україні позитивно розцінюється владою і людьми, як бізнесовий механізм.

Нетрудові доходи кваліфікуються за двома ознаками: відсутність власних трудових витрат; наявність правової заборони на одержання даного виду коштів, послуг. Це важливі характеристики, без урахування яких неможливо адекватно оцінити дії людей. Зокрема, наявність *правової заборони* дає змогу відрізнити від нетрудових доходів такі матеріальні надходження, як одержання спадщини, грошей та інших цінностей як подарунку, відсотків за банківським депозитом, виграш у лотереї чи по облигаціях, винагороди за здавання державі скарбів тощо.

Жebraцтво — вид соціального паразитизму, означає систематичне випрохування в сторонніх осіб (з різних приводів) грошей, продуктів харчування, одягу та ін. У поєднанні з кримінальними формами організації жebraцтво нині у більшості випадків перетворилося на прибутковий злочинний бізнес, який має свою специфічну структуру, відповідні «ролі» і контролюється злочинними авторитетами.

Бродяжництво — маргінальний спосіб життя, характерний для зубожілих, бездомних людей, маргіналів, волоцюг, які блукають без визначених цілей і занять, живуть у чужих людей, вештаються з одного місця до іншого та постають пасивним джерелом криміногенності [18].

Висновки. Періодичні соціологічні вимірювання ситуації з поширення девіацій серед громадян і молоді, їх аналітичні результати є потужним чинником підвищення ефективності правовиховної діяльності навчальних закладів та впливу громадських установ. Завдяки цьому вищі і середні заклади освіти України одержують інформацію з найбільш гострих проблем, які передусім слід включати до змісту програм і заходів, що коригують поведінкові відхилення і відповідно сприяють удосконаленню основних засобів соціального контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» [Текст] / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратегіч. дослід., Ін-т екон. прогнозування НАН України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004; Формування здорового способу життя молоді: стан, проблеми та перспективи: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2002 р.). [Текст] — К.: Український ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 250 с.
2. Дьюї, Д. Моральні принципи в освіті [Текст] / Д. Дьюї; пер. з англ. М. Олійник. — Центр гуманіт. дослід. Львів. нац. ун-та ім. І.Франка. — Львів: Літопис; Освіта, 2001. — 30 с.
3. Гилинский, Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений [Текст] / Я. И. Гилинский. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — 520 с.
4. Социологическая энциклопедия [Текст] / общ. ред. А. Н. Данилова. — Минск.: «Бел Эн», 2003. — 384 с.

5. Геєць, В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку [Текст] / В. М. Геєць. — К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. — 863 с.; *Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій* [Текст] : кол. монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціал. досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 355 с.
6. Соціологія [Текст] : підручник / за ред. М. П. Требіна. — Х. : Право, 2010. — 224 с.
7. Девиантні процеси в обществe: соціологічний аспект изучения [Текст] / под ред. А. Н. Шилова. — М. : Изд-во МГУ, 1995. — С. 5–95; Гилинский Я. И. Девиантность, преступность, социальный контроль [Текст] : избр. ст. / Я. И. Гилинский. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — 322 с.; Дмитриев, А. В. Конфликтология [Текст] / А. В. Дмитриев. — М. : Гардарики, 2000. — С. 175–185; Шереги Ф. Социология девиации: прикладные исследования [Текст] / Ф. Шереги. — М., 2004. — 344 с.; Социальные отклонения [Текст] : 2-е изд. / В. Н. Кудрявцев и др. — М. : Юрид. лит., 1989. — 368 с.; Кудрявцев, В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении [Текст] / В. Н. Кудрявцев. — М. : НОРМА, 2009. — 128 с.
8. Сорокин, П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали [Текст] / П. Сорокин. — СПб. : Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 1999. — 448 с.; Фуко, М. Интеллектуалы и власть: Избр. пол. ст., выступ., интервью. Ч. 2. [Текст] / М. Фуко; пер. с фр. И. Окуневой. — М. : Практис, 2005. — 318 с.
9. Герасина, Л. Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации [Текст] / Л. Н. Герасина // Проблемы борьбы з насильницькою злочинністю в Україні / НЮАУ. — Х. : АПРН України, 2001. — С. 119–124.
10. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] / О. М. Балакірева, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін.; наук. ред. О. М. Балакірева. — К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007. — 128 с.
11. Дюркгейм, Э. Самоубийство: Социологический этюд [Текст] / Э. Дюркгейм; пер. с фр. — М. : Мысль, 1994. — 399 с.; *Его же*. Норма и патология [Текст] Э. Дюркгейм // Социология преступности. — М. : Прогресс, 1966. — С. 39–44; Осипова, Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма [Текст] / Е. В. Осипова. — СПб. : Алетей, 2001. — 330 с.
12. Павленок, П. Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения [Текст] : учеб. пособие / П. Д. Павленок, М. Я. Руднева. — М. : ИНФА-М, 2007. — 185 с.
13. Россия в цифрах — 2005 [Текст] : крат. стат. сб. / Федерал. служба гос. статистики : офиц. изд. — М. : Статистика России, 2005. — 477 с.
14. Вступ до стратегічного планування для формування навичок здорового способу життя [Текст] / Проект ЄС «Вдосконалення багатогалузевих підходів до профілактики ВІЛ / СНІД серед молоді України. Міністерство освіти та науки України». [Текст] — К., 2007. — 120 с.; The 1999 ESPAD Report / Alcohol and other drug use among students in 30 European countries [Текст] / В. Hibell, В. Andersson, S/Hahlstrom, О. Balakireva. Т. Vjarnason, А. Kokkevi, М. Morgan / The Swedish Council for Information on Alcohol and Other drugs (CAN), The Pompidou Group at the Council of Europe, Stockholm, 2000. — 362 p.
15. Здоровье молодых людей и окружающая их среда [Текст] / Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья (НБСC)»: результаты международного обследования 2001/2002 гг. [Текст] / под ред. С. Currie, С. Roberts, R. Morgan и др. — Евр. регион. бюро Всемир. орг. здравоохранения. — Копенгаген. — 2007. — 254 с. (на рус. и англ. яз.). — 254 с.

16. Голосенко, И. А. Социологические исследования проституции в России: история и современное состояние вопроса [Текст] / И. А. Голосенко, С. И. Голод. — СПб. : Петрополис, 1998. — 128 с.
17. Меренков А. В. Социальный портрет современной проститутки [Текст] / А. В. Меренков, М. Н. Никитина // Социолог. исслед. — 2000. — № 5. — С. 47–51.
18. Лиходей О. А. Профессиональное нищенство и бродяжничество как социальный феномен российского общества [Текст] / О. А. Лиходей. — СПб., 2004. — 255 с.

ПРОБЛЕМЫ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ

Герасина Л. Н.

Осуществлен социологический дискурс проблем природы и форм проявления девиантного поведения в социальном пространстве, определены правовоспитательные методы коррекции этого явления.

Ключевые слова: девиантное поведение, механизм и формы социальных отклонений, правовое воспитание.

PROBLEMS OF DEVIATION CONDUCT IN CONTEXT OF SOCIOLOGICAL MEASURING

Gerasina L. M.

Sociological discussion of problems about nature and forms of exposure of deviation conduct in social space is carried out, and the legal-education methods of correction of this phenomenon are certain.

Key words: deviation conduct, mechanism and forms of social rejections, law education.

УДК 316.733

Г. П. Сукачова, кандидат педагогічних наук

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто особливості формування етнічної самоідентифікації населення сучасної України. Наведено низку чинників, що безпосередньо впливають на характер і умови протікання відповідних процесів.

Ключові слова: етнічна самоідентифікація, національна ідентифікація, само-свідомість, етнічна культура, етнос, нація.

Актуальність проблеми. У сучасних умовах існування України як незалежної держави надзвичайно важливого значення набуває питання формування етнічної самоідентифікації населення як один з фундаментальних принципів національного державотворення. Усвідомлення своєї належності до певного народу, засвоєння культурних норм і традицій, використання наявних способів і моделей існування дозволяють індивідам адекватно включатися в суспільні процеси, почувати себе повноцінними членами суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти проблеми самоідентифікації особистості наразі досліджуються в роботах таких авторів, як Р. Айдинян, В. Андрущенко, В. Бех, І. Бойченко, С. Веселовський, В. Воловик, В. Воронкова, П. Гнатенко, Р. Додонов, А. Єрмоленко, В. Жадько, Л. Кривега, С. Кримський, А. Кургузов, В. Куценко, Т. Лильо, М. Лепський, М. Обушний, І. Старовойтова, В. Таран, В. Шинкарук.

Постановлення завдання. Завданням статті є з'ясування умов формування етнічної самоідентифікації особистості в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Проблема формування етнічної самоідентифікації громадян України є однією із визначальних для українського суспільства і подальшого існування його як повноцінної нації. Необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, знаходження місця країни у системі культурних і геополітичних відносин зумовлюють необхідність вироблення системи дій, спрямованих на подолання кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності [10].

Етнічна самоідентифікація, на думку дослідників, визначається низкою політичних, соціальних та культурних чинників і реалізується у вигляді свідомого вибору особистості або спільноти. Співвідношення територіальних, етнічних, культурних, релігійних, політичних, правових та економічних компонентів обумовлює особливості етнічної самоідентифікації конкретної спільноти або особи. При цьому етнічна самоідентифікація в першу чергу має означати належність до певного етносу як історично сформованої на певній території стійкої сукупності людей, що мають загальні та відносно стабільні властивості мови, культури, побуту, а також самосвідомість як усвідомлення єдності та відмінності від інших подібних утворень. До основних ознак етносу належать: мова, традиції, звичаї, обряди, народна творчість, норми поведінки. Слід звернути увагу на те, що жодна із цих ознак окремо не є обов'язковою належністю етносу. Лише в сукупності вони утворюють повну етнічну культуру. Один етнос відрізняється від іншого насамперед етнічною культурою, тобто системою вироблених засобів і способів життя, які стають звичними для даного етносу [1].

Зумовлена політичними, соціальними та культурними чинниками національна ідентичність виявляється через ідентифікацію, яка в свою чергу залежить від свідомого вибору спільноти та окремої особи і визначається усвідомленням спільного минулого, національною свідомістю і національним характером, спільними цінностями, притаманними даній спільноті тощо. Етнічна ідентифікація зумовлена насамперед народженням людини у певній

спільності, тому здійснюється за об'єктивними ознаками (етнічне походження, мова, релігія, культура, територія) [8].

Національна ідентичність утворюється і зумовлюється низкою взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів: територіальним, етнічним, культурним, релігійним, політичним, правовим, економічним. Українська національна ідентичність формується за наявності власної держави; унікальної мови, відмінної від споріднених; культурної самобутності; культурних цінностей, національної ментальності тощо. Але, як свідчать дослідження, на початок ХХІ ст. серед населення сучасної України вітчизняні та зарубіжні дослідження фіксують брак відчуття етнічної, мовно-культурної, конфесійної, державно-політичної спільності та ін. Навіть із здобуттям державності в Україні досі слабкою лишається внутрішня єдність суспільства. Наразі в Україні зростає частка людей з українською самоідентифікацією. Так, за даними перепису 2001 р., частка українців зросла до 77,8 %; за даними перепису 1989 р. частка українців становила близько 72,7 %. За даними перепису 2001 р., з 1989 р. частка росіян (у тому числі тих, хто записувався ними) зменшилася з 22,1 % до 17,3 %. Уваги потребує факт зменшення частки українських громадян, які самоідентифікуються з іншими етнічними групами (білорусами, молдаванами, поляками, євреями, румунами, болгарами, угорцями, татарами тощо): 5,2 % (за переписними даними 1989 р.) та 4,9 % (за переписними даними 2001 р.) [10].

Гострою проблемою формування нації в сучасних умовах України є подолання культурно-історичної різноманітності регіонів. Історичні відмінності, що існують, як свідчать сучасні соціологічні дослідження, найяскравіше виявляються у геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях. У західних областях більш розвинена психологія індивідуального господарювання і підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні та культурні орієнтації, підкріплені родинними зв'язками. Центральна і Північно-Східна Україна є історично основними регіонами розселення українського етносу, який найменше «розбавлений» інонаціональними елементами. Тут переважає сільське населення колгоспного типу. Міста, які останніми десятиріччями різко розрослися за рахунок мігрантів з села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємства значною мірою стерті післяреволюційними перетвореннями, тому ідеї ринкової економіки сприймаються тут обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та родинні зв'язки з Росією та Білоруссю. Особливою етнонаціональною специфікою відзначаються Крим та Південно-Східний регіон. Останній — традиційно промислова зона країни, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення найбільш різноманітний порівняно з рештою території України. Поряд з українцями тут проживає значний відсоток росіян та представників південних народів. Населення переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною та родинною орієнтацією на Росію [12].

Виразно регіональну специфіку мають і найбільші церкви України — вплив УПЦ поширюється головним чином на Схід та Південь, УПЦ (КП) на —

Київ та Центр, Римо-, Греко-католицької, автокефальних та протестантської церков — на Захід і частково Центр. З цієї точки зору актуальною, на думку дослідників, є проблема становлення Єдиної Української Помісної Православної Церкви [12].

Ураховуючи факти об'єктивної поліконфесійності українського суспільства, Конституція України проголошує, що жодна релігія не може бути обов'язковою. Водночас у ній є положення про сприяння державою розвитку релігійної самобутності корінних народів, тобто держава повинна запобігати будь-яким виявам релігійної винятковості та нетерпимості до інших віросповідань, зневажливого ставлення до релігійних почуттів громадян [3].

Оформлення цілісної української національної ідентичності не суперечить існуванню окремих (етнічних, культурних тощо) ідентичностей етнічних груп, які у свою чергу мають бути інтегрованими у загальноукраїнський ідентифікаційний контекст. Такі складові, як українська мова, елементи культури, історія, символіка, релігійно-конфесійна належність, елементи політико-правової традиції тощо, з одного боку, для етнічних українців є вартостями ідентичності етнічного і національного порядку; з другого боку, для решти громадян — більшою мірою вартостями національної ідентичності [10].

Державна політика у галузі культури та освіти має стати механізмом, спрямованим на самоусвідомлення громадянами України національної ідентичності. При цьому мова може бути як предметом, так і засобом досягнення мети об'єднання громадян держави навколо національної самоідентифікації [11].

Висновки. Оскільки, за визначенням дослідників [4], етнічна самоідентифікація ніколи не протікає в суто духовно-моральному сенсі, а тільки в процесі трудової, громадської, політичної діяльності, спілкування, зокрема й на суто побутовому рівні, сучасне українське суспільство потребує сформованої системи цілеспрямованих дій з метою формування єдиної української ідентичності. Особливої уваги тут потребують система освіти, сфери духовного, культурного та інтелектуального життя українського народу. Поширення і пропаганда національних звичаїв, традицій, інформування про досягнення видатних представників нації, формування національного престижу сприяли б етнічній самоідентифікації населення сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакуменко, О. О. Соціологія. [Текст] / О. О. Бакуменко, В. В. Березовский, І. Г. Васильєва, Ю. М. Розенфельд, Г. П. Сукачова та ін. — Х. : НТМТ, 2009. — 176 с.
2. Белецкий М. И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины. По данным социологических опросов [Текст] / М. И. Белецкий, А. К. Толпыго // Социс. — 1998. — № 4. — С. 76–78.
3. Головатий, М. Духовність як найважливіша засада формування української державності [Текст] / М. Головатий // Персонал-Плюс. 2005 р. — № 45 (144).
4. Головатий, М. Етнічна ідентифікація українства: навіщо вона? [Текст] // Електронний ресурс. — Режим доступу: www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=431

5. Державність української мови і мовний досвід світу [Текст] / за ред. М. Жулинського, І. Драча та ін. // матер. міжнар. конф. (Конгрес укр. інтелегенції). — К. : ІНВіП, 2000. — 445 с.
6. Дяк, І. В. Українське відродження чи нова русифікація? [Текст] / І. В. Дяк. — К., 2000. — С. 170–181.
7. Колодій, А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні [Текст] / А. Колодій // Електронний ресурс. — Режим доступу: www.politics.lviv.ua/nations/soviet
8. Кресіна, І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз [Текст] / І. О. Кресіна — К., 1998. — С. 89.
9. Обушний, М. І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації [Текст] : автореферат дис. ... д-ра політ. наук / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. / М. І. Обушний — К., 1999. — С. 1–3.
10. Палій, Г. Формування української політичної нації [Текст] / Г. Палій // Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=13&c=64>
11. Сахацький, С. Українська мова і проблеми етнічної самоідентифікації [Текст] / С. Сахацький // Електронний ресурс. — Режим доступу: www.epochtimes.com.ua/articles/view/5/436.html
12. Степико, М. Деякі питання формування української політичної нації [Текст] / М. Степико // Електронний ресурс. — Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/2004_html/007.htm#a1
13. Уткін, О. Українське прикордоння — фактор взаєморозуміння чи нестабільності? [Текст] / О. Уткін // Віче. — 2001. — № 2. — С. 36–53.
14. Феномен нації: основи життєдіяльності [Текст] / за ред. Б. Попова. — К., 1998. — С. 169–170.

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Сукачева А. П.

Рассмотрены особенности формирования этнической самоидентификации населения современной Украины. Приведен ряд факторов, которые непосредственно влияют на характер и условия протекания соответствующих процессов.

Ключевые слова: этническая самоидентификация, национальная идентификация, самосознание, этническая культура, этнос, нация.

FACTORS FORMING ETHNIC SELF-IDENTIFICATION POPULATION OF MODERN UKRAINE

Sukachova G. P.

The features of ethnic self-identification forming of the modern Ukraine population are considered, a number of factors which exert direct influence on character and conditions of the flowing proper processes is examined.

Key words: ethnic self-identification, national identification, consciousness, ethnic culture, ethnos, nation.

УДК 17.022

О. Є. Сук, здобувач

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СИСТЕМІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто характерні особливості морально-етичних цінностей в умовах неупинного науково-технічного прогресу, його негативних наслідків. Проаналізовано тенденцію переміщення етичної проблематики з традиційних теоретичних питань на практичні, коли етика розглядається як практична філософія, що нерозривно пов'язана з інтересом до моральних аспектів глобалізації.

Ключові слова: мораль, цінності, справедливість, глобалізація, соціальна справедливість, глобальна справедливість, морально-ціннісні орієнтації

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю розроблення теоретико-методологічних засад формування цінностей моральної культури в умовах глобалізації. Прагнення справедливості за таких умов є особливо значущим, оскільки людство прагне того, аби його права та можливості знайшли належну реалізацію за різних умов та чинників світового розвитку. Соціальна справедливість належить до тих фундаментальних цінностей, в яких відбиваються економічні, політичні і правові умови життя суспільства. Саме кризь призму соціальної справедливості суб'єкти історичної дії оцінюють наявні умови свого буття.

Мета статті — показати кризь призму соціальної справедливості, що в житті людини етичні цінності не тільки є її вічними, постійними супутниками, а й незмінно входять в середину світовідчуття, розуміння сенсу, спрямованості, виправданості людського існування. Саме тому «вічні» і загальні вимоги справедливості в сучасну епоху необхідно доповнювати вимогами, які мають специфічний, глобалізований, конкретно-історичний зміст.

Поняття справедливості разом з такими етичними категоріями, як правда, істина, добро, входить до світовідчуття людини з незапам'ятних часів. Ці поняття-цінності здавна глибоко проникли в усі форми суспільної свідомості, виступаючи як мета і регулятор найважливіших ціннісно-сміслових ідей і уявлень. На різних етапах розвитку філософської думки вони розглядалися у піднесеному тоні. Так, Сократ, затверджуючи зв'язок між чеснотою, мудрістю, красою розуму, підходив до розуміння справедливості як до мудрості, дійсного знання, порядку речей, законів. Для Платона справедливість виступала «дорогоціннішою за всяке золото» [1, с. 311]. Він відносив її до найпрекраснішого, найбільшого блага, яким слід володіти. Значний інтерес для розуміння суті справедливості становить думка Аристотеля, для якого центральним поняттям, що характеризує справедливість, виступає «відповідність» як принцип організації розумної рівноваги. Він уперше розділив справедливість

на дві форми відповідно до видів здійснення: зрівнюючу справедливість, в основі якої лежить принцип рівності у володінні благами, і розподіляючу справедливість, відповідно до принципів якої один одержує більше, а інший менше, залежно від своїх достоїнств, тобто в розподілі по «гідності» Аристотель вбачав сутність справедливості [2, с. 214]. Таким чином, мислителі античності, піднімаючи питання справедливості, пов'язуючи їх з такими поняттями, як мудрість, краса, гармонія і переломлюючи їх через проблеми рівності, нерівності, сенсу, держави, політики, створювали теоретичні передумови для розвитку думок про справедливість, які і виявилися в подальшій історії розробок цього поняття крізь призму своїх історичних епох, філософських шкіл.

Згодом, у міру розвитку філософської думки, вчення про справедливість вписується в систему доктрин правової філософії. Так, Гегель зводив справедливість до правового феномену, що має державно-законодавче походження. Він стверджував, що справедливість, складаючи щось велике в громадському суспільстві, припускає встановлення хороших законів, які «ведуть до процвітання держави», а ті правителі, які дали своєму народу збірники законів, «скоїли цим великий акт справедливості». Гегель вважав, що право, правові обов'язки повинні з'єднуватися «з прагненням поступати справедливо заради справедливості», що у свою чергу «вимагає вважати інших рівними собі самому» [3, с. 107]. Тобто, Гегель і в понятті рівності знаходить найважливіший компонент справедливості, що має відбиватися в конституції, яка, будучи «існуючою справедливістю», включає рівність і свободу як останню мету і результат.

У філософських ідеях того періоду моральне обґрунтування справедливості одержало найбільш яскравий вираз у Канта, який звертав своє розуміння справедливості перш за все до тих, що володарюють, і пов'язував його з суспільним боргом, совістю [4, с. 211].

Пізніше англійський соціальний філософ Т. Карлейль зазначав, що дійсна справедливість виявляє себе як незрима небесна сила, «всесильна на Землі» [5, с. 238].

Багато що в тому самому дусі можна знайти і в російській філософії. Так, В. Соловйов називав жадання безумовної справедливості стрижневою лінією духовних шукань, прагнень людини. Як велику цінність визначав справедливість також М. Бердяєв.

Показово в тому ж плані і те, що багато сучасних західних філософів (Р. Грехем, Р. Н. Бек, Дж. Файнберг та ін.) визначають соціальну справедливість, ідеал справедливості як одну з основних тем для філософії сучасного суспільства, відзначаючи, що поняття «справедливість» разом з таким поняттям, як «правда», виразно позначена на гаслах майже всіх революцій і масових рухів, в програмах усіх сучасних партій.

Постановлення і дослідження проблеми цінностей в їх сьогодинньому сенсі розпочалися в ХІХ ст. Можна стверджувати, що досягненням філософії

цього періоду є створення теорії цінностей. У ХХ столітті ця теорія одержала подальший розвиток і остаточно сформувалася під назвою «аксіологія».

Поняття цінності в аксіології підрозумівають ставлення людини до дійсності. Що мені подобається? Що я ненавиджу? Що люблю? Чому віддаю перевагу? Тобто, для людського існування в світі недостатньо лише пізнання дійсності, необхідне ще й оцінювання. А оцінена дійсність — це дійсність, яка людині подобається чи не подобається, яку вона любить чи ненавидить.

Світ цінностей не є ні божественним, ні ідеальним по суті, і цінність не є ні сутність і не властивістю. Вона виражає зв'язок між людиною і предметом, що володіє цінністю. Таким чином, цінність — це завжди цінність чого-небудь. Однак цінність не означає корисність. Корисність — це те, що може бути використане, а цінність не можна використовувати. Цінність — це те, що задає параметри, робить життя істинно людським.

Якщо у людини немає духовних цінностей, то така людина є споживачем, що розглядає будь-яке явище з точки зору своїх вітальних інтересів, коли високі відчуття поступаються місцем відчуттю власності. Але, з другого боку, цінності, актуальні на сьогодні, можуть бути неактуальні в інший проміжок часу. Тому, коли ми говоримо про цінності, доцільно говорити про фундаментальні цінності.

Фундаментальна цінність — поняття, що вказує на культурне, суспільне або особисте значення. Все різноманіття світу може виступати цінностями і розглядатися крізь призму добра і зла, істини і неправди, прекрасного і потворного, справедливого і несправедливого і бути орієнтирами та критеріями діяльності людей.

Соціальна справедливість належить до тих фундаментальних цінностей, в яких відбиваються економічні, політичні і правові умови життя суспільства. Крізь призму соціальної справедливості суб'єкти історичної дії оцінюють наявні умови свого буття, систему міжособистих взаємовідносин, що склалася в даному суспільстві, свій соціальний статус, місце в системах організації суспільної праці і розподілу суспільного багатства тощо. Індивід, що сформувався в рамках певної соціально-економічної системи, як відзначав Г. Плеханов [6, с. 335], схильний вважати дану систему справедливою до тих пір, доки не зміняться обставини або не зміниться сама людина, яка, віднайшовши новий соціальний досвід і нові знання, не зробить акт рефлексії щодо переосмислення свого становища в суспільстві. Формування у широких мас переконаності у тому, що система суспільних відносин, яка склалася, чинний механізм розподілу суспільного багатства, міра подяки за суспільно корисну працю тощо є несправедливими, своїми наслідками мають зростання соціальної напруженості, загострення суспільних суперечностей, вирішення яких часто виявляється можливим тільки в ході революційних перетворень.

У той же час ідея соціальної справедливості несе в собі яскраво виражений позитивний заряд. Як показує історія, вона відіграє роль своєрідного рушія

соціального прогресу, сили, що мобілізує маси на пошук більш оптимальних моделей економічного і соціально-політичного устрою суспільства. Практика свідчить, що питання про соціальну справедливість стає найважливішим питанням на переломних етапах розвитку соціуму, коли відбувається зміна влади, форм власності, типу державного устрою, коли змінюється склад ділової і політичної еліти, коли в перебігу соціальних переміщень одні піднімаються до верхівки соціальної піраміди, а інші опускаються на соціальне дно. У такі часи роль етичних цінностей як регулювальників стосунків між людьми значно послаблюється, оскільки переважна частина людей веде запеклу боротьбу за виживання, нечисленна соціальна верхівка також зайнята запеклою боротьбою, але за збільшення своїх капіталів і своєї сфери впливу. А духовний простір, як відомо, не терпить порожнечі, тому та його частина, яка має бути заповнена етичним вмістом, за відсутності такого заповнюється зовсім іншим: невірою, цинізмом, несправедливістю. Саме тому в житті людей цінності не тільки є їх вічними, постійними супутниками, а й незмінно входять у середину їх світовідчуття, розуміння ними сенсу, спрямованості, виправданості всього їх існування. «Вічні» і загальні вимоги справедливості в кожну конкретну епоху необхідно доповнюються вимогами, що мають специфічний конкретно-історичний вміст.

При спробі визначення місця справедливості у системі етичних цінностей стає очевидним, що найбільше вона пов'язана з такими поняттями, як рівність, право, добро (добросесність), свобода.

Ідея рівності як найважливішого компонента справедливості підкреслювалася багатьма філософами. Так, Гегель відзначав, що прагнення (або умонастрій) «поступати справедливо вимагає вважати інших рівними собі самому» [7, с. 123], інакше справедливість не може здійснюватися. Ту саму думку, але конкретніше проводить К. Поппер в роботі «Відкрите суспільство і його вороги». Відповідаючи на запитання: що таке справедливість? він всі її визначення пов'язує з рівністю: рівний розподіл обов'язків, рівність усіх перед законом, рівний розподіл переваг між громадянами [8, с. 85]. Таке тлумачення зв'язку справедливості і рівності переважає в філософії. Однак існують й інші визначення, які є не тільки відмінними, а й прямо протилежними або пов'язаними з істотними поправками. Платон, наприклад, виходячи з того, що справедливість виражається у відданості всіх верств своїй справі, у трактаті «Держава» зазначав, що справедливість означає нерівність. На схожій позиції багато в чому стояв і Аристотель, особливо стосовно вільних і рабів. Стверджуючи, що рабам бути рабами і корисно, і справедливо, він в «Політиці» писав, що справедливість є рівність для рівних, але не для всіх, а нерівність справедлива теж не для всіх, а лише для нерівних. Справедливість, відзначав він, мислиться як рівність демократами і як нерівність олігархами. Такі міркування про зв'язок рівності і нерівності із справедливістю зумовлені, як видно, особливостями історичної епохи. Їх аж ніяк не можна ототож-

нювати із сповна виправданими думками про необхідність і неминучість природно-індивідуальної нерівності людей, тобто з тим, що само по собі не знаходиться в будь-якому прямому зв'язку з соціальною справедливістю.

Гегель відзначав, що високий розвиток і культура породжують найбільшу нерівність індивідів, тобто нерівність їх здібностей, особистих можливостей, розумових та інших досягнень. Ця нерівність виникає переважно з природних відмінностей, і її неможна вважати несправедливістю природи. Приблизно те ж, мабуть, мав на увазі і Ніцше, коли заявляв: «Люди нерівні: так говорить справедливість» [9, с. 96].

Очевидно, проблема зв'язку справедливості і рівності не може вирішуватися шляхом їх простого ототожнення або, навпаки, взаємовиключення. Коли мається на увазі соціальна справедливість, необхідні історичний і конкретно-соціальний підходи. У початковій історії (коли існувала рівність усіх людей в користуванні засобами життя і правами), а так само з точки зору загального, абстрактного (у тому числі формально-юридичного) підходу, справедливість виступає як те, що передбачає, включає рівність. З виникненням же приватної власності і суспільної нерівності справедливість багато в чому починає відрізнятися від рівності, пов'язується з різним становищем людей згідно з їх соціальною і особистою гідністю.

Іншою категорією, особливо тісно пов'язаною зі справедливістю, є право. Це зумовлено тим, що справедливість, в числі інших, виступає і як правовий чинник, що передбачає ті чи інші уявлення про права і обов'язки людини. Само слово «справедливість», наприклад, в російській мові сталося від слова «права» (правий, правда), в німецькій — *Gerechtigkeit* — від *Recht* (право, правий, прямою, правильною та ін.), в латинській *justitia* — від *jus* (право). Отже, справедливість і як слово, і як поняття може виявлятися похідним від права, й одночасно бути і його абстрактним вираженням, і сутнісним визначенням.

Тісна єдність справедливості і права наголошується не тільки філософами, а й юристами. Голландський юрист і соціолог Г. Гроцій, наприклад, в трактаті «Про право війни і миру» писав: право означає те, що справедливо, те, що не суперечить справедливості. Приблизно так само висловлювався і Гельвецій. Зводячи справедливість до правового феномену, що має державно-законодавче походження, він стверджував, що справедливість передбачає встановлені закони. Прихильність подібній позиції виявилася також у Гегеля.

У розумінні зв'язку справедливості і права є як схожі, так й істотно відмінні погляди, однак це зовсім не заперечує того тісного взаємного зв'язку, який існує між правом і справедливістю. Право часто виступає як важлива основа справедливості, передумова її реального суспільного буття, а справедливість, зі свого боку, — як важливе джерело права.

Розглядаючи далі суміжні поняття, не можна не сказати про зв'язок справедливості із такою найважливішою моральною категорією, як добро.

Свого часу багато уваги єдності справедливості і добра приділялося в античній культурі, де справедливість (разом з мудрістю, розсудливістю та мужністю) представлялася як основна добродетель. Цицерон називав справедливість найдосконалішою зі всіх добродетелей. Підкреслюючи значення етичного критерію справедливості, Платон зазначав, що справедливість є добродійною, а несправедливість — порочною. У пізніший час тлумачення справедливості як добра, а несправедливості — як зла ясно виявилось у філософії А. Камю. У «Бунтуючій людині» він показав, що протягом історії людства йшла постійна боротьба між справедливістю-добрим і несправедливістю-злом, яка, на жаль, не привела до зменшення у світі загальної кількості зла та страждань. Докладніше намагався підійти до даної проблеми А. Шопенгауер. Виходячи з розмежування всіх добродетелей на добродетель справедливості і добродетель людиноловства, він особливо виділяв справедливість як добродетель і називав справедливість великою, дійсно справжньою добродетеллю, справжньою і вільною. «Справедливість, — писав він, — перша і найістотніша кардинальна добродетель». Отже, і добро, як видно з думок і оцінок багатьох авторів, також належить до чинників, без яких немає справедливості.

До основних категорій, що прямо і істотно стосуються справедливості, слід віднести і таке фундаментальне філософсько-світоглядне поняття, як свобода. Справедливість і свобода дуже часто і цілком обґрунтовано розглядаються як нероздільні, взаємодоповнюючі явища. На цьому, зокрема, наголошував Кант, розмірковуючи про соціально справедливу державу. «Справедливий» державний лад, відзначав він, будується на найбільшій людській свободі згідно із законами, завдяки яким свобода кожного сумісна зі свободою всіх інших.

Очевидно, категорії свободи, права та добра тісно пов'язані з поняттям справедливості і виступають як важлива передумова її розвитку. Це є особливо важливим перед обличчям тих проблем, які несе з собою глобалізація.

Глобалізація в її ідеальному варіанті — це викорінювання убогості, всесвітній порядок і матеріальне благополуччя. Однак сьогодні люди, народи і країни відмовляються від неї. Це відбувається тому, що представники самобутніх культур, усвідомлено чи ні, відчують, що за економічною, політичною, правовою і технологічною гомогенізаціями прослідують і побічні ефекти, які в першу чергу викличуть зміни їх моральних цінностей, традицій, культури та життєвого устрою.

Якщо підходити до феномену глобалізації з аксиологічної точки зору, то треба відзначити, що це створює умови для виникнення нової етики — етики світу, що глобалізується. У сучасній етичній філософії вже зайняли чільне місце універсалістські концепції, що прагнуть окреслити етичні цінності з позицій загальнолюдської взаємодії. Дослідники вважають, що в глобальному світі має право на існування «фундаментальна етика», тобто концепція, що визнає існування фундаментальних, ґрунтовних і системних моральних

цінностей, які мають об'єктивний характер. Вони формулюють такий моральний імператив для сучасної епохи: «Стався до будь-якої цивілізації, культури, нації, особи як до мети — і ніколи як до засобу». Цей імператив обумовлює глобальну прихильність до культури справедливого економічного порядку, толерантності, рівноправ'я і співпраці. А. Гуссейнов, зокрема, вважає, що в сучасному світі, що глобалізується, актуальною є ідея абсолютної моралі. Нині очевидно, що прагнення справедливості є особливо актуальним в умовах глобалізації, адже людство реально прагне того, аби його права та можливості знайшли належну реалізацію за різних умов та чинників світового розвитку. З огляду на це жоден світовий уряд не може перешкоджати реалізації прав людини, а відповідно до цього ідеї глобальної справедливості. Саме тому чим більш реалізованою буде ідея глобальної справедливості у світі, тим більше можливостей з'являться у сучасної людини протистояти викликам глобальної несправедливості. Остання виявляється тоді, коли основні або інші права окремих осіб, окремих груп осіб або ж більшості населення країни порушуються або спеціально нехтуються в інтересах інших груп чи країн [11, с. 21]. Саме це, на думку А. Гуссейнова, є найбільш характерною рисою міждержавних та міжнародних відносин у світі. Це свідчить про те, що ідея глобальної справедливості має зводитися до відстоювання прав та потреб громадян світу в процесі людської життєдіяльності на паритетних засадах. Отже, глобальна справедливість являє собою такий стан речей, за якого формуються такі умови розвитку сучасного світу, які не перешкоджають реалізації прав людей, груп чи навіть держав як на національному, так і на міжнародному рівні. Саме тому глобальна справедливість — це здатність для кожного громадянина в сучасних глобалізаційних умовах мати можливість реалізувати свої права та потреби. Фактично йдеться про рівність умов історичного розвитку, в яких сьогодні перебуває сучасний світ, що забезпечує рівні можливості на реалізацію потреб окремими народами чи державами. Це насамперед стосується того, як люди, що належать до єдиного глобального простору, водночас мають різні можливості для реалізації своїх потреб, що у свою чергу визначається рівнем суспільного розвитку національної спільноти, до якої вони фізично належать.

Таким чином, ідея глобальної справедливості являє собою «мета-принцип» — вимогу, норму, яка визначає структуру суспільних відносин та політичних дій і виводиться в кожний історичний період з урахуванням існуючих умов. Це свідчить про те, що ідея глобальної справедливості висуває певні вимоги до умов розвитку світу, які для однієї держави можуть бути прийнятними, а для іншої — ні. Точніше кажучи, те, що для однієї держави матиме ознаку глобальної справедливості, для іншої може виявитися глобально несправедливим. Відповідно до цього доцільно виділити основні складові елементи ідеї глобальної несправедливості, перед викликами якої зараз постає сучасний світ. Сюди ми відносимо: нерівні умови життя людей у межах різних національних держав; різні умови забезпечення охорони здоров'я людини; різні права на здобуття

освіти; різні умови реалізації праці та соціального захисту; різні можливості для реалізації духовно-творчого потенціалу людини. Виходячи з цього, глобальна несправедливість є результатом нерівномірного розподілу матеріальних і духовних ресурсів у межах світового простору та нерівномірних умов для належної реалізації прав і захисту людського потенціалу. Однією із причин цього є неефективна глобальна соціальна політика, яка не забезпечує створення спеціальних інституцій для сприяння та реалізації людського потенціалу в умовах світового розвитку. Проте у цьому плані не слід заперечувати вже існуючий досвід функціонування таких транснаціональних інституцій, які фактично і перебирають на себе значну частину функцій з реалізації соціальних, економічних та загальнолюдських умов розвитку, гарантуючи, таким чином, рівні умови для життєдіяльності окремих суб'єктів світового простору.

Висновки. Людство сьогодні добре розуміє потенціал своїх можливостей і те, наскільки цей потенціал з позицій світового розвитку є належно реалізованим у межах окремої національної держави. Саме тому стратегія людського потенціалу має бути зорієнтована на забезпечення суспільного розвитку, аби в такий спосіб здолати глобальну нерівність у розвитку держав. Якщо за аксіому взяти збалансовану політику взаємодопомоги держав, відповідно до якої багаті країни допомагають бідним, то в реальності це приведе до виникнення великої межі, адже доведеться реалізовувати у першу чергу глобальні інтереси, а не національні, що посилить суперечності між різними державами. Це свідчить про те, що проблема справедливості в процесі глобалізації містить визначення її місця в транснаціональному просторі. Також є очевидним, що без нової глобальної етики неможливий новий світовий порядок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Платон Избранное [Текст] / Платон — М. : Изд-во АСТ, 2004. — 507 с.
2. Асмус, В. Ф. Античная философия [Текст] / В. Ф. Асмус — М. : Высш. шк., 2001. — 379 с.
3. Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук [Текст] / Г. В. Ф. Гегель — М., 1977. — Т. 3. — 371 с.
4. Карлейль, Т. Теперь и прежде. [Текст] / Т. Карлейль М., 2004. — 335 с.
5. Плеханов, Г. В. Сочинения [Текст] / Г. В. Плеханов. — М. : Госиздат, 1925. — Т. 21. — 438 с.
6. Поппер, К. Открытое общество и его враги [Текст] / К. Поппер. — М., 1992. — Т. 1. — 226 с.
7. Ницше, Ф. Так говорил Заратустра [Текст] / Ф. Ницше. — М., 1990. — С. 111.
8. Прокопович, Ф. Этика [Текст] // Прокопович Ф. Філософські твори : в 3 т. — К., — Т. 3. — 503 с.
9. Кучуради, И. Справедливость — социальная и глобальная [Текст] / И. Кучуради // ВФ. — 2008. — № 9.
10. Шайгородський, Ю. Суспільна мораль як система цінностей [Текст] / Ю. Шайгородський. — К., 2007, — 440 с.
11. Гуссейнов, А. А. Античная этика [Текст] / А. А. Гуссейнов. — М., 2003., — 387 с.

СПРАВЕДЛИВОСТЬ В СИСТЕМЕ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Сук Е. Е.

Рассмотрены характерные особенности морально-этических ценностей в условиях непрерывного научно-технического прогресса, его негативных последствий. Проанализирована тенденция перемещения этической проблематики с традиционных теоретических вопросов на практические, когда этика рассматривается как практическая философия, неразрывно связанная с интересом к моральным аспектам глобализации.

Ключевые слова: мораль, ценности, справедливость, глобализация, социальная справедливость, глобальная справедливость, морально-ценностные ориентации.

FAIRNESS IN THE MORAL VALUES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Suk O. E.

The article reviews the characteristic features of moral and ethical values in a relentless progress of science and technology, its negative consequences.

Analyzes the trend of moving traditional ethical issues with theoretical and practical issues of when ethics is considered as a practical philosophy that is closely linked to interest in the moral aspects of globalization.

Key words: ethics, values, justice, globalization, social justice, global justice, moral values.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ МАНУЙЛОВ (до 65-річчя від Дня народження)

Виповнилося 65 років Євгену Миколайовичу Мануйлову, відомому вченому, професору кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Він народився 23 лютого 1946 року в селі Майорщина Пирятинського району Полтавської області. У 1978 році закінчив Військово-політичну академію (м. Москва) за спеціальністю військово-педагогічна, викладач суспільних наук, працював на посадах викладача, старшого викладача, заступника начальника кафедри, начальника кафедри філософії (12 років) у Харківському військовому університеті. З 2002 року – професор кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. У 1985 році захистив кандидатську дисертацію; у 1993 році

йому присвоєно вчене звання професора.

На всіх посадах Є. М. Мануйлов зарекомендував себе висококваліфікованим фахівцем, умілим організатором і керівником. Він веде плідну роботу з підготовки науково-педагогічних кадрів для навчальних закладів Міністерства освіти і науки України. За його ініціативою й безпосередньою участю у Харківському військовому університеті була створена спеціалізована вчена рада з правом прийняття захистів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук за спеціальностями: соціальна філософія та філософія історії; психологія діяльності в особливих умовах. Як висококваліфікований учений та педагог Є. М. Мануйлов був призначений наказом ВАК України від 29 січня 1998 року вченим секретарем цієї ради. Особисто підготував 3 докторів і 7 кандидатів наук.

Професор Є. М. Мануйлов у 1999 році, згідно з конкурсом, проведеним в області, був занесений до біографічного словника «Видатні викладачі вищої школи міста Харкова». У 2000 році Є. М. Мануйлов був нагороджений дипломом обласного конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена». Крім того нагороджений: почесною грамотою Харківської обласної державної адміністрації у 2004 році та почесною грамотою виконкому Харківської міської ради у 2003 році, а також дипломами кращого викладача Військового університету з гуманітарних дисциплін в період з 1996 по 2003 рік.

Професор Є. М. Мануйлов опублікував понад 200 наукових, навчальних та навчально-методичних праць, у т. ч. – 1 монографія, 15 підручників (у співавторстві), понад 25 навчальних посібників (індивідуальних та колективних). Серед них підручники: «Філософія» (1997 р.), «Социальная философия» (2 видання), «Історія філософії» (2 видання), «Філософія історії» (2007 р.) «Українська та зарубіжна культура» (2003), «Філософія» (2 видання), «Філософія права» (2 видання).

Працюючи професором кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», професор Є. М. Мануйлов бере активну участь у науково-педагогічній діяльності кафедри, у підготовці підручників і навчальних посібників. Тільки за останні 2 роки він є співавтором 3-х підручників з кафедральних дисциплін. Усі заняття зі студентами професор Є. М. Мануйлов проводить на високому науковому та теоретичному рівні. Досвід професора Є. М. Мануйлова неодноразово рекомендовано до поширення й упровадження у навчально-виховний процес. Ним також започаткована НДР з питань формування сучасного інтелігента – фахівця права.

У 2008 році професор Є. М. Мануйлов прийняв активну участь у створенні збірника наукових праць «Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія», затвердженого ВАК України як фахове видання.

Редакційна колегія Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» та кафедра філософії щиро бажають дорогому ювілярові міцного здоров'я, щастя і життєвого оптимізму, нових творчих злетів та максимальної реалізації його невичерпного особистого потенціалу.

Редакційна колегія

СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ МАКСИМОВ

У лютому 2011 року виповнилося 55 років відомому українському вченому Сергію Івановичу Максимову. Він народився 21 лютого 1956 р. у с. Губарівка, Богодухівського р-ну, Харківської обл. У 1978 р. закінчив філософський факультет Уральського державного університету і у 1996 р. Національну юридичну академію України імені Ярослава Мудрого. З 1978 р. працює в Харківському юридичному інституті – Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого на різних посадах кафедри філософії. З 1982 по 1985 рр. навчався в цільовій аспірантурі Харківського державного університету ім. О. М. Горького (нині — Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна), з 1992 по 1995 рр. навчався

в докторантурі Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (сьогодні — Національний університет «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»). З 2003 р. за сумісництвом – старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору проблем формування та функціонування органів державної влади відділу конституційно-правових проблем державного будівництва Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України.

У 1986 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук на тему «Роль відповідальності в процесі розв’язання суспільних суперечностей», у 2002 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Правова реальність як предмет філософського осмислення». Науковий ступінь доктора юридичних наук присуджено у 2003 р. Наукове звання професора присвоєно у 2004 р.

Один з провідних фахівців харківської школи філософії права С. І. Максимов досліджує проблеми онтології, антропології та аксіології права, правового суспільства, правової культури та правосвідомості; у коло наукових інтересів входять також проблеми теорії права, методології правознавства, історії правової думки, теорії конституціоналізму, а також проблеми соціальної філософії та державного управління.

Сергій Іванович є автором понад 200 наукових праць українською, російською та англійською мовами, серед яких: монографії «Правова реальність: опыт философского осмысления» (2002), «Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз» (у співав., 2004), «Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефектив-

ність» (у співав., 2005), «Иммануил Кант: наследие и проект» (у співав., М., 2007), «Проблеми модернізації політичних систем сучасності» (у співав., 2008), «Правова система України: історія, стан та перспективи» (у співав., 2008), «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» (у співав., 2009), «Правове виховання в сучасній Україні» (у співав., 2010), «Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції» (у співав., 2010); збірник наукових праць «Філософія права: сучасні інтерпретації» (2010); підручники «Філософія права» (у співав., 2002, 2005, 2009), «Історія вчень про державу і право» (у співав., 2008, 2009), «Загальна теорія держави і права» (у співав., 2009); енциклопедії та словники – 7, наукові статті – близько 120, тези доповідей – близько 90. Має декілька публікацій англійською мовою.

Брав участь у 4-х Всесвітніх конгресах з філософії права – Лунд, Швеція (2003 р.), Гранада, Іспанія (2005), Краків, Польща (2007), Пекін, Китай (2009), учасник понад 100 міжнародних та зарубіжних конференцій.

Працює у складі двох спеціалізованих рад із захисту дисертацій у Національному університеті «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Член редколегій багатьох міжнародних та національних наукових видань, Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії, президії Всеукраїнської асоціації філософії права та соціальної філософії.

Нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2003, 2008). Лауреат конкурсу Спілки юристів України на краще юридичне видання (2003).

Редакційна колегія Вісника та колектив кафедри філософії Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого» щиро вітають ювіляра та бажають подальшого наукового натхнення, щастя, здоров'я та невичерпного життєвого оптимізму.

Редакційна колегія

НАШІ АВТОРИ

АРТЕМЕНКО <i>Андрій Павлович</i>	<i>Харківський національний університет Внутрішніх справ, кандидат філософських наук, доцент</i>
БУРГАРТ <i>Тетяна Ігорівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувачка</i>
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОРОНЯНСЬКИЙ <i>Олександр Володимирович</i>	<i>Харківський національний технічний університет сільськогосподарства імені Петра Василенка, кандидат історичних наук, доцент</i>
ВАСИЛЬЄВ <i>Георгій Юрійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
ВАСИЛЬЄВА <i>Ірина Григорівна</i>	<i>Українська інженерно-педагогічна академія, кандидат філософських наук, доцент</i>
ГЕРАСІНА Людмила <i>Миколаївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор соціологічних наук, професор</i>
ГОНЧАРЕНКО <i>Олександр Леонідович</i>	<i>Харківський університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ЗАХАРОВА <i>Віра Олександрівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувачка</i>
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор історичних наук, доцент</i>
ІРХІН <i>Олександр Анатолійович</i>	<i>Севастопольський технічний Національний університет, кандидат політичних наук, доцент</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, доцент</i>
КАШАБА <i>Ольга Юрійівна</i>	<i>Українська інженерно-педагогічна академія, кандидат історичних наук, доцент</i>
КРОТЮК <i>Василь Андрійович</i>	<i>Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>

КУЗЬ <i>Олег Миколайович</i>	<i>Харківський національний економічний університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
МАКСИМОВ <i>Сергій Іванович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор</i>
МОТОРНЮК <i>Тетяна Миколаївна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, здобувачка</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, доктор філософських наук, доцент</i>
ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	<i>Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, здобувачка</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор політичних наук, доцент</i>
ПИЛИПКО <i>Євген Володимирович</i>	<i>Харківська національна академія міського господарства, кандидат філософських наук, доцент</i>
ПОПОВ <i>Сергій Миколайович</i>	<i>Запорізьський національний технічний університет, доктор філософії, професор</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
САДОВНИКОВ <i>Олег Константинович</i>	<i>Національна академія міського господарства (м. Харків), кандидат філософських наук, доцент</i>
СУКАЧОВА <i>Ганна Павлівна</i>	<i>Українська інженерно-педагогічна академія (м. Харків), кандидат педагогічних наук</i>
СУК <i>Олена Євгенівна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, здобувачка</i>
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент</i>
ТОПОЛОВА <i>Світлана Олександрівна</i>	<i>Харківський інститут банкірської справи УБС НБУ (м. Харків), кандидат політичних наук, доцент</i>
ШЕФЕЛЬ <i>Сергій Вікторович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АРТЕМЕНКО</i> <i>Андрій Павлович</i>	108	<i>МАКСИМОВ</i> <i>Сергій Іванович</i>	37
<i>БУРГАРТ</i> <i>Тетяна Ігорівна</i>	115	<i>МАНУЙЛОВ</i> <i>Євген Миколайович</i>	16
<i>ВОДНІК</i> <i>Валентина Давидівна</i>	155	<i>МОТОРНЮК</i> <i>Тетяна Миколаївна</i>	189
<i>ВОРОНЯНСЬКИЙ</i> Олександр <i>Володимирович</i>	137	<i>ПАНФІЛОВ</i> <i>Олександр Юрійович</i>	22
<i>ВАСИЛЬЄВ</i> <i>Георгій Юрійович</i>	172	<i>ПЕТРОВА</i> <i>Людмила Олександрівна</i>	22
<i>ВАСИЛЬЄВА</i> <i>Ірина Григорівна</i>	172	<i>ПОЛИЩУК</i> <i>Ігор Олексійович</i>	189
<i>ГЕРАСІНА</i> Людмила <i>Миколаївна</i>	209	<i>ПИЛИПКО</i> <i>Євген Володимирович</i>	55
<i>ГОНЧАРЕНКО</i> <i>Олександр Леонідович</i>	37	<i>ПОПОВ</i> <i>Сергій Миколайович</i>	70
<i>ДЗЬОБАНЬ</i> <i>Олександр Петрович</i>	3	<i>САХАНЬ</i> <i>Олена Миколаївна</i>	179
<i>ЗАХАРОВА</i> <i>Віра Олександрівна</i>	122	<i>САДОВНИКОВ</i> <i>Олег Константинович</i>	47
<i>ЗІНЧЕНКО</i> <i>Олена Володимирівна</i>	128	<i>СУКАЧОВА</i> <i>Ганна Павлівна</i>	224
<i>ІРХІН</i> <i>Олександр Анатолійович</i>	200	<i>СУК</i> <i>Олена Євгенівна</i>	229
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ</i> <i>Юрій Юрійович</i>	88	<i>ТРОФИМЕНКО</i> Володимир <i>Анатолійович</i>	98
<i>КАШАБА</i> <i>Ольга Юріївна</i>	147	<i>ТОПОЛОВА</i> <i>Світлана Олександрівна</i>	164
<i>КРОТЮК</i> <i>Василь Андрійович</i>	29	<i>ШЕФЕЛЬ</i> <i>Сергій Вікторович</i>	81
<i>КУЗЬ</i> <i>Олег Миколайович</i>	61		

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

---

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Дзьобань О. П.</i> СУЧАСНА СОЦІАЛЬНА СИНЕРГЕТИКА: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ.....	3
<i>Мануйлов Є. М.</i> ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО ВИКОНАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ В СУСПІЛЬСТВІ.....	16
<i>Панфілов О. Ю., Петрова Л. О.</i> КОМПЕТЕНТІСНИЙ ВИМІР ПІДГОТУВАННЯ ФАХІВЦІВ У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ.....	22
<i>Кротюк В. А.</i> ПАТРІОТИЗМ І ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ ТА ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ — ГРОМАДЯНИНА.....	29
<i>Гончаренко О. Л.</i> ПАРАДИГМАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАХІДНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	37
<i>Садовников О. К.</i> РЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ СВІДОМОСТІ.....	47
<i>Пилипко Є. В.</i> СЕКТАНТСТВО ЯК ФОРМА СВІТОГЛЯДУ: ВИЗНАЧЕННЯ, СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ.....	55
<i>Кузь О. М.</i> АНТРОПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ.....	61
<i>Попов С. М.</i> АТРИБУТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УПРАВЛІННЯ ЯК ЦІЛІСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ.....	70

Філософія права

<i>Шефель С. В.</i> ФІЛОСОФІЯ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДНИК СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ.....	81
<i>Калиновський Ю. Ю.</i> ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ.....	88
<i>Трофименко В. А.</i> ТРАДИЦІЇ ЯК БАЗИС ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРИНЦИПІВ (НА ПРИКЛАДІ КИТАЮ).....	98
<i>Артеменко А. П.</i> «ВОЛЬНІСТЬ»: ВІД СЕМАНТИКИ ТЕРМІНА ДО СПЕЦИФІКИ МЕНТАЛЬНОГО-ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ.....	108
<i>Бургарт Т. І.</i> СУЧАСНА ЕКОСОФІЯ ПРАВА ЯК НЕКЛАСИЧНИЙ ТИП ПРАВОРОЗУМІННЯ.....	115

<i>Захарова В. О.</i> ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ.....	122
---	-----

Політологія

<i>Зінченко О. В.</i> ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	128
<i>Воронянський О. В.</i> ФОРМУВАННЯ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ПЕРЕРОЗПОДІЛУ ВЛАСНОСТІ.....	137
<i>Кашаба О. Ю.</i> РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	147
<i>Воднік В. Д.</i> ІНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ У РОЗВ'ЯЗАННІ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ: СВІТОВИЙ ДОСВІД.....	155
<i>Топалова С. О.</i> МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ МІФІВ	164
<i>Васильєв Г. Ю., Васильєва І. Г.</i> ГЛОБАЛІСТИКА ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	172
<i>Сахань О. М.</i> ПРОБЛЕМА ДЕСТРУКТИВНОСТІ В МОТИВАЦІЯХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ	179
<i>Полицук І. О., Моторнюк Т. М.</i> ПОНЯТТЯ «ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ»: ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ	189
<i>Ірхін О. А.</i> ЄВРОПА АБО ЄВРАЗІЯ: ПРОБЛЕМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ В ІСТОРИКО- ПОЛІТИЧНОМУ АСПЕКТІ.....	200

Соціологія

<i>Герасіна Л. М.</i> ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ	209
<i>Сукачова Г. П.</i> ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	224
<i>Сук О. Є.</i> СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СИСТЕМІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	229

НАШІ ЮВІЛЯРИ

МАНУЙЛОВ Євген Миколайович	238
МАКСИМОВ Сергій Іванович	240
НАШІ АВТОРИ	242
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	244

Тираж 100 прим. Зам. №

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Адреса: Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
(057) 758-35-98

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток
